

ROBERT HODEL  
RASKRŠĆA KNJIŽEVNOG JUGA  
(Od Dositeja do Mihailovića)

# SEMINARIUM SERBICUM 3

*Urednik*  
Dušan Ivanić

*Izdavači*  
Filološki fakultet  
Institut za književnost i umetnost  
Čigoja štampa

*Za izdavača*  
Aleksandra Vraneš  
Vesna Matović  
Žarko Čigoja

*Slika na koricama*  
Pia Hodel-Winiker, 2009, 53x53

*Priprema i štampa*

*Čigoja*  
S T A M P A

office@cigoja.com  
www.chigoja.co.rs

*Tiraž*  
300

ISBN 978-86-531-0087-2

ROBERT HODEL

Raskršća književnog Juga  
(Od Dositeja do Mihailovića)

FILOLOŠKI FAKULTET  
INSTITUT ZA KNJIŽEVNOST I UMETNOST  
ČIGOJA ŠTAMPA



## PREDGOVOR

Osvrnemo li se na recepciju pojedinih autora i dela, onda se pokazuje da vremenski horizont i ideološki kontekst u kome se neko delo čita igra odlučujuću ulogu u razumevanju tog dela. To se može videti ne samo na primeru eksponiranih autora poput Ive Andrića ili Miloša Crnjanskog nego i kod, naoko, odavno „kodificiranih“ pisaca poput Dositeja Obradovića ili Sime Matavulja. To znači da književni kritičar – kao i svaki drugi čitalac – čita neki tekst ne samo kao tumač jednog skoro neograničenog broja znakova, nego on konfrontira ta dela uvek i sa svojom sopstvenom slikom sveta. Pisac može pri tome ovu sliku neposredno podržavati ili se pak pojaviti kao njen suprotan pol i onda u analizi shodno tome – diskretno ili decidirano – biti izopćen.

Ako bih sopstveni svetonazor hteo ovde na neki način da imenujem, onda bih rekao da se on približava onom „greatest happiness principle“ koga je zastupao Džon Stjuart Mil – a to je svet u kome je po mogućnosti zadovoljno što više ljudi – i koga je Mil kasnije, očigledno s obzirom na moć realnosti, *ex negativo* formulisao: što je moguće manje patnje za što je moguće više ljudi.

To, međutim, ne znači da sledeće interpretacije ne pokušavaju da se što je moguće tačnije drže teksta: Tekst u svom istorijskom komunikativnom okviru tvori i te kako polaznu i orijentirajuću tačku tih interpretacija. Pa ipak, bilo bi iluzija verovati da interpretacije tekstova koje nastaju na osnovu već postojećih analiza predstavljaju neki „napredak“.

Ako postoji neka draž da se ovde prezentirane tekstove čita, onda ona leži svakako u tome da se njima baca jedan pogled „izvana“ na diskusije koje se uglavnom odvijaju na domaćoj sceni.



## DOSITEJEVA BASNA *KURJAK I JAGNJE* (U KONTEKSTU NJEGOVOG DOBA)<sup>1</sup>

U lektiri Dositejevih dvočlanih basni pada u oči da njegova „naravoučenija“ ne samo često odskaču od „kanonske“ moralne pouke basne, već joj neretko protivreće. Primer za to je basna *Pas kasapski i kurjak*: Izgladneli vuk sretno dobro uhranjenog psa i pozavidi mu na njegovom životu. No kad vidi da je pas platio za svoj pun stomak lancem, gospodska hrana mu više ne predstavlja vrednost. Fedar otvara basnu sledećim „promitijem“: „Quam dulcis sit libertas, breviter proloquar / Kako je slatka sloboda, o tome ću sad da pripovedam“ (Phaedrus 1975, 54/55). Ništa drugačije tumačenje pruža basna Semjuela Richardsona (*A dog and a wolf*, 1740), o čijem uticaju na Dositeja već 1785. godine piše recenzent jenskog književnog časopisa *Allgemeine Literatur-Zeitung*.<sup>2</sup> Njegovo „Razmišljanje“ („Reflection“) počinje rečenicom: „In this emblem are set forth the blessings of liberty, and the sordid meanness of those wretches who sacrifice their freedom to their lusts and their palates. / U ovom amblemu su nastavljeni blagoslov slobode, kao i prljava niskost onih jadnih koji žrtvuju svoju slobodu svojim pohotama i ukusima“ (Richardson 1790, 46). Dositej, nasuprot tome, tumači basnu drugačije: Ko želi da bude nagrađen, mora nešto da uradi za uzvrat. A važan adresat njegove „pouke“ se i ovde odmah pominje kao crkveni dostojnik: „[...] i neka ne misli kao neki sveštenik s Gra'ova u Bosni, koga su pitali: 'Zašto Apostol Pavel veli: ko želi episkopstva, dobro delo želi?' A on odgovori: 'Kako nije dobro delo, kad jaše na 'atu kako isti paša?'“ (Obradović 1932, 280)

Primer daje povod za pretpostavku da Dositej u svojim *Basnama* predstavlja veoma svojevoljno oblikovanje ovog žanra. Tog mišljenja je takođe i Deretić: „Iako heterogene po izvorima, prevedene s raznih jezika i od raznih autora, od Ezopa do Lesinga, Dositejeve basne *jedinstvene su po svojoj kompoziciji i stilu*, što govori da je naš basnopisac u svojoj obradi postupao

<sup>1</sup> Članak je prvobitno objavljen u zborniku Dositej u srpskoj istoriji i kulturi. Zbornik radova. Međunarodni naučni skup. Urednik Dušan Ivanić. Beograd 2013, 107-130.

<sup>2</sup> „Trebalo se radovati kako autor [dela *Zchiwoj i Prikljutschenija Dimitria Obradowitscha nimj istim isdatj*], posebno svojoj duhovnoj braći i nadređenim, pruži poneku tačnu pouku, no sve u dopadljivom tonu. Jer on je pored starih Grka takođe čitao i Fenelona, Marmontela, Richardsona i druge od najboljih novih i zna kako da ih sa ukusom podražava.“ (*Allgemeine Literatur-Zeitung*, Nr.12, 15.1. 1785, S.35).

slobodno, kao prerađivač, a ne kao prevodilac“ (Deretić 1983, 193, kurziv – R.H.).<sup>3</sup>

Koliko je ovo pitanje kompleksno, pokazuje već pogled na funkciju basne u grčkom kontekstu.

Prema Holzbergu (Holzberg 2005, 237) basne su u arhaičnoj epohi grčke civilizacije, u kojoj je, prema Herodotu, živio i sam Ezop, bile najobičniji upotrebnih tekstovi. Holzberg pretpostavlja da stari Grci u basni još uvek nisu videli književni rod *sui generis*. Jer „ezopska priča“ (*Aisōpeios lōgos*), kako su zvali ovu vrstu teksta<sup>4</sup>, služila je od početka helenske književnosti do ranog doba Rimskog carstva (2./3. v.) samo narativnoj egzemplifikaciji izjava u govorenim i pisanim tekstovima. Ovo se takođe nije menjalo, kad su bile sastavljane čitave zbirke basni (*promptuaria*), koje su uglavnom bile uređene prema vrstama životinja. Ove zbirke su očigledno služile govornicima, pesnicima i piscima kao enciklopedijski materijal (Holzberg 2005, 240). Vreme upotrebnih tekstova čini se da počinje tek onda da doživljava procep, kad sa *Collectio Augustana* (verovatno 2./3. n.e.) po prvi put postoji zbirka koja biva pripisana jednom poznatom autoru (tj. Ezopu) i biva predstavljena kao „lepa književnost“. Pri tome kod pojedinih basni treba, prema dokazu, isključiti Ezopa, kod drugih opet primećuje i Holzberg da bi njegovo autorstvo bilo moguće. Kad Dositej, dakle, uzima „Ezopske basne“ kao polaznu tačku za razmišljanje, koje daleko prevazilazi same basne, on ni u kom slučaju ne stoji daleko od upotrebe basni grčke antike. I kao što će se dalje pokazati, ne samo u književnosti antike.

Da bi odgovorili na pitanje o svojevrsnosti i funkciji basni Dositeja Obradovića, biramo basnu koja je reprezentativna po svojoj dvočlanoj strukturi argumentacije (*Kurjak i jagnje*) i poredimo je sa savremenim edicijama. Pri tome pratimo dva cilja. S jedne strane treba postaviti formu Dositejeve basne u kontekst 18. veka i razmotriti moguće uzore, sa druge strane treba posmatrati etičko-ideološku dimenziju „naravoučenija“ u *Kurjaku i jagnjetu* u kontekstu zbirke Dositejevih *Basni*, kao i njegovog ukupnog dela.

Kao polaznu tačku poređenja basne *Kurjak i jagnje* uzimamo dve kanonske verzije iz antike, koje su najverovatnije bile poznate Dositeju (u originalu ili kao prevod). Prva potiče od najstarijeg očuvanog izvora tzv. „ezopskih“ basni, *Codex Cryptoferratensis* iz 10. v.<sup>5</sup> Ovaj kodeks sadrži prepis knjige *Život i*

<sup>3</sup> Šercer (1898, 177) smatra da je dvočlanost Dositejevih basni nesrećan slučaj: „Ja bih se okladio da od sto čitatelja nijesu dva pročitala te nauke, nego su ostaviv nauku čitali basnu za basnom [...]. Dok čitatelj nje pročita, već je davno zaboravio basnu.“

<sup>4</sup> Druge oznake su bile *mythos* i *aīnos* (Holzberg, 2005, 240).

<sup>5</sup> „Kad se, uostalom, – piše Stefanović (2009, 169) – pogleda onaj zbornik basni koji je toliko bio popularan u prosvetiteljskom veku – *Codex Cryptoferratensis* – [...] vidi se da se Dositej, u svojoj knjizi, držao i redosleda iz ove Ezopove zbirke, ali i izgradnje basne po njenoj dvočlanosti (priča i naravoučenije).“



*basne Ezopa*, čiji je deo sa basnama identičan sa *Collectio Augustana* iz 2./3. v. n.e. (Holzberg 2005, 237). Druga verzija potiče iz kanonskog izdanja Fedra *Liber Fabularum*.

Pošto su ove antičke verzije postojale u većem broju izdanja i jezika već krajem 18. veka, izgleda da se ne može odgovoriti na pitanje, koje konkretno izdanje je stajalo na raspolaganju Dositeju u vezi sa basnom *Kurjak i jagnje*.<sup>6</sup>

## I. Aisōpos: Lýkos kai arēn

### ΛΥΚΟΣ ΚΑΙ ΑΡΗΝ

Λύκος θεασάμενος ἄρνα ἀπὸ τινος ποταμοῦ πίνοντα, τοῦτον ἐβουλήθη μετ' εὐλόγου αἰτίας καταθινήσασθαι. διόπερ στὰς ἀνωτέρω ἤτιᾶτο αὐτὸν ὡς θολοῦντα τὸ ὕδωρ καὶ πιεῖν αὐτὸν μὴ ἐᾶντα. τοῦ δὲ λέγοντος ὡς ἄκροις τοῖς χεῖλεσι πίνει καὶ ἄλλως οὐ δυνατὸν κατωτέρω ἐστῶτα ἐπάνω ταράσσειν τὸ ὕδωρ, ὁ λύκος ἀποτυχῶν ταύτης τῆς αἰτίας ἔφη „ἀλλὰ πέρυσι τὸν πατέρα μου ἐλοιδόρησας.“ εἰπόντος δὲ ἐκείνου μηδ' ἐπέτειον γεγενῆσθαι, ὁ λύκος ἔφη πρὸς αὐτὸν „ἐάν σὺ ἀπολογιῶν εὐπορῆς, ἐγὼ σε οὐ κατέδομαι.“ ὁ λόγος δηλοῖ, ὅτι οἷς ἡ πρόθεσις ἐστὶν ἀδικεῖν, παρ' αὐτοῖς οὐδὲ δικαία ἀπολογία ἰσχύει. (Äsor 2005, 150)

### VUK I JANJE (EZOP 1963, 110)

Kad vuk opazi janje gdje pije iz neke rijeke, zaželi ga pojesti s opravdanim razlogom. Stoga se postavi poviše njega i stane ga okrivljivati da muti vodu i ne pušta mu da pije. Pošto je janje govorilo da vuk pije na gornjem kraju, a i inače je nemoguće da mu time što stoji niže muti gore vodu, vuk ne postigavši cilja kaže: „Prošle si godine izgrdio moga oca.“ Kad je ono odgovorilo da tada još nije ni bilo na svijetu, vuk mu kaže: „Iako ti obiluješ opravdanjima, ja ću te ipak pojesti.“

*Basna pokazuje da niti pravedna odbrana nema snage kod onih koji odluče krivo činiti.*

Hrvatski se prevod razlikuje od starogrčke verzije u tri detalja: izostavljene su tvrdnje jagnjeta da pije „napućenim usnama“ (ἄκροις τοῖς χεῖλεσι πίνει) i da nije napunilo godinu dana (μηδ' ἐπέτειον), a umesto vukove afirmacije da će jagnje ipak pojesti stoji retoričko pitanje.

<sup>6</sup> Drugačije je kod basni čiji izvor je Lesing, koji u svom „predgovoru“ uz trotomno delo basni svog čitaoca eksplicitno poziva „da ne sudi o basnama bez rasprave (*Abhandlung*)“ (Lesing, 1759, VII). Uporedimo npr. Lesingove basne br. IX. *Das Roß und der Stier* (Lessing 1759, 1. Buch, S.13), X. *Die Grille und die Nachtigall* (1. Buch, S.14), XXX. *Aesopus und der Esel* (1. Buch, S.34), II. *Herkules* (2. Buch, S.38), V. *Der Stier und das Kalb* (2. Buch, S.42) i XX. *Der Mann und der Hund* (2. Buch, S.60) sa Dositejevim basnama *Konj i bik* (Obradović 1932, 385), *Čvrčak i slavuj* (386), *Magarac i Ezop* (401), *Herkules* (405), *Bik, tele i pastir* (410) i *Čovek ujeden od psa* (308).

Pripovedana priča ima sledeće ključne **dramaturške tačke**:

- vuk se naknadno postavlja na potok, u nameri da ima izgovor za svoj plen;
- 1. prekor vuka: jagnje prlja vodu i ne da mu da pije;
- 1. odgovor jagnjeta: pije samo oprezno i voda ne teče nagore;
- 2. prekor: jagnje je prethodne godine govorilo loše o njegovom ocu;
- 2. odgovor: ono nije staro ni godinu dana;
- zaključak: imati dobre argumente za odbranu nije dovoljan razlog da ga ne proždere.

Nasuprot većini kasnijih adaptacija zapaža se da autor **ne sudi eksplicitno** o životinjama. On opisuje situaciju distancirano posmatrajući i ne nameće svoje viđenje ni putem **implicitnih sudova**.

**Pouka/tumačenje [epimitijum]:**

Tumačenje basne počiva na sledećim **moralnim kategorijama**: nasuprot nepravdi (*adikeîn*) stoje dobro obrazloženi argumenti odbrane (*μετ' εὐλόγου αἰτίας, δίκαια ἀπολογία*). Autor na kraju zahteva moć i važenje argumenata. Nije reč ni o moći i snazi vuka niti o nevinosti jagnjeta. Apel važi onome ko se ne drži argumenata.

## II. Phaedrus: Lupus et agnus

Ad rivum eundem lupus et agnus venerant  
 Siti compulsi; superior stabat lupus,  
 Longeque inferior agnus. Tunc fauce improba  
 Latro incitatus iurgii causam intulit.  
 'Cur' inquit 'turbulentam fecisti mihi  
 Aquam bibenti?' Laniger contra timens:  
 'Qui possum, quaeso, facere quod quereris, lupe?  
 A te decurrit ad meos haustus liquor.'  
 Repulsus ille veritatis viribus:  
 'Ante hos sex menses male' ait 'dixisti mihi'.  
 Respondit agnus: 'Equidem natus non eram'.  
 'Pater hercle tuus' ille inquit 'male dixit mihi'.  
 Atque ita correptum lacerat iniusta nece.

Haec propter illos scripta est homines fabula,  
 Qui fictis causis innocentes opprimunt. (Phaedrus 2002, 14,16)

**Ključne dramaturške tačke:**

- Vuk i jagnje dolaze istovremeno do potoka, vuk odozgo oblizujući se zbog plena;
- 1. prekor: muti vodu;

- 1. odgovor: voda teče nadole;
- 2. prekor (odvraćen od uticaja istine): uvredilo ga je pre pola godine;
- 2. odgovor: tada se još nije rodilo;
- 3. prekor: onda je to bio njegov otac;
- zaključak: proždere ga nepravedno.

**EksPLICITNI/IMPLICITNI SUDOVI:** Vuk sa svojom „drskom njuškom“ (*fauce im-proba*) biva označen kao „razbojnik“ (*latrō*), a sam čin kao „nepravedno klanje“ (*lacerat iniusta*). Jagnje je obuzeto strahom (*contra timens*).

### **Pouka/ tumačenje [epimitijum]:**

**Moralne kategorije:** Pojmovi bezopasnog i nevinog (*innocēns*) stoje nasuprot fenomenu pritisaka (*opprimere*) na osnovu pogrešnih, izmišljenih razloga (*fictis causis*).

Kao kod Ezopa, i ovde stoji u prvom planu neobrazloženo potiskivanje, a tu se dakako ocrta i ono hipostaziranje likova „brutalni razbojnik“ i „nedužna žrtva“, koji će biti dominantni u kasnijim verzijama.

## **III. La Fontaine: Fables (1668)**

Lafonten je bio poznat Dositeju. O tome svedoči njegovo „Predislovie o basnah“ u kojem on piše: „Ezop, izobretatelj i otec basnah, posvetio je svoje lidijskom caru; Lafonten svoje kraljevskom princu. [...] Lesing, uže prosvetljenija Germaniji veliki prosvetitelj, svojima prekrasnim basnami svojemu je rodu veliku zaslugu pokazao“ (Obradović 1932, 248).

LE LOUP ET L'AGNEAU.

La raison du plus fort est toujours la meilleure:  
Nous l'allons montrer tout à l'heure.

Un agneau se désaltéroit  
Dans le courant d'une onde pure.  
Un loup survient à jeun, qui cherchoit aventure,  
Et que la faim en ces lieux attiroit.  
Qui te rend si hardi de troubler mon breuvage?  
Dit cet animal plein de rage:  
Tu seras châtié de ta témérité.  
Sire, répond l'agneau, que votre majesté  
Ne se mette pas en colère;  
Mais plutôt qu'elle considère  
Que je me vas désaltérant  
Dans le courant  
Plus de vingt pas au-dessous d'elle;  
Et que par conséquent, en aucune faëon,

Je ne puis troubler sa boisson.  
 Tu la troubles! reprit cette bête cruelle;  
 Et je sais que de moi tu médis l'an passé.  
 Comment l'aurois-je fait si je n'étois pas né?  
 Reprit l'agneau; je tette encore ma mère. –  
 Si ce n'est toi, c'est donc ton frère. –  
 Je n'en ai point. – C'est donc quel'qu'un des tiens;  
 Car vous ne m'épargnez guère,  
 Vous, vos bergers et vos chiens.  
 On me l'a dit: il faut que je me venge.  
 Là-dessus, au fond des forêts  
 Le loup l'emporte, et puis le mange,  
 Sans autre forme de procès. (La Fontaine 1825, 18)

### Ključne dramaturške tačke:

- Vuk dolazi gladan do izvora sa kog jagnje već pije vodu.
- 1. prekor: ono muti vodu;
- 1. odgovor (uveravajući njegovo „veličanstvo“, vuka): ono stoji dvadeset koraka ispod, dakle uopšte ne može da muti vodu;
- 2. prekor (ostajući pri prvoj tvrdnji): prošle godine ga je uvredilo;
- 2. odgovor: tada još nije bilo rođeno, još uvek sisa majku;
- 3. prekor: onda je to bio njegov brat;
- 3. odgovor: nema brata;
- 4. prekor: onda je to bio neko od njegovih; uopšte ga ovce, čobani i psi ni na koji način ne štede;
- zaključak: mora da se osveti.

**EksPLICITNI/IMPLICITNI SUDOVI:** Vuk se obraća jagnjetu „pun besa“ (*plein de rage*) i biva označen kao „užasna zver“ (*bête cruelle*).

### Pouka/tumačenje [promitijum]:

**Moralne kategorije:** Lafonten postavlja argumentaciju (*la raison*) i pravni spor (*procès*) nasuprot sili i moći (*le plus fort*).

Hrišćanske kategorije kao krivica i nevinost ovde u potpunosti izostaju.

## IV. Les fables d'Ésope (1709)<sup>7</sup>

Kod uvodna četiri stiha radi se o basni iz izdanja *Fables d'Ésope en quatrains* od Isaac de Benserade (Paris 1678, p.3). U odnosu na prvo izdanje (1678) ovde (1709) odstupa samo način pisanja reči „savoir“ i „loup“ („sēavoir“, „Loup“, 1678). Bez obzira na to da ova četiri stiha u izdanju od 1678. predstavljaju samostalnu basnu, razmotrićemo ih ovde kao promitijum.

<sup>7</sup> Up. i izdanje: *Fables d'Ésope*, mises en françois, avec le sens moral, en quatre vers, et les quatrains de Benserade. A Avignon, chez J.-A. Joly, Imprimeur-Libraire. 1818, 64-65.

## LE LOUP ET L'AGNEAU. [P.84-85]

Un loup querelloit un Agneau,  
 Qui ne savoit pas troubler l'eau.  
 A tous coups l'injuste puissance  
 Opprime la foible innocence.

Le loup et l'agneau se désaltéroient dans le courant d'un ruisseau; le premier fort près de sa source, l'autre fort au-dessous. Le loup, qui ne cherchoit qu'un prétexte pour mettre l'agneau en pièces, ne l'eut pas plutôt aperçu, qu'il courut à lui, et l'accusa d'avoir troublé son eau. Comment pourrois-je la troubler, lui dit l'agneau tout tremblant? Je bois fort au-dessous de l'endroit où vous buvez, croyez que, bien loin de chercher à vous nuire, je n'en ai pas seulement la pensée. Hier, répliqua le loup, je vis ton père qui animoit, par ses cris, des chiens qui me poursuivoient. Il y a plus d'un mois, répondit l'agneau, que mon père a senti le couteau du boucher. C'étoit donc ta mère? poursuivit le cruel. Ma mère, répartit l'autre, mourut ces jours passés, en me mettant au monde. Morte ou non, reprit le loup en grinçant les dents, je sais combien tu me hais, toi et tous les tiens; il faut que je m'en venge. Cela dit, il se lance sur l'agneau, l'étrangle et le mange.

L'agneau n'alléguoit rien pour sa juste défense,  
 Que ne mît le loup dans son tort;  
 Mais il ne savoit pas qu'opprimer l'innocence,  
 C'est le droit du méchant quand il est le plus fort.

**Ključne dramaturške tačke:**

- Vuk primeti jagnje ispod.
- 1. prekor: muti vodu;
- 1. odgovor: pije ispod, ne bi mu čak ni u mislima nanelo štetu;
- 2. prekor: juče je njegov otac vičući dozvao pse, koji su ga progonili;
- 2. odgovor: otac mu je zaklan pre mesec dana;
- 3. prekor: onda je to bila majka;
- 3. odgovor: majka mu je umrla na rođenju;
- 4. prekor: ono i njegovi bi ga ionako mrzeli;
- zaključak: proždere ga sa obrazloženjem da vrši osvetu.

**Eksplicitni/implicitni sudovi:** Vuk traži povod (*prétexte*) i on je okrutan (*le cruel*), dok jagnje drhti (*tremblant*), nikome neće da nanese štetu (*nuire*) i persira vuku, koji mu se obraća sa ti.

**Pouka/tumačenje [promitijum i epimitijum]:**

**Moralne kategorije:** Promitijum postavlja nasuprot nepravednoj moći (*l'injuste puissance*), koja se svađa (*querelloit*) i pritišće (*opprime*), slabo (*faible*) jagnje, koje (u prenesenom značenju) ne ume da muti vodu (*ne savoit pas troubler l'eau*), dakle predstavlja izraz čiste nevinosti. Epimitijum konfrontira pravednu odbranu (*juste défense*) sa nepravednošću (*tort*), tj. sa pravom zlobnog i jačeg (*le droit du méchant quand il est le plus fort*).

Basna se istovremeno bazira na dve etičko-moralne kategorije: pravu, da se može boriti i protiv jačeg, i suprotnosti između dobra i zla.

## V. Fables of Aesop and other Eminent Mythologists with Morals and Reflections (Roger L'Estrange, 1738)<sup>8</sup>

Ovo izdanje je služilo Samjuelu Ričardsonu kao osnova za njegovu zbirku basni koja je izašla dve godine kasnije (1740.). U oba izdanja (1738., 1740.) basna o vuku i jagnjetu se komentariše zajedno sa basnom o mački i petlu (kod Dositeja: *Mačak i divlji petao*). Zbog toga su ovde ponovo date obe basne.

### FAB.2. A CAT AND A COCK. [P.2]

It was the hard fortune once of a Cock to fall into the clutches of a Cat. Puss had a Month's mind to be upon the Bones of him, but was not willing to pick a quarrel, however, without some plausible colour for't. Sirrah (says she) what do you keep such a bawling and screaming a Nights for, that no body can sleep near you? Alas, says the Cock, I never wake any body, but when 'tis time for People to rise and go about their Business. Nay, says the Cat, and then there never was such an incestuous Rascal: Why, you make no more conscience of lying with your own Mother, and your Sisters. – In truth, says the Cock, again, that's only to provide Eggs for my Master and Mistress. Come, come, says Puss, without any more ado, 'tis time for me to go to Breakfast, and Cats don't live upon Dialogues. At which word she gave him a Pinch, and so made an end both of the Cock and the Story.

### FAB.3. A WOLF AND A LAMB. [P.2-3]

As a Wolf was lapping at the Head of a Fountain, he spy'd a Lamb paddling at the same time a good way off down the Stream. The Wolf had no sooner the Prey in his eye, but away he runs open-mouth to't. Villain (says he) how dare you lie muddling the Water that I'm drinking? Indeed, says the poor Lamb, I did not think that my drinking here below could have foul'd your Water so far above. Nay, says t'other, you'll never leave your chopping of Logick, till your Skin's turn'd over your Ears, as your Father's was, a matter of six Months ago, for prating at this saucy rate; you remember it full well, Sirrah. If you'll believe me, Sir, (quoth the innocent Lamb, with fear and trembling) I was not come into the World then. Why thou Impudence, cries the Wolf, hast thou neither Shame nor Conscience? But it runs in the Blood of your whole Race, Sirrah, to hate our Family; and therefore since Fortune has brought us together so conveniently, you shall e'en pay some of your Fore-fathers Scores before you and I part. And so

<sup>8</sup> Sličnosti između ove zbirke i Dositejevih *Basni* su očigledne u većem broju basni i komentara, up. npr. *Star pas i lovac* i *The old dog and his master*, *Lisica i drvena glava* i *A fox and a carv'd head* ili *Brat i sestra* i *A brother and a sister*. Poređenje teksta dakako pokazuje da Dositej veoma slobodno i samostalno komentariše.

without any more ado, he leap'd at the Throat of the miserable helpless Lamb, and tore him immediately to pieces.

The Moral of the two Fables above. [p.3]

'Tis an easy Matter to find a Staff to beat a Dog. *Innocence is no Protection against the arbitrary Cruelty of a tyrannical Power; But Reason and Conscience are yet so sacred, that the greatest Villanies are still countenance'd under that Cloke and Colour.*

REFLECTION. [P.3-4]

Pride and Cruelty never want a Pretence to do mischief. The Plea of *Not Guilty* goes for nothing against Power: For accusing is proving, where Malice and Force are join'd in the Prosecution.

When Innocence is to be oppress'd by Might, Arguments are foolish Things; nay, the very Merits, Virtues, and good Offices of the Person accus'd, are improv'd to his Condemnation: As the Industry and Watchfulness of the *Cock* here, in the calling of People out of their Beds to work when 'tis time to rise, is turn'd upon him as a Crime. Nay, such is the Confidence of a spiteful Cruelty, that People shall be charged (rather than fail) with things utterly impossible, and wholly foreign to the Matter in question. The *Lamb* it self shall be made malicious. And what is this now, but the lively Image of a perverse Reason of State, set up in opposition to Truth and Justice; but under the august Name and Pretence, however, of both? As Loyalty, for the purpose, shall be called Rebellion; and the Exercise of the most necessary Powers of Government shall pass for Tyranny and Oppression, Decency of religious Worship shall be made Superstition; Tenderness of Conscience shall be call'd Phanaticism, Singularity and Faction; and the very Articles of the Christian Faith shall be condemn'd for Heresy. Villanies have not the same Countenance, when there are great Interests, potent Mediations, Presents, Friends, Advocates, plausible Colours, and Flourishes of Wit and Rhetorick, interpos'd between the Sight and the Object. There are ways of *deceiving* the Eyes, as well as of *blinding* them; so that the Cause of the Innocent must be remitted at last to that great and final Decision, where there is no longer any place for Passion, Partiality, Corruption or Error. But as to the Business of the World, when the *Cocks* and the *Lambs* lie at the Mercy of *Cats* and *Wolves*, they must never expect better Quarter, especially where the Heart's Blood of the one is the Nourishment and Entertainment of the other.

### **Ključne dramaturške tačke:**

- Vuk primeti jagnje ispod, koje istovremeno sa njim pije.
- 1. prekor: ono muti vodu;
- 1. odgovor: pije ispod;
- 2. prekor: ne odustaje se od ovog rasepkavanja logike (*chopping of logic*), isto tako kao njegov otac, kome je pre šest meseci zbog drskog objašnjenja (*for prating at this saucy rate*) navučena vuna preko ušiju. Toga se sigurno seća?
- 2. odgovor (pun ljutnje i drhtanja): u to vreme još nije bilo na svetu;

- 3. prekora: ono je besramno, besavesno i kao i cela njegova rasa, mrzi vučji rod;
- zaključak: sudbina (*fortune*) mu omogućuje da poravna stare račune (*scores*).

### **Eksplicitni/implicitni sudovi:**

Vuk od početka ima na umu plen (*prey*), i obraća se jagnjetu kao „zlikovcu“ (*villain*), njegovom ocu prebacuje drskost (*saucy*) a jagnjetu besramnost (*impudence*). Jagnje je siromašno (*poor*), nevino (*innocent*), jadno (vredno sažaljenja), bespomoćno (*miserable, helpless*) i drhti od straha (*fear and trembling*).

### **Pouka/tumačenje: „Reflection“:**

**Moralne kategorije:** Nevinost (*innocence*) stoji nasuprot proizvoljnoj okrutnosti tiranske moći (*arbitrary cruelty of a tyrannical power*), koja ne preza od toga, da stavi masku razuma (*reason*) i savesti (*conscience*).

Protiv gordosti (*pride*), okrutnosti (*cruelty*), moći (*power*) i zlobe (*malice*) argumenti, vrednosti (*merits*), vrline (*virtues*) i dobra dela (*good offices*) nemaju nikakvu snagu.

Autor ove odnose dovodi u vezu sa pervertiranim rezonom države (*perverse reason of state*), koja plemenita imena istine (*truth*) i pravde (*justice*) uzima za sopstvena, lojalnost kao pobunu, hrišćansku veru izdaje za jeres, a nepravdu štiti kad god su u igri veliki interesi, moćna posredovanja, darovi, prijatelji, advokati i očaravajuće boje (*great interests, potent mediations, presents, friends, advocates, plausible colours*) i gde humor i retorika cvetaju (*flourishes of wit and rhetoric*). Samo bi strašni sud mogao da donese pravednu presudu.

## **VI. Aesop's Fables. With Instructive Morals and Reflections (S. Richardson, 1740/1790)**

Prvo izdanje potiče iz 1740. godine, navodimo citat iz izdanja od 1790. Ričardson jezički reducira basnu *Vuk i jagnje* nasuprot izdanju iz 1738., a da pri tome ne menja argumentaciju. Kao u izdanju iz 1738. komentar se odnosi na obe gore citirane basne, pri čemu u prvoj priči lisica (a ne mačka) prebacuje petlu, da noću svima krade san. Kod „moralne pouke“ je izostavljena izreka, ali centralna izjava ostaje očuvana. Potpuno drugačije akcente postavlja komentar:

REFLECTION. [p.3-4]

Pride and cruelty never want a pretence to do mischief. The plea of *not guilty* goes for nothing against power in ill hands: For accusing is proving, where



malice and force are joined in the prosecution. This is the lively image of a perverse reason of state, set up in opposition to truth and justice; but under the august name and pretence, however, of both. When the cocks and the lambs lie at the mercy of foxes and wolves, they must never expect better quarter; especially, as Sir Roger L'Estrange observes, where the heart's blood of the one is the nourishment and entertainment of the other.

### **Moral/tumačenje: „Reflection“:**

**Moralne kategorije:** Nasuprot pojmu pravde (*justice*) stoji zloupotrebljena moć (*power in ill hands*).

Takođe ovde delaju zloba i moć (*malice and force*), koji oblikuju pervertirani državni rezon (*perverse reason of state*), pod maskom istine i pravde. I ovo se neće promeniti, dokle god su jagnjad hrana vukovima. Za razliku od verzije iz 1738. god. nestaje konzervativno sečivo protiv moćnih posrednika i advokata, protiv humora i retorike (*wit and rhetoric*) i ne upućuje se na onozemaljsku pravdu.

## **VII. Езоповы басни съ нравоученіемъ и примечаніями рожеера летранжа вновъ изданныя а на російской языкъ переведены въ санктпетербургѣ канцеляріи академіи наукъ секретаремъ сергѣемъ волчковымъ (1747).**

Iako je ovo izdanje deklarirano kao prevod izdanja od L'Estrange (1738), to je još uvek samo uslovno tačno. Doduše ovde su obe basne pod jednim komentarom sastavljene i „učenie“ se uvodi izrekom o psu i štapu, no sledi „primečanie“ samo uslovno engleskoj „Reflection“. Takođe i prevod basne je veoma slobodan i postavlja svoje akcente, tako da se ovde obrađuje kao samostalni tekst.

Басня 2. Петухъ съ кошкою. (стр. 66) [...]

Басня 3. Волкъ съ ягненкомъ. (стр. 68-70)

Волкъ къ вершинѣ рѣки прибѣжавши сталъ воду пить, и оглянувшись на сторону увидѣлъ; что ягненокъ тожь самое время сажень со сто отъ него, у нижней части рѣки по колѣни въ воду вошолъ. Волкъ отчасти жажду свою утоливши; бросился тогожь часа къ ягненку, и прибѣжавши ему сказалъ. Смѣшь ли ты бездѣльникъ ту воду мутить, которую я пью? Ягненокъ ему отвѣчалъ: я право не думалъ, чтобы ваша вода вверху оттого помутилась, что я съ четверть версты отъ васъ на нижней части рѣки, по лодышку въ воду вошолъ. Я уже вижу: [сказалъ волкъ] ты до тѣхъ поръ спориваться не перестанешь, пока и съ тебя также какъ съ отца твоего, за такіяжъ смѣлыя слова кожи не здеруть. Помнишь ли ты какъ съ батюшки твоего за такую же выправку шубу стащили; или не помнишь?

Невинной ягненокъ, со страхомъ и трепетомъ волку сказалъ. Я, гсударь мой! въ тѣ поры еще не родился. Да добро другъ мой! такъ теперь ты мнѣ по щастію пригодился; а сіе волкъ сказавши, тогожь часу безпомощнаго ягненка задавилъ.

Ученіе изъ двухъ басенъ. (70)

Кто хочеть собаку ударить, тотъ скоро на нее палку сыщеть. Хотя неповинность отъ нападковъ и неправеднаго гоненія лютаго мучительства ничемъ отговориться не можетъ, однакожь непорочная совѣсть праведныхъ, и въ бѣдахъ ихъ веселить; а на то не смотреть, что и крайнія злости видомъ правды закрываются.

Примѣчаніе. (70-71)

Ежели сила съ мучительствомъ неповинность гонить, то никакое оправданіе не поможетъ; а что больше человекъ выправляться станеть, то хуже здѣлаеть. И самыя заслуги съ добродѣтелью и славными дѣлами оклеветанныхъ людей, къ погубленію ихъ помогали; такъ какъ во второй баснѣ петухова бодрость съ прилѣжаніемъ, въ такую ложную вину отъ кошки причитається, будто онъ по ночамъ людямъ спать не даетъ, а петухъ в настоящее время людей пѣніемъ своимъ на работу будить. Свирѣпство гордыхъ еще такъ безстыдно, что они людямъ невозможныя бремена налагаютъ, и нелѣпую на нихъ лгутъ. Невинной ягненокъ такимъ образомъ оклеветанъ: а сіе живой образъ (стр. 70) развращенной полѣтической причины: которая самой правдѣ хотя весьма противна, однакожь видомъ справедливости хитро одѣта. Защищеніе государственныхъ законовъ, и пользы съ преимуществами, во многихъ случаяхъ возмущеніемъ и насильствомъ называютъ. Храненіе внѣшней благопристойности, и благолѣпія въ службѣ божественной; развращенные чада свѣта сего суевѣрствомъ величаютъ. Нѣжную совѣсть со удаленіемъ зла, упрямствомъ и убѣганіемъ отъ людей тѣтулуютъ; а злымъ дѣламъ, доброй видъ и изрядное имя даютъ. Ежели только великую прибыль, сильное посредство; знатныхъ друзей подарки, стряпчихъ, правдою обернутыя преставленія, и другія ухищренія въ дѣйство произвести; то глаза человѣческіе могутъ къ сожалѣнію побуждены и обмануты быть; а по сему, дѣло неповинныхъ на рѣшеніе и приговорѣ того безконечнаго и великаго дня предать надлежить, гдѣ никакая страсть съ лицепріятіемъ не поможетъ: а въ нынѣшнемъ вѣку и въ настоящей жизни, терпѣніемъ и кротостію курамъ и ягнямъ подобные люди, до тѣхъ поръ никакого добра уповать не могутъ; пока отъ кошекъ и волковъ, принуждены будутъ милости ждать. (стр. 71)

### **Ključne dramaturške tačke:**

- Vuk primećuje jagnje ispod;
- 1. прекор: ono muti vodu;
- 1. odgovor: ono pije ispod;

- 2. prekor: ono počinje da se svađa kao njegov otac, kome je zbog „uspravnog držanja“ (*выправка*) prebačena vuna preko ušiju; pita, da li se može toga setiti (a da pri tome ne pominje tačno vreme);
- 2. odgovor: još nije bilo rođeno;
- zaključak: proždere ga sa obrazloženjem, da mu je prema sreći (sudbini) bilo dodeljeno (*ты мне по счастью пригодился*).

**EksPLICITNI/IMPLICITNI SUDOVI:** Vuk grdi jagnje kao besposličara (*бездельник*), jagnje nasuprot tome, stoji u vodi do kolena (*по колени*), persira vuku (koji mu se obraća sa „ti“) i drhti pred njim (*страх, трепет*), bespomoćno je (*беспомощный*) i nevino (*невинный*).

### **Moral/tumačenje: „učenie“, „primečanie“:**

**Moralne kategorije:** nevinost (*неповинность*) i čista savest pravednog (*непорочная совесть праведных*) stoje nasuprot nepravednom progonu (*неправедное гонение*), divljoj okrutnosti (*лютое мучительство*), moći (*сила*) i zlobi (*злость*).

„Pouka“ se bazira na religioznim kategorijama. Fokus leži sa jedne strane na zlobi vuka, sa druge strane na poslednjoj (onostranoj) pravdi, koja blagoslovi nedužnog. Izreka „Ko hoće da udari psa, brzo nađe štap“ podvlači neistorijski i utoliko takođe apolitički karakter pouke.

Ove religiozne kategorije se u „primečanie“ doduše odnose na društveni život – tako okrutnost ponosnog (*свирепство гордых*) stoji nasuprot vrlini (*добродетели*) i velikim delima (*славные дела*) nevinih i krije se pod maskom pravde (*справедливость*), uzima oblik službenika (*стряпчие*) i poznatih ličnosti (*знатные люди*) –, no ova kritika je malo vremenski određena. Osim toga autor naglašava nasuprot engleskom originalu još jasnije onostranu pravdu. Na Zemlji se takva ne može urediti, dokle god je jagnje upućeno na milostinju vuka.

## **VIII. Die Fabeln des Äsopus (1806)<sup>9</sup>**

Ovde se radi o četvorjezičnom izdanju (nemački, francuski, italijanski, latinski). Autor nije naveden. Ovde navodimo samo nemačku verziju.

### **Der Wolf und das Lamm [S.5]**

Ein Wolf, der aus einer Quelle trank, bemerkte ein Lamm, das unten an dieser Quelle seinen Durst stillte. Er fuhr es zornig an, und warf ihm vor, dass es ihm das Wasser getrübt hätte. Zu seiner Entschuldigung stellte ihm das Lamm vor, dass es ja unter ihm trinke, und dass die Quelle nicht aufwärts laufen könne.

<sup>9</sup> „Moral“ se u latinskoj verziji pojavljuje pod pojmom „Ethica“.

Noch mehr ergrimmt hierüber, sagte der Wolf zum Lamme, dass es vor einem halben Jahre übel von ihm gesprochen hätte. Damals war ich noch nicht geboren, erwiederte das Lamm. – Also muß es dein Vater oder deine Mutter gewesen seyn, versetzte der Wolf, fiel dann, ohne andere Ursachen anzuführen, über das Lamm her, und verzehrte es, unter dem Vorwande, die böse Gesinnung und den Haß seiner Eltern an ihm zu bestrafen.

Moral.

Wenn böse Menschen die Macht in Händen haben, so fehlt es ihnen nie an einem Vorwande, diejenigen zu unterdrücken, die in ihrer Gewalt sind.

### Ključne dramaturške tačke:

- Vuk primeti jagnje ispod.
- 1. prekor: ono muti vodu;
- 1. odgovor: voda teče ka njemu;
- 2. prekor: grdilo ga je pre pola godine;
- 2. odgovor: još nije bilo rođeno;
- 3. prekor: onda je to bio njegov otac ili njegova majka;
- zaključak: navali na jagnje pod izgovorom da kažnjava mržnju njegovih roditelja.

**Eksplicitni/implicitni sudovi:** Vuk je „ljut“ i „smrknut“ i proždere jagnje pod „izgovorom“.

### Pouka/tumačenje: „Moral“:

**Moralne kategorije:** Ako su *zli* ljudi moćni, oni potčinjavaju druge. Autor apelira na moralno ponašanje u okviru religiozne slike sveta.

## IX. Dositej Obradović: *Basne* (1788)

KURJAK I JAGNJE (OBRADOVIĆ 1932, 265)

Kurjak pijaše na jednom izvoru. Jagnje, ne videći ga, daleko niže na potoku dođe napiti se. Kako ga oni spazi, vikne na njega : „Tu si ti došlo, mutiti mi vodu, da od tebe ne mogu s mirom ni bistre vode napiti se, je li?“ „Ta voda, gospodaru, od tebe k meni teče, kako ću ti ja zamutiti? To nije moguće“, odgovori užasnuto jagnje. „Ha, ha! Po glasu te poznajem, ti li si onaj koji mi se lane u ovo doba rugaše?“ „Lane, u ovo doba? Pomagaj! Tada me nije ni bilo na svetu; mati me je ovog proleća ojagnjila.“ „Vidim da si ti umno i pametno, i da se umeš dobro odgovarati“, reče mu kurjak. „No zaludu, sve ti to danas preda mnom ne će pomoći.“ Skoči na njega i proždere ga.

NARAVOUČENIJE

Živo i dejstvitelno opisanije silna nepravedna i slaba nepovina! „Ko te pre? Kadija. A ko ti sudi? Taj isti kadija. Ne pitam te više, znam šta će ti biti“ – vele

Bošnjaci. To znači: kurjak te pre, a kurjak ti sudi. Imati pravo onde gdi nasilije i nepravda vlada i sudi, to je toliko koliko i sasvim krivu biti. Da što nadleži delati u takovim okresnostima? Ja drugo sredstvo ne znam, razve k nebu oči podignuti i od tuda pravi sud čekati. A 'oće li to biti? 'Oće bez sumnjenija. Ibo nepravda prevraštava prestole silni"! Onaj Večni i Premudri, koji je sve što vidimo stvorio i sadržava, on sve vidi, i vozdati će svakom po delu, ako to nasilnikom i nepravednim i nije drago. Ali može pomisliti ko: što će danas izedenom jagnjetu pomoći, ako sutra kurjaku kožu zderu? Jagnjetu ništa, njemu je sve jedno, ta ga kurjak izeo ta čovek, zašto ni jagnjetu ni kurjaku nije nikakvo ponjatije o pravdi i o nepravdi dato, a što im se nije dalo, to se od nji' neće ni iskati. A čoveku je to dato, zato ako je koliko ko u zlu otvrdnuo i okoreo, opet ga zlo muči i rastrza.

Dakle ne mora li lud biti ko misli da mu je ovo čuvstvovanije zaludu dato? Evo kako o ovom pre nekoliko hiljada godina starac Isiod mudruje: „[...] Ribama i zverovom i pticam letućim dozvoljeno je da jedno drugo jede, zašto nejma pravde nad njima, a ljud'ma je dao pravdu Bog.“

### **Ključni dramaturški momenti:**

- Jagnje dolazi kasnije na izvor, a da nije videlo vuka.
- 1. prekor: ono muti vodu;
- 1. odgovor: voda teče od njega;
- 2. prekor: lane ga je grdilo, prepoznaje njegov glas;
- 2. odgovor: u to vreme još nije bilo rođeno;
- zaključak: vuk priznaje jagnjetu da je „umno i pametno“, što mu ipak neće pomoći.

## **Dositejeva basna u poređenju**

Kao što se može videti na osnovu navedenih objašnjenja i tabele koja sledi, Dositejeva basna se ponajviše približava najstarijoj „Ezopovoj“ verziji. O tome pre svega svedoči zaključak, koji se ne pojavljuje ni u jednoj narednoj verziji.

Samo drugi prekor, koji se odnosi na samog vuka, a ne na njegovog oca, odskake od „Ezopa“. Ovo nijansiranje deli Dositej sa Fedrom, pri čemu podatak o vremenu opet odgovara „Ezopu“.

	<i>Ezop</i>	<i>Feder</i>	<i>Lafonten</i> (1668)	<i>1709</i> ( <i>franc.</i> )	<i>1738/40</i> ( <i>angl.</i> )	<i>1747</i> ( <i>rus.</i> )	<i>1806</i> ( <i>nem.</i> )	<i>1788</i> <i>Dositej</i>
<b>1. prekor</b>	jagnje muti vodu	=	=	=	=	=	=	=
<b>1. odgovor</b>	voda teče na dole	=	=	=	=	=	=	=
<b>2. prekor</b>	grdilo je njegovog oca (pre pola godine)	grdilo je njegova (pre pola godine)	vuk insistira na prekoru I; grdilo ga je (pre godinu dana)	otac (jagnjeta) je juče pozvao pse	insistira na logici kao njegov otac pre pola god., sigurno se seća njegove smrti	prepire se kao njegov otac; sigurno se seća da je zbog toga poginuo	grdilo ga je pre pola godine	grdilo ga je (pre godinu dana), prepričava najje njegov glas
<b>2. odgovor</b>	još nije bilo rođeno	=	= i: sisa još majčino mleko	otac je već mesec dana mrtav	=	=	=	=
<b>3. prekor</b>		onda je to bio njegov otac	onda je to bio njegov brat	onda je to bila njegova majka	besramno, mrzi ga kao sve ovce		onda je to bio otac ili majka	
<b>3. odgovor</b>			nema brata	umrla je pri porođaju				
<b>4. prekor</b>			onda neko iz njegove familije	porodica bi ga mrzela				
<b>kraj</b>	proždire ga uprkos dobrom izvi-njenju	proždire ga nepravredno	vrši osvetu na ovcama, pastirima i psima	vrši osvetu	sreća (fortune) omogućava, da izvrši osvetu	onda mu je srećom pripalo (kao blagoslov)	mora da kazni mržnju roditelja	proždire ga, čak i ako pametno i dobro odgovara

### **EksPLICITNI/IMPLICITNI SUDOVI U POREĐENJU:**

Sa „Ezopovom“ verzijom deli Dositej dalekosežno i narativnu perspektivu. Pripovedač pripoveda priču kao distancirani posmatrač. Samo izrazi „užasnuo jagnje“ i „vikne“ (kurjak) dopuštaju unutrašnje učešće.

### **MORAL/TUMAČENJE: „NARAVOUČENIE“ U POREĐENJU:**

**Moralne kategorije:** Nasuprot *silnom, nepravednom* i *nasilnom* stoji *slabi, nepovini*, a nasuprot *pravde* *nepravda*. Dositej naglašava dakle i zakonske (pravne) kao i moralne (religiozne) strane priče i odgovara u tom smislu prethodnim adaptacijama iz 18. veka.

„Naravoučenje“ podseća ne samo u formi i opsegu, već takođe u svojoj argumentaciji najviše na engleski i ruski tekst<sup>10</sup>: Prvo se na jednoj opštoj ravni utvrdi bespomoćnost slabijeg i nevinog nasuprot jačem i nepravednom, onda se ovi odnosi prenose na političku ravan. U trećem koraku se upućuje na onostranu pravednost, kojoj se pravedni može nadati.

Dakako da Dositej u ovoj trećoj tački nasuprot engleskom i ruskom tekstu vrši приметно nijansiranje. Ne želeći da smanji vrednost Strašnog suda, on sugerise pravednost već i u ovozemaljskom životu: „ko u zlu otvrdnuo i okoreo, opet ga zlo muči i rastrza“ (Obradović 1932, 265).

Još jasnije se izgovara ova misao u basni *Kurjak i ovca*, u kojoj se uplašena ovca dvoumi, da donese vodu vuku koji je rastrgnut od strane psa. Ova okolnost u narednom „Naravoučeniju“ biva tumačena kao pravedna (zemaljska) kazna zlobnog: „Nema dakle gore nesreće od zlonaravija i nepravde, niti većega blagopolučija od dobrodjetelji“ (Obradović 1932, 266). Dakle u obe basne postoji neki savesno-etički (*gewissensethisch*) pristup. Ovaj pristup nije ni u kom slučaju stran epohi prosvetiteljstva i sentimentalizma, no ipak je značajno, da se Dositej u svom upućivanju na bosanski narodni govor („Ko te pre? Kadija. A ko ti sudi? Taj isti kadija. Ne pitam te više, znam šta će ti biti“) ne bavi podelom vlasti, iako može da se pretpostavi, da su mu bili poznati tekstovi Džona Loka (*Two Treatises of Government*, 1689) i Monteskeja (*De l'esprit des loix*, 1748).

Ako li posmatramo *Basne* u kontekstu celokupnog Dositejevog dela, ova okolnost se glatko uklapa u njegovu celokupnu sliku sveta: Dositej je u ono doba, kao što je već Šmaus (2005) ustanovio, decidirani pristalica Jozefa II. On spoznaje u njemu apsolutnog regenta, čija je vladavina građena razumom i vrlinom. Sa njim Dositej povezuje ne samo nadu, da će se Srbija konačno

<sup>10</sup> Kod Lesinga, od koga je Dositej preuzeo nekoliko basni, i na kog se poziva u većem broju „naravoučenja“, ne postoji slična dvočlanost. U odnosu na rusko izdanje je značajno da pored „učenie“, koje odgovara Dositejevom „naravoučeniju“, pokazuje još dodatno „primečanie“. Kod Dositeja postoji takav dodatak (pod istim podnaslovom „primječanije“) u sledećim basnama: *Zecovi i žabe*, *Divji vepar i lisica*, *Čovek velerečiv*, *Dva putnika i sikira*, *Miševi i praporci* i *Kovač i njegov garov* (Obradović 1932).

osloboditi od Turaka i da će se uputiti u krilo hrišćanskog sveta, on propagira u njemu takođe onog prosvetčenog učitelja koji svoj narod vaspitava ka vrlini i opštem blagu. O tome je govor u većem broju basni: U *Dva psa* izjavljuje Dositej da nije dovoljno spoznati dobro, već bi čovek mnogo više morao od malih nogu uvek ispočetka da bude vođen ka dobrom. Savest je za njega rezultat dugotrajnog procesa vaspitanja. Onako kako se roditelji bave vaspitanjem dece, tako se Car brine za vaspitanje naroda: „Mužestveni i hrabri narodi bez vospitanija i nauke šta su? Šta li bi mogli biti? Ali, ko će ovo jednom narodu ili opštestvu dati? Niko nego nji'ovi upravitelji i poglavari. A kad će oni to dati? Onda kad sami budu učeni, razumni, otečestu pravi dobroželatelji [...]“ (Obradović 1932, 277-278).

U *Petlovi i prepelica* Dositej upozorava, sećajući se svoga putovanja kroz lepu i divlju Albaniju, na preveliki poriv ka slobodi, pre svega zato što je taj poriv u Srbiji u velikoj meri mogao da bude usmeren protiv Josifa II: „Gdi je najveća svoboda, tu je najgore smuštenije, jer je svoboda bez mudri zakona i pravljenija divja i zverska. [...] 'Oće se prosvetšten vladjetelj i silni zakoni“ (Obradović 1932, 291).

Dositej se, dakle, zalaže za prosvetčenog vladara, čiji zakoni predstavljaju izraz apsolutne moći. On svoju pažnju ne usmerava na ograničavanje vladara kroz zakone, već na prosvetčeni etos monarha. Pri tome on ne prati Josifovu reformatorsku politiku samo u kritici odvojenog manastirskog života i velikog broja crkvenih dana, već zahvalno preuzima i njegov obrazovni program. I omiljeni carev projekat opšteg „hospitalstva“ nalazi prilaz u njegovim *Basnama*.

Tako on zahteva u *Čovek velerečiv*: „U svakom gradu i varoši [...] da se napravi jedan 'ospital“ (Obradović 1932, 318).

Nasuprot verzijama I-VIII treba naglasiti još jedan momenat Dositejeve argumentacije. Time što Dositej eksplicitno osporava vuku i jagnjetu „ponjatje [pojam] o pravdi i o nepravdi“ i takvim načinom razlikuje čoveka od životinje, on podriva alegorijski karakter basne. Životinje ne stoje više samo kao predstavnici ljudskih karaktera, već za sebe same. Ovaj iznenađujući preokret nije prisutan samo u ovoj basni. Tako npr. Dositej uzima basnu *Konj i magare*, u kojoj se konj snebiva da uzme od magarca deo preteškog tereta, za povod da zamoli zemljake da „štede duše skotova svoji“, jer: „Ko je nemilostiv k skotu, nemilostiv će biti i k čoveku“. Njegovo „naravoučenje“ zatvara retoričkim pitanjem: „Ono što u ovoj basni mrzimo u beslovesnom konju, kako nam se mora činiti u razumnom čoveku?“ (Obradović 1932, 287)

I u basni *Zec i lav* Dositej vodi biološki diskurs izvan alegorijske funkcije životinja, kad nabraja istinske „kačestva i vrednosti“ zeca: „No prvo, on dobro trči [...] Drugo, on ima toliko pameti da često ljude i pse prehitri [...] Treće, on je zdrav, dobro se plodi, sa svojom zečicom u krajnjoj ljubavi i soglasiju živi



[...] Četvrto, i za nas najvažnije, [...] njegova je koža mnogo polezna, a meso, kad se lepo skuva i ispeče, najveća gospoda i gospođe oblizaju prste jedući ga“ (Obradović 1932, 319).

Ovde se može smeškati zbog određene (najpre upućene adresatu) jednostavnosti argumentacije, čak i ako nabrojane „kačestva i vrednosti“ zeca definitivno poseduju alegorijski potencijal. Odlučujuće je ipak nešto drugo.

Dositejeva zbirka basni pokazuje, da on ovde ne vrši samo moralno podučavanje, već se naširoko smatra posrednikom u prenošenju znanja i iskustva. On bi hteo da svoju „srpsku junost“ (Obradović 1932, 247) što je moguće šire obrazuje, tako što joj priča o antičkim i savremenim misliocima, o običajima drugih naroda, o sujevnim predstavama ili čak i o prirodnim fenomenima. Tako će i sam spoljašnji oblik „oranghutana“ postati predmet njegovog prenošenja znanja (Obradović 1932, 268). Ovo široko znanje možda u pojedinačnom tekstu ili isečku teksta ponekad deluje proizvoljno i asocijativno, u celokupnosti se ipak ubedljivo uklapa u jedinstvenu sliku sveta.

Dositejeva moralna filozofija polazi, u određenoj blizini sa Lajbnicovom prestabilizovanom harmonijom, od božanskog razuma i ljubavi, koja u svemu vlada. Pri tome, on se poziva na božanski „promisal“ koji se manifestira, uostalom, u različitoj podeli „talenata“ ili hijerarhijskom redu društva (Obradović 1932, 227). Tako on piše u *Sovjetima zdravoga razuma*: „Ne može se iskazati koliko je mnogoceni dar blagosti božije mudar, čelovjekoljubiv i dobrodjeteljan car, koji inače ne smatra narod svoj nego kao svoju familiju, nad kojom ga je promisal božiji postavio, da je prosvetava i urazumljiva [...] i njezino blagopolučije prouzrokuje“ (Obradović 1932, 226). Pri tome Dositej ni u kom slučaju ne prihvata date političke odnose same po sebi, bogodano je za njega samo ono, što je razumno i što vodi ka blagostanju („blagopolučje“). Na ovoj osnovi on uvek iznova napada Osmansko Carstvo.<sup>11</sup>

Ostvariva harmonija između razuma i društva se ponovo ogleda u pojedinačnom životu. Drugačije od Kanta, kod kog moral pre svega znači disciplinovanje i kroćenje tela, Dositej ne razume telesnost kao suprotnost razumu. „Sva naša zaktevanja telesna, koja su razumu, polzi i pravdi soglasna, moraju biti dobra“, zaključuje Dositej u *Sovjetima*... (Obradović 1932, 196). (U to spada

<sup>11</sup> Dakako da Dositejeva kritika Porte nije uvek u duhu prosvetiteljstva. Tako on u basni *Lastavica i proče ptice* doduše pohvalno pominje Lesingovog „Natana“ – „Na Lesinga, velikoga i premudrejšega u naciji svojoj [...] podigli su se bili pred njegovu smrt na njega kao čavke. A to opet zašto? Za tragediju 'Natana', u kojoj Lesing premudru božju Promisal u pravdi dokazuje [...]“ (Obradović 1932, 442-443) – no deluje da zaboravlja misao o religioznoj toleranciji u basni *Lav i bikovi i lisica*: „Muslimanski zakon nji' uči da se mole Bogu da Bog ne sojedini krštene care i kralje. Molim i' nek mi kažu, kakvoga Boga oni sebi pretstavljaju od koga prose vraždu, nesojedinjenje i neslogu među ljude?“ (Obradović 1932, 260). Kad se ovo „Naravoučenje“ završava sa molitvom Bogu „Sojedini sve ljude u ljubavi, pravdi i dobrodjetelji!“, tako jedinstvo ljudi treba u svakom slučaju da bude odenuto u hrišćanstvo.

između ostalog umeren užitak vina.) Preduslov za spoj zahtevanija i razuma je pri tome dakako rano usklađivanje tela sa razumom. Dositej gradi dakle manje na spoznaji kao odrastao nego na uvežbavanju kao dete ili mladi, koji, međutim, treba da budu usmereni od strane razumnih vaspitača. U ovom uverenju se pak može prepoznati dublja stringenca njegovih spisa. Dositej ne teži ka jednom moralno-filozofskom sistemu, već se smatra kao prakticirajući „učitelj“ svoje nacije. Njegovi tekstovi prate svrhu da srpske „seljane“ na jedan sveobuhvatni način naviknu na život koji počiva na „razumu“ i „dobrodjetelji“.

Ovo privikavanje on vrši kao poliglota i kao iskusni pedagog, kao svetski putnik i kao neko, ko sluša narodni govor, u različitim životnim oblastima. I utoliko se njegove *Basne*, koje on u predgovoru „Pohvala basni“ eksplicitno ograđuje od filozofskog pristupa Platona ili Tulija (Cicerona)<sup>12</sup>, mogu posmatrati kao adekvatan i konsekventan izraz njegovog praktičnog učenja. No njegove *Basne* ne dopunjuju samo njegovo celokupno delo: Sa njihovom dvočlanošću Dositej se upisuje u onu grčku tradiciju, koja je u 18. veku dobila novi polet.

*Sa nemačkog prevela Ana Trkulja*

## Bibliografija

- Äsop. Fabeln. Griechisch/Deutsch. Übersetzung und Anmerkungen von Thomas Voskuhl. Frankfurt a.M. 2005.
- Benserade, Isaac de. *Fables d'Ésope en quatrains*. Paris 1678.
- Deretić, Jovan. *Istorija sprske književnosti*. Beograd 1983.
- Die Fabeln des Äsopus. Erster Band. Verlag Müller. Wien 1806.
- Ezop. *Basne*. Izbor. Zagreb 1963. (Naslov originala: Aisōpeiōn mythōn synagōgē. Lipsiae 1901).
- Езоповы басни съ нравоученіемъ и примечаніями Рожера Летранжа вновь изданныя а на російской языкъ переведены въ Санктпетербургъ канцеляріи Академіи Наукъ секретаремъ Сергѣемъ Волчковымъ. Печатаны въ Санктпетербургъ при Академіи Наукъ 1747 года.
- Fables d'Ésope, mises en françois, Avec le sens moral, en quatre vers, et une figure à chaque Fable. Nouvelle édition revue, corrigée, et augmentée de la vie d'Esop. Dédiée de la Jeunesse*. A Lons-le-Saunier. Chez Gauthier neveu, Impr.-Libr. 1709.
- Fables d'Ésope, mises en françois, avec le sens moral, en quatre vers, et les quatrains de Benserade*. A Avignon, chez J.-A. Joly, Imprimeur-Libraire. 1818.
- Fables of Aesop and other Eminent Mythologists with Morals and Reflections*. By Sir Roger L'Estrange Kt. The Eighth Edition Corrected. London 1738.
- Holzberg, Niklas. Nachwort. In: *Äsop* 2005, 237-251.

<sup>12</sup> „Ja k Platonu i Tuliju ne podižem glavu, neg' u basni Ezopovoj ištem moju slavu“ (Pohvala basni, Obradović 1932, 242).

- Fables de La Fontaine. Nouvelle Édition. Précédée de l'Éloge de la Fontaine par Chamfort. Tome premier. Paris. Parmentier, Rue Dauphine. 1825.
- Les fables d'Ésope, mises en françois, avec le sens moral, en quatre vers, et une figure à chaque fable. A Lons-le-Saunier, Chez Gauthier neveu, Impr.-Libr. 1709.
- Gottfried Ephraim Lessings Fabeln. Drey Bücher. Berlin 1759.
- Obradović, Dositej. Dela. Redigovao Miloš Ivković. Zagreb 1932.
- Phaedrus. Liber Fabularum/Fabelbuch. Lateinisch/Deutsch. Reclam, Stuttgart 1975.
- Phaedrus. Fabeln. Studienausgabe. Lateinisch – Deutsch. Hrsg. u. übersetzt von Eberhard Oberg. Düsseldorf, Zürich 2002.
- Richardson, S. (ed.). Aesop's Fables. With Instructive Morals and Reflections. Abstracted from all Party Considerations. Adapted to All Capacities: And designed to promote Religion Morality and Universal Benevolence. Containing Two Hundred and Forty Fables, with a Cut Engrav'd on Copper to each Fable. And the Life of Aesop prefixed by Mr. Richardson. 1790 [1740].
- Šmaus, Alojz. Politički momenat u Dositejevima Basnama. // Dositej Obradović. Dela. Izbor i pogovor Nikola Grdinić. Beograd 2005, 397-405.
- Scherzer, Ivan. O Dositeju Obradoviću. Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1898, knj. CXXXIV, 160-189.
- Stefanović, Mirjana. Dositejev(sk)a basna (skica za poetiku žanra). // *Sinhronijsko i dijahronijsko proučavanje vrsta u srpskoj književnosti*. Filozofski fakultet, Novi Sad, 2009, 161-173.



## MATAVULJ: *BAKONJA FRA BRNE* – STRUKTURA PRIPOVEDANJA

### 1. Prvi utisak<sup>1</sup>

Prvi utisak nakon čitanja dela Sime Matavulja *Bakonja fra Brne* može se opisati kao dezorijentisanost i nesigurnost u proceni romana i autorove namere. Ovaj utisak ne nastaje odmah, već kao rezultat jednog procesa. U toku čitanja prvih poglavlja padamo u iskušenje da putu mladog Bakonje pripišemo tragičan kraj. Na to ukazuje ne mali broj indicija u tekstu: već i sami roditelji vide u Bakonji malog vraga („kako da te vrug nije obrnuja na svoju!“ , Matavulj 2005, 29)<sup>2</sup>, koji je „gotov uvijek na ’galijotstvo’“ (29). Slikovit primer za njegovu lukavost i prepredenost jeste epizoda sa trgovcima vina kojima se mali Bakonja neprimetno prikrada sa namerom da prisluškuje i saopšti njihov razgovor ocu, a sve u dobroj nameri, kako bi otac time uspeo da proda vino po višoj ceni (37). Da pažljivo oslušnemo, navode nas pre svega rođaci koji savetuju fra Brnu da ne primi Bakonju u manastir:

„[...] kajaćeš se ako ga povedeš, jer će to ovo dite osramotiti i nas sviju!“ [...] U Zvrļjevu dosad nije bilo lupeža, palikuće, ubojice, ni drugoga vražijega stvora ka što će biti ovaj Bakonja! (39)

Pri ovim upozorenjima formira se u pozadini čitaočeve svesti moguća priča o propasti, tako da on neke okolnosti tumači kao loš znak – npr. da je konj teško ozledio mlinara, baš u trenutku kad fra Brne sa svojim sestrićem stupa u manastir (44). Ipak, ovaj scenario koji pretpostavlja katastrofalni ishod sve više bleđi u daljem toku romana, a na njegovo mesto stupa nova predstava: priča o legendarnom junaku. Tako se i od Bakonje, koji u takmičenju u snazi i spretnosti ne zaostaje čak ni za okretnim Bukarom, koji se već istakao začuđujućim lukavstvom u vezi sa fra Brninim konjem, takođe očekuje da će uhvatiti one, koji su oskrnavili manastir i da će uspeti da povрати ukradenu stoku. Ni ovakvom razvoju sižea ne nedostaju predskazanja:

<sup>1</sup> Članak je prvobitno objavljen u zborniku Simo Matavulj – delo u vremenu: zbornik radova sa međunarodnog skupa „Književno delo Sime Matavulja“. Ur. Dušan Ivanić, Dragana Vukićević. Beograd 2011, 9-30.

<sup>2</sup> U nastavku se citati iz ovog dela navode samo sa brojem stranice.

I Srdarina reče više puta: „Ovaj Kušmeljić kâ da nije od njihove bagre! Ovo će biti junačina – dobar vojnik sv. Franel!“ (62)

No Bakonja se vraća, a da pri tom nije završio posao. Junački scenario u romanu gubi se na isti način kao i ranije scenario sa katastrofalnim ishodom.

Obe hipoteze govore o jednom određenom mehanizmu recepcije. Ovaj mehanizam je već opisan u Aristotelovoj *Poetici* na primeru Homerovog epa, a najverniju primenu našao je u književnosti realizma, i to pre svega kod Dostojevskog, Turgenjeva, Tolstoja, Flobera, Zole, Kelera i Fontanea: ispričana priča se preispituje na osnovu funkcionalnog odnosa, tako što svi momenti radnje bivaju verifikovani u odnosu na jedan hipotetički čvor radnje. Aristotel je na sledeći način opisao ove narativne odnose: Fabula (*mythos*) mora „da podražava samo jednu i to celovitu radnju (...) Osim toga, pojedinačni delovi događaja moraju da budu složeni na takav način da se celina promeni ili poremeti ako se bilo koji deo izmeni ili oduzme. Jer ono što može da ostane ili da se izostavi bez vidljivih posledica nikako nije deo celine“ (Aristotel, *Poetika*, 1451a, 30-35 // Aristoteles 1994, 28, 29).

U *Bakonji fra Brnu* verifikacija se ipak otkriva kao stalni proces falsifikovanja, sve dok se konačno pred sam kraj romana misao o jednoj jedinstvenoj nameri ne rasprši. Tako čitalac stoji pred jednim delom, koje mu se u velikoj meri čini neobičnim, i ostavlja skoro egzotičan utisak. Ova neobičnost je utoliko veća, što čitalac jako dobro razume, da njen uzrok ne leži u krhkim narativnim tehnikama. Čak naprotiv, u poređenju sa delom V. Novaka *Poslednji Stipančići* ili B. Prusovim *Lalka (Lutka)*, u kojima se različite auktorijalne namere mnogo jasnije međusobno kose i time ugrožavaju koherenciju teksta, *Bakonja fra Brne* pokazuje relativno visok stepen celovitosti. Ukoliko se zapitamo, kako ovaj neobični nedostatak orijentacije u Matavuljevom najpoznatijem romanu biva recipiran u sekundarnoj literaturi, utvrdićemo da se ova forma karakterizacije neretko dešava u *ex negativo* obliku. Tako piše Gligorić (1954, 329-330):

Bakonjini doživljaji u manastiru su hroničarskog tipa. Matavulj od tih doživljaja nije stvarao romansijersku fabulu, niti je imao bilo kakvu tendenciju da ovim doživljajima stavlja kao podlogu sociološku, ili moralističku, ili psihološku tezu.

Ova *ex negativo* karakterizacija treba takođe da bude polazna tačka u narednoj analizi dela. Pri tome ćemo se koncentrisati na dva aspekta: na ideološku stranu dela, koja treba da bude egzemplarno osvetljena kroz „narodnjaštvo“<sup>3</sup> i

<sup>3</sup> Pojam „narodnjaštvo“ preuzimamo iz Matavuljevih *Bilješki jednog pisca*: „Šezdesetih godina početak slovenskog pokreta na Primorju kršten je bio maglovitijem imenom: narodnjaštvo. [...] to je bila mržnja na mletačku birokraciju, na duh njen, koji je i Austrija sve do naših dana podržavala; to je, na prvome mjestu, bila revindikacija narodnog jezika, toliko prezrenog dotle. Dotle su se u Dalmaciji borile među sobom dvije crkve, istočna i zapadna – druge kakve opće

crkvenu kritiku, kao i na određenje samog žanra. U vezi sa poslednjim stajaće u prvom planu koncept romana vaspitanja.

## 2. Ex negativo karakterizacija

### 2.1. Ideologija: „narodnjaštvo“

Ako pođemo od klasičnog realističkog načina pripovedanja, koji Gligorić označava kao „sociološku, ili moralističku, ili psihološku tezu“, bivamo prinuđeni da tezu o odsutnosti auktorialne intencije relativizujemo barem po jednom pitanju. U „narodnjaštvu“ jasno prepoznamo jednu ideološku crtu romana, iza koje stoji sam autor. Ovo postaje očigledno pre svega u epizodama koje se nižu na samom kraju romana:

Na putu ka gradu Bakonja sreće pravoslavnog popa, koji je nekad bio prijatelj fra Brne. Budući fratar od njega saznaje, da su „bunjevci“ (katolici) i „rkaći“ (pravoslavni) ranije složno živeli u miru i međusobno sklapali brakove i da je uzajamno pljačkanje crkava pojava novije prirode. Nema sumnje, da autor ove razmirice ne odobrava. Njegov ideološki stav se pri tom takođe manifestuje neposredno na nivou teksta, kad npr. opisuje dejstvo koje Ilijina priča o pljački pravoslavne crkve ima na Bakonju:

Bakonja vrćаше glavom, ali u srcu se radovao. To mu unjekoliko namiri štetu i uvrjedu te se izmiri sa rkaćima. (153)

Iako Bakonjinom karakteru ne nedostaje tolerantnost, njegova usađena mržnja prema pljačkašima, koju odmah projektuje na čitavo pravoslavlje (tako on npr. lebdi u predstavi o osveti, da kao vojvoda protivnike „siječe, gazi, kuće im i crkve ruši i spaljuje, vješa im kaluđere za bradine!“), 95) prelazi u pomirenje sa „rkaćima“, ipak u najvećoj meri iznenadno. U ovoj manjkavoj psihološkoj karakterizaciji junaka ne može se poreći izvesno prvenstvo ideologije (zašto ovo ipak ne treba označiti kao narativni propust, biće objašnjeno kasnije).

Tek stigavši u grad, Bakonja sreće u jednoj knjižari devojčicu pred čijom ljupkošću ne može da ostane ravnodušan. Na njegovo iznenađenje ona drži u ruci knjigu na srpskom.

Čudna sudbina, mišljaše on, da ga najviše dira ono što je rišćansko! (156)

Nakon što je završio svoje obrazovanje Bakonja će nastaviti da neguje nekadašnje prijateljstvo svog strica sa popom Ilijom, a u svojoj parohiji biće

---

razmirice nije bilo; otada, bez razlike vjere, udružise se svi „Slovinci“ protiv talijanštine“ (Matavulj 1988, 15).

cenjen, i uživao poštovanje u istoj meri i među katolicima i među pravoslavicima. Knjiga se dakle završava u stilu „ilirsko-slovenskog pobratimljanja“.

Koliko god da je ovaj ideološki impuls na pomenutim mestima jasno prikazan, on ipak u celokupnom kontekstu romana nema nikakvu stratešku vrednost. Tako npr. pljačka manastira, koja može da važi kao najvažniji događaj crkvene hronike, nije ni u kom slučaju tako predstavljena, da bi je tumačili kao vrhunac religiozno-etničkog lutanja. Pri tome je događaj već sam po sebi višeznačan. Kad pljačkaši još imaju vremena, da dodaju brkove svetom *Bernardu*, mora se i sam fra Vrtirep potajno smejeti (91). A sa njim, razume se, smeje se i sam autor ili čitalac. Takođe sam autor ne samo da pokazuje generalno razumevanje za hajdukovanje, već kao da ga rafinirana pljačka fascinira, nezavisno od toga ko je njome pogoden. On, kao i čitava okolina, pa i sam opustošeni manastir, ukazuje poštovanje pretvaranju „debilnog“ Bukara.

U ovoj višestrukoj funkciji događaja može se egzemplarno uočiti osnovna razlika u odnosu na prozu Tolstoja ili Dostojevskog. Kad Tolstoj u *Ani Karenjini* opisuje trke Vronskog ili Dolino ponašanje prema njenoj deci na selu, čitalac je u stanju da ove momente radnje veoma precizno odredi u etičko-ideološkom spletu romana. Skoro svaki detalj, od Kitine balske haljine do zubobolje Vronskog, ima jasnu motivaciju u celokupnom konceptu romana. Isto važi i za Dostojevskog: iako je legenda o inkvizitoru u *Braći Karamazovima* višedimenzionalna, ona ipak stoji u jasnom ideološkom odnosu sa likom Ivana Karamazova, i time sa centralnim pitanjima romana. Kod Matavulja, pak, imamo drugačiju situaciju: ovde pojedinačne epizode (kao pljačka manastira) stoje kao „nečuveni događaji“ (kako Gete definiše novelu, Goethe 1960, 726) prvo same za sebe. One imaju dalekosežnu vrednost, koja se može porediti sa dejstvom vesti o sreći ili nesreći bliske osobe. Njoj nije potrebna dodatna motivacija da bi bila ispričana i ne mora, ukoliko kontekst ne nudi priliku, da bude uvedena sa „apropos“. Ovde kao da život sam sebe pripoveda.

## 2.2. Kritika crkve

Roman počinje otvorenom kritikom crkvenih institucija, koja u svojoj argumentaciji podseća na jozefinske prosvetiteljske spise Dositeja Obradovića<sup>4</sup>:

<sup>4</sup> Već se u prvim redovima nameće pitanje, da li je Matavulj, koji je tokom svoje mladosti četiri godine boravio u pravoslavnom manastiru u Krupi (Matavulj 1988, 10), zbog cenzure „pravoslavnu temu“ prebacio u katolički milje. U tom smislu poučne su *Bilješki jednog pisca*, u kojima Matavulj istovremeno pominje Dositeja i *Bakonju fra Brna*: „Osim crkvenijeh knjiga kojima sam se morao baviti, od naših pisaca čitao sam: Zelića (koji je, kao što je poznato, bio arhimandrit krupski), Mušickog, Rajića, Dositeja, Kengelca, Vujića, Solarića. Najglavnije je to što je mnogo lica u Fra Brni – Srdarina, Bukar, Stipan Kotaranin, Pjevalica – porijeklom iz manastira Krupe i njegove okoline“ (Matavulj 1988, 10-11).



Dalmacija ima „šest biskupa [...], četrdeset dekanata, dvjesta devedeset i sedam parohija [...], sedamdeset i tri manastira i u njima oko dvije hiljade pet stotina manastirske čeljadi“, koji svi skupa žive na grbači jednog naroda, čija deca „se klančaju na sve četiri strane svijeta radi hljeba nasušnoga“. „Ali“, kaže dalje, „većini Dalmatinaca i danas je jad na Francuze, koji početkom ovoga vijeka ukidoše još toliko biskupija, opatija, kaptola, sjemeništa, dekanata, parohija, kapelanija, manastira i crkava.“ (23)

Takođe, sam život među zidovima prikazanog manastira pokazuje malo pozitivnih strana: religiozne vrednosti jedva da igraju neku ulogu, i kad se očita molitva, onda uglavnom samo forme radi, vodi li se debata o veri, onda o razlikama u odnosu na pravoslavnu, reč li je o smrti, onda kao gubitak bliskog čoveka. Pre svega se govori o materijalnoj i svetovnoj strani života: o odvijanju radova, o stoci, o službenicima, o požarima, o jelu, piću, duvanu, o ljubavnicima, o milostinji ili o tobožnjem nerazumevanju okolnog naroda za interese manastira. Izvesni događaji kao da intertekstualno zauzimaju suprotnu poziciju u odnosu na velika duhovna načela i pitanja ljudske duše. Pre svega ispovest „velikog grišnika“ (139): Jednom višestrukom ubici u snu javlja Bog, da treba da ide kod fra Brne na ispovest. Fra Brnu muči predstava, da će izvan ćelije prsnuti kao staklo, te zato već nedeljama više ne napušta ćeliju. Uveliko kruže glasovi o njegovoj svetosti. Ipak, motiv velikog grešnika, kome je kao ispovednik potreban još veći svetac, kao što je predstavljen u Gogoljevom delu *Strašna osveta* (*Strašnaja mest'*) ili u likovima Dmitrija Karamazova i Zosima, kod Matavulja doživljava iznenadni preobražaj: „Veliki grišnik“ se razotkriva kao dovtljivji lekar, koji fra Brnu lukavstvom oslobađa od njegove manije: Pošto lekar pred fra Brnom podražava predznake krvožeđa, koje mu je pri ranijoj ispovesti iscrpno opisao, fra Brne panično istrčava iz ćelije.

Takvi i slični događaji i opisi bacaju negativno svetlo na predstavnike vere. Pri tome je Matavulj veoma odlučan, da ne samo „bunjevce“, već i „rkaće“ uzme na nišan. Na više mesta biva jasno, da se dve vere u osnovi ne razlikuju jedna od druge. O tome svedoči npr. anegdota o fratru i kaluđeru, koji jedan drugom o svojoj delatnosti pričaju:

Šta ti radiš, kaluđere? Ja varam narod, fratre, a ti? I ja to pomalo; a kako ti to činiš? Ja: gospodi pomiluj, gospodi pomiluj, pa u torbicu. A ti? A ja: ora pro nobis, pa u zobnicu! I onda se, veli, pobratimiše (152).

---

Ipak, s obzirom na fruškogorske pripovetke (upor., na primer, opis manastirskog alkoholičma u priči *Svinjar Adam*) argumenat cenzure (i unutrašnje) nije do kraja ubedljiv kao što nije ubedljivo, da se radi o zloradosti, što se tera šega baš sa katoličkim manastirom. Povrh toga, slučaj „debilnog“ Bukara pokazuje ne samo versku već i društvenu komponentu: ovde se jedan deklarisan sluga, kog čitav manastir revnosno iskorištava, više nego uspešno sveti.

Nevezano za ove brojne situacije, koje crkvu i njene sluge izlažu podsmehu, roman na samom kraju ne dovodi instituciju crkve u pitanje, a kamoli samu veru. Smeh, koji doduše ima jedan pobunjenički momenat, nije gest koji ugrožava egzistenciju samog predmeta podsmeha. Možda bi se najpre moglo govoriti o funkciji ventila, koju antropolozi (npr. Victor Turner) opisuju u odnosu na karneval ili njemu srodne običaje. Tako i kralj karnevala obrće hijerarhijske odnose, tako što luda postaje kralj, no to se ipak dešava samo u svesti „naopakog sveta“. Luda ne dovodi hijerarhiju u pitanje, već je u mnogo većoj meri potvrđuje i podržava, time što je u jednom ograničenom kolektivnom prostoru izlaže podsmehu. Ovaj smeh nije individualan ili – u odnosu na književni tekst – specifično autorski i u tom smislu autoritaran u svom zahtevu, već depersonalizovan, ceremonijalan, etabliran, usađen u jedan kolektiv i time kontrolisan u svom dejstvu.

Ovo ograničenje i kontrola potencijalno kritičkih sadržaja potvrđuje se u *Bakonji fra Brnu* takođe i na nivou fabule: nevezano za polemički uvod u dalmatinsku istoriju crkve i nevezano za rezerve prostog stanovništva prema duhovnosti, Bakonja se razvija u jednu uvaženu figuru. On nastavlja tradiciju svoje „svete loze“, na koju je ponosna svaka dalmatinska porodica (a sa njima skupa i sam autor), i uživa u svom privilegovanom načinu života na isti način, kao što to čine pripadnici njegove struke. Zaboravljeni su na kraju romana glad i nevolja naroda. Glavno je pri tome da Bakonja pokazuje veliki broj osobina koje su autoru očigledno simpatične snagu, okretnost, lukavstvo, bliskost narodu, religioznu toleranciju, otvorenost prema užicima života.<sup>5</sup>

Dakako da u okvir neobične dezorijentisanosti čitaoca, o kojoj je na početku bilo reči, potpada opet i izvesna sumnja u odnosu na ovo neideološko, humoristički-pomirljivo tumačenje: Ukoliko shvatimo ozbiljno sam početak romana, koji u osnovi govori o gluposti naroda, koji uprkos velikom siromaštvu izdržava vojsku duhovnika, kraj nam onda deluje kao Ljeskovljevi „Рождественский рассказ“ (: priča sa neminovnim srećnim i time podozrivim krajem): Opšte osećanje sreće koje vlada na kraju samo je još jedna ilustracija toga da Dalmatinci (katolici kao i pravoslavci) nisu postali nimalo pametniji. Još uvek dopuštaju crkvi da im prazni džepove. Kad Matavulj (1988, 11) u svojim *Bilješkama* piše kako je na kraju svog četvorogodišnjeg boravka u manastiru Krupa izgubio veru („Ne samo što već nijesam vjerovao nego sam mrzio vjeru“) i u italijanskom prevodu čita Renanov *Život Isusov* i Bihnerovo delo *Sila i materija*, čitalac bi pomislio da istorijski autor odlučno podržava

<sup>5</sup> Zanimljiv je u tom pogledu predgovor *Čitaocu*, koji je bio štampan uz oba izdanja Srpske književne zadruge (1892. i 1893): „U ovoj je pripovijeci Matavulj istakao bitnu osobinu dalmatinskoga karaktera: odanost crkvi. Tu je osobinu sama zemlja ispoljila mnoštvom crkava i sveštenika, kako se nalazi samo u južnoj Italiji i Španiji. Toj bitnoj osobini, Matavulj je, pojmljivo, dao prevlast u romanu koji ide na to da predstavi suštinu života jednog čitavog kraja“ (Matavulj 2006, sv. I, 528).

tezu o „božićnoj priči“. Ipak, ove *Bilješke* potvrđuju, na kraju krajeva, samo latentno prisustvo ovog kritičkog potencijala, i utoliko više se nameće pitanje, zašto se u romanu u tolikoj meri naglašava pomirljivo-humoristička strana.

### 2.3. Roman vaspitanja

Ivanić (1996, 109) piše o žanru *Bakonje fra Brna* (ovde se takođe da primetiti prizvuk implicitne *ex negativo* karakterizacije):

Poslije folklorno-anegdotski konstruisanog naslova prve redakcije, druga je najavila po naslovu roman ličnosti, po podnaslovu („njegovo đakovanje i postrig“) roman vaspitanja, dok je autor isticao da želi obuhvatiti „cio život dalmatinski, sve staleže i narod obiju vjera“ i pokazati „kako vaspitanje i prilike utiču na karakter“, što je okvir društveno-vaspitnog romana.

Ako u narednom tekstu obrazložimo zbog čega *Bakonja fra Brne* ne može biti roman vaspitanja, ovde ne može ni u kom slučaju biti reči, kao ni u odnosu na ideološki aspekt, o mogućem prikazu nedostatka, već je cilj definisanje karaktera dela na osnovu samog pojma „roman vaspitanja“. Već je Ivanić (1996, 109-110) u odnosu na žanr naglasio „raznostrane orijentacije“ dela i koristi izraze kao „roman ličnosti“, „roman vaspitanja“, „društveni roman“, „hronikalno načelo kompozicije“ kao i „tehnika folklornog pripovijedanja“, a roman vaspitanja definiše „u elementima sazrijevanja, prevaspitanja i sticanja stabilnog društvenog statusa“ (Ivanić 1996, 109).

Polazeći od rasprava Hilmana, Hina i Majera-Minemana (Hillman/Hühn 2001) koji svoje teorije baziraju pre svega na osnovi nemačke, francuske i engleske književnosti, postaje nam jasno da se o jednom jedinstvenom tipu evropskog *romana vaspitanja* može samo uslovno govoriti. Prevelike su nacionalne razlike. Ovo postaje još očiglednije ukoliko želimo da uzmemo u obzir druge evropske književnosti, kao npr. rusku. O razlikama u odnosu na rusku i ostale slovenske književnosti, svedoči već sama etimologija naziva. Dok ruska i srpska reč „воспитание/vaspitanje“ potiču od korena reči 'pitati' u smislu 'dojiti', 'hraniti' (upor. takođe hrvatski „odgoj“, uz „gojiti“, litvanski „gajùs“ 'lako izlečiv' i avestinski „gaya-“ 'život', 'vreme života'), etimologija nemačke reči „Erziehung“ i engleske i francuske „education/éducation“ nosi sa sobom jedan korektivni momenat (upor. lat. „ducere“ 'voditi', 'upravljati', 'usmeriti'; misli se pre svega na drveće). Čini se da u slovenskom području (upor. takođe češki i poljski vychování/wychowanie, uz „chovat'/chować“ 'čuvati') mlade, „mlad izdanak“ (da bi ostali u slici nemačkog „usmeriti“), pre svega treba hraniti i štititi, a manje „ukalupljavati“.

Bez obzira na raznolikost evropskih romana vaspitanja, može se primetiti, da po pitanju određenih smernica žanra, ipak u velikoj meri vlada sagla-

snost. Nastanak romana vaspitanja povezuje se sa ubrzanom industrijskom revolucijom, etabliranjem principa tržišta i kapitalizma kao organizacione forme privređivanja, raspadom klasnog sistema, usponom građanstva, sekularnom slikom sveta, građanskim individualizmom i parlamentarizmom. U takvim okolnostima menja se i slika čoveka. Kroz emancipaciju sloja i pola na osnovu opšteg ljudskog razuma čovek je slobodan da odredi svoje mesto u društvu (upor. Hodel 2001, 154 i Hühn 2001, 61). Iz tog razloga junak romana vaspitanja spoznaje neminovnost samoodgovornosti pri oblikovanju svog životnog puta. On se oslobađa od društva i odvaja od oca (Hillmann/Hühn 2001, 7), traga za svojim životom sa ciljem da ga sam uzme u sopstvene ruke i tako iznova odredi svoje mesto u društvu. Ovaj razvoj ima pored jedne spoljne, profesionalno-društvene, i jednu pre svega duhovno-duševnu dimenziju. Glavni lik pronalazi put do sebe tek kroz stalne razmirice sa sobom i svojom okolinom.

Važnu ulogu pri tome ima ljubav: ona ne samo da drži ogledalo ispred protagonista već ih i često motiviše da preispitaju i prevaziđu čvrste granice između staleža. (Međutim, krajem 19. veka samoostvarenje postaje sve teži poduhvat, ne samo zato što centralni lik sve više sumnja u vrednosti svoje okoline, već i zato što društveni razvoj sve jasnije otkriva svoje mračne strane.)

U prilog žanra „roman vaspitanja“ govori u *Bakonji fra Brne* nekoliko momenata: potpuno u tradiciji romana vaspitanja u kome se u naslovu navodi glavna ličnost (upor. *Godine učenja Vilhelma Majstera*, *Anton Rajzer*, *Zeleni Hajnrih*, *Robinzon Kruso*, *Roksana*, *Tristram Šendi*, *Tom Džons*, *Pamela*, *Telemakove avanture*, *Kandid*, *Emil*), Matavulj u drugoj verziji svog romana stavlja Bakonju u centar, dok je naslov prve verzije glasio „Kako je Pjevalica izliječio fra-Brnu“ (Ivanić 1996, 109). Kao i u klasičnom romanu vaspitanja put mladog junaka počinje selidbom iz očeve kuće i završava se etabliranjem u društvu. Ovde Bakonji polazi za rukom, da veoma uspešno poveže svoju sopstvenu prirodu, koja tendira ka „galijotstvu“ (29) sa predstavom o parohiji.

Bez obzira na to da mladić nije sam odlučio da se odseli, nego ga je stric odveo u manastir, on je postao uvaženi čovek, koji takođe ima hrabrost da neguje prijateljstva van etabliranih religioznih ograničenja, i da na taj način postane novi uzor za svoju parohiju.

Na ovom životnom putu autor ne tako retko pruža uvid u unutrašnji život junaka. Ova lična perspektiva, koja biva sprovedena u formi doživljenog govora, unutrašnjeg monologa ili prikaza misli, može se u razrađenoj formi po prvi put naći u četvrtom poglavlju: Bakonja, koji svoje rodno mesto još uvek nije napustio, otkriva na putu za manastir nepoznati svet, u kome ptice love ribu, obrazovani govore italijanski, a duvan se šmrče kroz nos (42-43). Matavulj ovde izdašno koristi postupak „inoskazanie“.

Povod za pogled u Bakonjinu dušu, daje i pljačka manastira, zbog koje Bakonja čas sumnja u svemoć oštećenog sveca, čas ima želju za osvetom prema „rkaćima“ (94-95). Još kritičniju situaciju doživljava mladić, kad postane svestan, da ne može da se oženi svojom voljenom Cvitom, jer se ne usuđuje da razočara fra Brnu, kao ni svoje roditelje:

Bio je veoma nezadovoljan sa sobom. Osjećao je da je zaista nješto „izgubija“, nješto dragocjeno, što se već nikad neće naći; osjećao je da nikada više neće ni dati, ni primiti onakoga poljupca (162).

Ovaj pasaž je, dakako, ne samo svedočanstvo egzistencije unutrašnjeg sveta junaka, nego on dokumentuje istovremeno i ograničenu važnost određenja žanra „roman vaspitanja“ (kao i na kraju krajeva određenja „roman“). Već pod navodnike stavljeno „izgubija“, koje predstavlja distancirani gest spram govora krčmarice Maše, dozvoljava da naslutimo, da se ova distancirana svest ne može ujediniti sa poraženim Bakonjom. Zaista se čitav konflikt odvija ne toliko u svesti mladića, već pripovedača, ili, delimično i Cvitine majke, kojoj pripovedač iz očiju čita:

Mašine oči govorahu: „Ludo dite! Ti si se na prvi pogled u Cvitu smrtno zaljubija, ti si se sve dosad otimâ, ti si jutros došâ da mi kažeš da si gotov izaći iz manastira, ako ti dam za ženu! (I ona je o tome buncala!). Ti bi to učinija, ali bi se pokaja posli nekoliko miseci. Ne znaš ti kako je teško živiti! A šta će faliti ako ti nju lipo udaš, kâ što smo *i mi* činili, kâ što *svi čine*? De, ne luduj, nego ajde starim, utvrnim putem, a ja ću Cvitu za to spremi koliko nije spremna!“ – Bakonjine oči govorahu: „Strašna ženo, ja sam u Cvitu tako zaljubljen da ne bi na to pristâ kad ona ne bi bila tvoje dite, kad ne bi znâ da je ona na to spremna i da, ako neću ja, oće drugi! Neka vrug nosi! Ja ne mogu biti bolji od drugi!“ (161-162)

Činjenica, da ovaj konflikt nije prikazan kao unutrašnji monolog Bakonje, motivisana je u dvostrukom smislu. Sa jedne strane time, da je Maša sa fra Brnom, čija je dugogodišnja ljubavnica bila, jednom stajala pred istim pitanjem i može se najlakše staviti u Bakonjinu i Cvitinu poziciju, sa druge strane samokritičko preispitivanje bi dovelo u pitanje dosadašnje okvire centralne figure. Autor se do tog trenutka samo sporadično i veoma ograničeno upuštao u unutrašnji svet svog junaka. Ili drugim rečima: Bakonja nije figura, koja je u stanju da se bavi refleksijom. O tome se eksplicitno govori u epizodi sa Cvitom:

I u jedan mah učiniše mu se ništavi planovi o budućnosti, koji su ga dotle zagrijevali, i nemio mu posta manastir. On nije razmišljao, nego osjećao (159).

U opisanom odnosu vidimo esencijalnu razliku u odnosu na roman vaspitanja: Bakonjin put je dat od samog početka. On ide stopama svojih predaka, a da

toga zaista nije ni svestan. Njegov život predstavlja manje *razvoj* (Entwicklung), a više *odvijanje* (Entfaltung) u okviru prethodno date strukture, jer već kao mali dečak spoznaje prednosti monaške odežde, u kojoj će kasnije – poput svojih predaka – u punom smislu uživati:

Bakonja je mislio kako je lijepo biti fratrom! Kako je lijepo jahati dobra konja, voditi uza se seiza, nositi čisto rublje, spavati na meku, u suvoti i toplini, jesti mesa i ribe, piti vina i kafe svakog bogovjetnog dana! Kako li je lijepo da te svuda da narod pozdravlja! Izdaleka ljudi skidaju kape, a žene se klanjaju! (32)

Takođe i ovaj deo pokazuje, usputno rečeno, predstave o životu jednog fra, koje jedanaestogodišnjem dečaku, koji još nikad nije bio u obližnjem gradu, jedva da su bile dostupne. I ovde, na kraju krajeva, pripoveda sam autor, koji samo uzima perspektivu figure kao polaznu tačku svog diskursa:

O „odvijanju“ životnog puta govori i podela na poglavlja. Prvo poglavlje otvara hronika „Svete loze“ a dvanaesto poglavlje se završava u sadašnjosti sa „Fra Jerkovićem XXV“. Dvanaest poglavlja, koja takođe odgovaraju godišnjem ciklusu i koja takođe mogu da budu asocirana sa dvanaest apostola, sugerišu jedan organski i istovremeno bogobojažljiv put: Bakonja započinje, takoreći treću „svetu lozu“ dvanaestorice. Njegov život nije toliko individualan, već je to pre život zastupnika jednog roda i staleža. Roman ne opisuje razvoj i promenu, već navike i tradiciju. Upravo ovo navikavanje je jedna od centralnih tema romana: iz dana u dan Bakonja postaje sve više upućen u običaje života u manastiru – od donošenja vode i trpljenja zlovolje nadređenog, preko prve posete u novoj mađupnici (75), do druge ljubavnice, za koju zna čitava okolina. Čak i proglašenje za đakona i odmah zatim za fratra nije toliko Bakonjina zasluga, već posledica veze fra Tetke sa njegovim *školskim* drugom, koji je postao biskup (163).

Umesto rasprave sa društvenom okolinom, koja vodi ka novom poretku društvenih odnosa i time sugeriše predstavu jednog naprednog razvoja, u *Bakonji fra Brne* dominira ciklična predstava vremena. Kao što je krčmarica bila ljubavnica fra Brne XXIV, njena ćerka postaje ljubavnica fra Brne XXV. Nad samoodređenjem individue ostaje crkveno-patrijarhalna tradicija. Na mesto refleksije stupa narodno-epski junački čin (hajdukovanje, skakanje iz bureta, rafinirano lukavstvo). Roman se ne završava slučajno Bakonjinim uspehom u tradicionalnom „bacanju kamena s ramena“ – okolnost, koja se uostalom na simptomatički način tumači kao prednost jedne vere u odnosu na drugu (simptomatično stoga, jer se ovde takođe radi o jednom „argumentu“, koji slično Bakonjinoj ljubavnoj vezi, nije predmet otvorenog diskursa: prednost u bacanju kamena jednostavno nije ozbiljan argument za jedan takav disput, no ipak razvija svoje dejstvo).

*Bakonja fra Brne*, dakle, nije roman vaspitanja. Kao što proizilazi iz Matavuljevog komentara, delo predstavlja „cio život dalmatinski“, a autor ovaj žanr nije nikad ni odredio kao cilj. Roman pokazuje samo crte jednog *Vilhelma Majstera* ili *Antona Rajzera*.

Ono što važi za žanr romana vaspitanja, moglo bi se dokazati u odnosu na društveni roman, hroniku ili folklorno pripovedanje. Kao što razvojni ili društveni roman iskače iz okvira kroz elemente hronike i folklornog pripovedanja, tako i hronika i folklorno pripovedanje bivaju razrušeni intenzivnim fokusiranjem naslovne figure. *Bakonja fra Brne* nije ni hronika ni roman vaspitanja ni društveni roman.

### 3. Paralele u odnosu na Ljeskova

Pitanje, koliko je Matavulj, koji je dobro znao ruski jezik (upor. Gligorić 1954, 312 i Matavulj 1988, 83), čitao Ljeskova i u kojoj meri je *Bakonja fra Brne* nastao pod uticajem dela poput *Очарованный странник*, *Соборяне* или *Голован* (Bukarovo ime takođe potiče od njegove prevelike glave), nije otvoreno diskusiji zbog nedostatka informacija. Međutim, mnogo više nas zanima strukturalno srodstvo, koje će pre svega biti objašnjeno u načinu pripovedanja ova dva autora. Pre nego što počnemo da se bavimo ovom (apstraktnom) narativno-tehničkom stranom, navešćemo nekoliko zajedničkih odlika između Ljeskova i Matavulja, koje su vrlo konkretne prirode:

– Oba autora su odrasla u provinciji i boravila su tokom dužeg vremenskog perioda u različitim regionima zemlje, da bi se kasnije preselili u glavni grad.

– Obojica su autodidakti i relativno kasno pristupaju književnosti, pošto su već skupili bogato iskustvo u većem broju delatnosti, a posebno u novinarstvu.

Kao što je Matavuljevo prvo delo *Naši prosjaci* „više bilo publicističke nego literarne prirode“ (Gligorić 1954, 313), tako i sam Ljeskov dospeva preko svojih etnografskih opisa (u višegodišnjoj službi trgovačke firme svog strica „Scott&Wilkins“), a preko dugogodišnje novinarske delatnosti do književnosti.

– Obojica imaju urođeno interesovanje za jezik: koriste u obilatoj meri regionalne izraze i sociolekte sa kojima su se susretali tokom života, i pretvaraju ih u svoj pripovedački štof. Sa etnografskom revnošću<sup>6</sup> skupljali su pojedinačne reči, izreke, poslovice, anegdote, starinska plemenska predanja, šale, poruge, legende (upor. Gligorić 1954, 308-312 i Ejhenbaum 1969, 334),

<sup>6</sup> Ljeskov je godinama prikupljano jezičko blago i priredio „Словарь великорусского языка с его местными говорами и пестрыми национальными сферами“.

interesovali se za proslave, odeždu, sujeverje, narodne tipove, stereotipne predstave o stranom ili domaćem, sve do ponosnih konja kao izraza nekontrolisane divlje snage. Pored ovog folklorno-etnografskog štofa bavili su se, ne u manjoj meri sistematski, pisanom kulturom, posebno crkvenim pismima, i čitali su intenzivno književnost na stranim jezicima. Ukratko, može se reći da je jezik za njih u manjoj meri sredstvo izražavanja sopstvenih misli, već pre sam objekat predstavljanja. O tome svedoči sledeći komentar Ljeskova:

Усвоить [...] обывательский язык и его живую речь труднее, чем книжный. Вот почему у нас мало художников слога, т.е. владеющих живого, а не литературной речью (Русские писатели о языке 1954, 616).

A Matavulj piše o reakciji na svoje delo *Uskok Janko*:

Odmah doznadah da se sviđa knezu i većini čitalaca na Cetinju: osobito hvaljahu vjernost tipova i crnogorskog dijalekta, a do toga mi je bilo najviše (Matavulj 1988, 240).

– Obojica preferiraju junaka iz naroda, koji je manje intelektualan i svoj život crpi iz čiste nesputane životne snage. Istovremeno im je obojici strana idealizacija narodnog karaktera, kao što je delom bila običaj kod njihovih spisateljskih kolega (Tolstoj, Lazarević).

– Obojica tematiziraju sa velikom empatijom i poznavanjem manastirski život, pri čemu se takođe neretko poigravaju satiričnim crtama.

– Obojica važe kao izraziti „realisti“ u smislu „podražavajuće“ (mimetičke) proze. Nije slučajnost da ih u sekundarnoj literaturi porede sa slikarima, čija reč kao sredstvo čini kolorit opisanog miljea (upor. Jelić 1988, 248: „Veliki je slikar, u svakoj boji, nadasve u svakomu licu i njegovim postupcima“; Evdokimova 1983, 18: „своеобразное искусство подражать живописи набором живописных картинных слов“).

– Obojica stoje kod svojih savremenika pod sumnjom da su politički neopredeljeni (ili su čas za jedan, čas za drugi politički pravac) i ova dezorijentacija se takođe ogleda u njihovim tekstovima (upor. *Bakonju fra Brna* sa Ljeskovljevim delom *Левуа* u odnosu na patrijarhalno-regresivnu kao i ironično-satiričnu tendenciju). Ovo ambivalentno političko opredeljenje, krajnost kojeg predstavlja prekor za učešće u Tajnoj službi („Третье отделение“), se održalo do dana današnjeg (upor. Ivanić 2005, 7: „Ako su Matavuljeve misli o književnosti (često odjeci i varijacije tuđih misli) tek nagovještaji izvjesne doktrinarne cjeline, sama njegova stvaralačka poetika pripovijedanja izgleda skladnije“; Gligorić 1954, 326, 327: „Matavulj, koji nikada nije imao neka fanatička ubedenja, u čijem književnom radu je preovlađivala živa radoznalost duha uz veliki posmatrački dar, nije davao u književnim delima oduška verskoj „omrazi“, o čemu je govorio u svojoj autobiografiji. Stvarajući



*Bakonju fra Brne*, nije pošao sa tendencijom da piše društvenu kritiku manastirskog života“; Faresov 1904, 407: „у Лескова не было идеи, не было определенного отношения к жизни, и он то и дело бежал за тем, что в данную минуту обещало ему успех“; i ako se danas Ljeskovljeva „antinihlistička“ tendencija javlja u nešto blažem svjetlu, on ostaje za neke nacionalno-konzervativni autor, dok je za druge zastupnik liberalne Rusije<sup>7</sup>).

– Obojica su u odnosu na prigovor o manjkavosti političke zrelosti pokazali njihovo negodovanje prema bilo kom političkom opredeljenju. U svojim *Bilješkama* piše Mata vulj (1988, 16): „Ja sam bio vatren narodnjak sve dokle ne otidoh iz Zadra, ali videvši ko i kako eksploatiše pokret, razumijevši da je (bezmalno) politika zanat koji donosi hljeba bez motike, ohladih se prilično u narodnjaštvu i pomrzjeh na politiku.“ Takođe Ljeskov preferira „здравый смысл“, „беспристрастный наблюдатель“ i pragmatični stav u odnosu na „прописная мораль“, „направление“, „партийность“ i razume svoj život kao stalni tok „против течений“ (Hodel 1994, 198-199).

– Obojica radije pišu priče. A ukoliko se posvete obimnim proznim delima, „roman“ kao oznaka žanra je samo delimično primeren.

– Obojica imaju tendenciju da pripovedaju u tradiciji koja počiva na narodnom stvaralaštvu.

– Obojica sa lakoćom uvode pripovedača kao jednu od osoba u tekstu, koja se sa izvesnom dozom podrazumevanja identifikuje sa istorijskim autorom, a da pri tome ne dolazi do manifestacije decidirane auktorialne pozicije. (Upor. *Bakonju fra Brna*, 23: „Ja sam bio srećan da tu knjigu imam u rukama za neko vrijeme, te sam iz nje ispisao glavnije podatke...“; sa početkom *Očarovannogo strannika*: „Мы плыли по Ладожскому озеру от острова Коневца к Варлааму и на пути зашли по корабельной надобности в пристань к Кореле“; Ljeskov 1985, 3)

– Ova prisutnost „autora“ u tekstu, koja se sama po sebi podrazumeva očigledno ide ruku pod ruku sa odsustvom „komponirajuće“ instance. Obojici se zamera, da nemaju ravnotežu između kompozicije i potrebe za pripovedačkom mnogostrukošću. Tako piše Deretić (1983, 392): „U njegovom radu stalno su se borile dve suprotne težnje: spontani i neobuzdani pripovedački dar, s jedne, i smisao za meru, sklad, za ekonomiku kompozicije i izraza, s druge strane“.

Atributi kao „мало меры – пересол“ (Dostojevski), „exubérance образов, красок, характерных выражений“, „излишек таланта“ (Tolstoj), „чрезмерная сделанность языка“ (Volinski) su konstante u ocenjivanju jezika Ljeskova (upor. Hodel 1994, 42-56), čiji „embarras de richesse“ (Men’šikov) se vidi u jednom uzajamnom odnosu prema labavoj kompoziciji skaza. Time

<sup>7</sup> Tako npr. Nagibin (1991, 11) vidi u Ljeskovu priliku za nacionalno obnavljanje, a Anninskij nasuprot Nagibinu, autora Perestrojke (1988, 45).

smo u sred naratološke diskusije, koju ćemo dalje voditi uz oslanjanje na teoriju Valtera Benjamina.

#### 4. Priča ili roman

Benjamin (1991, 440) opisuje u svom eseju „Pripovedač. Zapažanja o delu Nikolaja Ljeskova“, kako se priča u „izgrađenoj vladavini građanstva“ i „visokom kapitalizmu“ odvojila od romana. O priči kaže:

Priča koja ide od usta do usta je izvor iz kog su svi pripovedači crpeli štof. A među njima su najveći oni čiji se zapis najmanje razlikovao od velikog broja anonimnih pripovedača. Pri iskustvu koje se dalje prenosi od usta do usta i s kolena na koleno, i koje time postaje deo tradicije usmenog pripovedanja, sećanje igra centralnu ulogu (isto, 453). Pri tome u sećanju ostaju najtrajnije one priče koje izmiču psihološkoj analizi, zato što se bolje mogu izgraditi na sopstvenom iskustvu slušaoca (isto, 446).

U ovom suzdržanom tumačenju prepoznaje Benjamin srodnost priče sa hronikom.

Istoričar je sklon da događaje sa kojima je došao u dodir objasni na jedan ili drugi način; on se ni u kom slučaju ne može zadovoljiti time da ih prikaže kao uzorke toka sveta. Upravo to čini hroničar [...] (isto, 451).

Ono što je istoričar u odnosu na hroničara, to je romansijer u odnosu na pripovedača. Dok je pripovedač ono što priča uzeo iz sopstvenog ili prenesenog iskustva, da bi svoju priču ponovo učinio iskustvom onih koji je slušaju, romansijer se rastao od sveta.

Rodno mesto romana je individua u svojoj usamljenosti, koja nije u stanju da se o svojim najbitnijim željama egzemplarno izrazi, nema savet i ne može da da dobar savet (isto, 443).

Roman je, kaže Benjamin citirajući Lukača, „forma transcendentale otuđenosti“ (isto, 454). Time što odvaja unutrašnji i spoljni svet, odvaja smisao od života. Ova dualnost unutrašnjeg i spoljnog sveta može biti poništena, kaže Benjamin opet pozivajući se na Lukača, kad subjekt „sagleda jedinstvo svog celokupnog života na osnovu onoga što je od prethodnog strujanja života ostalo stisnuto i skupljeno u sećanju“ (isto, 455).

Možda upravo pojam „intencionalnost“ koji smo spomenuli na početku analize, označava ovu težnju romana, da čitalac u punoći događaja spozna jedinstven smisao.

Ono što Benjamin piše o Ljeskovu, nalazi se u mnogim svedočanstvima samog pisca. Tako Ljeskov piše filologu F. I. Buslajevu u jednom pismu od 1. 6. 1878.

Писатель, который понял бы настоящим образом разницу романа от повести, очерка или рассказа, понял бы также, что в сих трех последних формах он может быть только рисовальщиком, с известным запасом вкуса, умения и знания; а затевая ткань романа, он должен быть и еще мыслитель, должен показать живые сознания своей фантазии в отношении их к данному времени, среде и состоянию науки, искусства и весьма часто политики (Лесков 1956-58, X, 450).

Roman zahteva, piše Ljeskov u *Bluždajušćie ogon'ki* (1875.), „закругление фабулы и сосредоточивание всего около главного центра“. Ova forma se ipak za njega preobražava „в ярмо для искусства“ (Pismo Ščebalskom od 4.1. 1874; Ljeskov 1956-58, X, 360). Ljeskova je na davanje takvih izjava navela masovna kritika njegovih romana *Nekuda* i *Na nožach*, – kritika koja se ne koncentriše samo na njihovu „antinihiliističku“ tendenciju, već ima zamerke i na njihovu formu. O delu *Nekuda* (1864) jedan savremenik kaže: „... это вовсе не роман, а просто сбор разных сплетен...“ (Ljeskov 1956-58, II, 722).

I još 1897. piše Mihajlovski o pripovesti *Očarovannyj strannik*: „отсутствие какого бы ни было центра, так что и фабулы в нем, собственно говоря, нет, а есть целый ряд фабул, нанизанных как бусы, на нитку“ (Hodel 1994, 183).

Priča, kako je Ljeskov i Benjamin razumeju, naglašava dakle spoljno dešavanje, izbegava psihološko objašnjenje i ne želi da podredi događaj jednoj ujednačavajućoj smisljenoj vezi. Na mesto „ovde“ i „sada“ u kojima subjekat u romanu teži da sve momente radnje dovede u jednu tačku, stupaju sećanje i tradicija, koje prevazilaze iskustvo pojedinačnog čoveka. Heraklitski rečeno: Na mesto *logosa*, izvesnog 'zaračunavanja' u jednoj proverljivoj stvarnosti (prema *legein* 'skupiti', 'sabrati'), stupa *mythos*, preneti priča, koja se na kraju krajeva ne da proveriti u sadašnjosti i među savremenicima.

Možemo prigovoriti da se ovaj odnos priče samo uslovno odnosi na Matavuljevo delo *Bakonja fra Brne*. Ipak, kao što smo videli, upravo usmerenost ka hronici i neprotumačenom („nečuvenom“) događaju čine osnovnu razliku u odnosu na roman vaspitanja u užem i uopšte roman u širem smislu. Umesto razdvajanja unutrašnjeg i spoljnog sveta, npr. u obliku ljubavnog konflikta, koji nastaje za Bakonju u onom trenutku kada njegove lične potrebe stoje nasuprot potrebama društva, autor za svoju centralnu figuru bira put konformiteta i tradicije. Roman, u onom smislu kako ga Benjamin razume, može se naslutiti kod Matavulja, no u tekstu ostaje ipak dominantan benjaminovski princip priče.

## 5. Aktualnost

Ako na osnovu benjaminovske teorije klasificiramo Matavulja kao *pripovedača*, bliska nam je misao, da ga istovremeno posmatramo kao muzejski relikv jedne arhajske, prekapitalističke nacije (srpske). Ovo bi u izvesnom smislu moglo biti tačno. Istovremeno ovaj u svojoj intencionalnosti teško pristupačan roman ipak otvara i dimenziju ljudske egzistencije, koja je upravo u prethodnim decenijama – pre svega u okviru postmoderne – iznova otkrivena.

Posmatramo li Matavulja iz perspektive postmodernističke naracije, nudi nam se kao pojam pre svega Liotarova kritika „velike priče“. Liotar (1979) odbija velike metapriče (npr. priču o emancipaciji ljudskog roda ili teleologiji duha), ne zbog toga, što im u osnovi leži jedan jedini princip (npr. Bog, volja za moć, ili klasna borba), već zato što je sa ovim principom povezana neprihvatljiva politička praksa („hrišćansko“ misionarstvo, oktroisanje „komunističke“ vladavine, ili aktuelnije: „islamiziranje“ određenih krajeva ili sam po sebi kao humanistički nalog deklarirani „eksport demokratije“).

Tako se status pojedinih epizoda i pozicija u *Bakonji fra Brnu* (npr. Bukarovo lukavstvo, fra Brnino izlečenje, pragmatični životni stav krčmarice Maše, Bakonjina privilegovana i istovremeno narodu bliska egzistencija) može porediti sa Liotarovim „jezičkim igrama“, koje jedna pored druge koegzistiraju, a da pri tom nisu povezane jedna sa drugom preko jedne nadređene strukture (npr. jednim jedinstvenim političkim sistemom ili metajezikom).

Ni u kojem slučaju ne bi bilo primereno da u Matavulju vidimo postmodernistu, no ipak se tendencija matavuljske proze može bolje razumeti preko postmodernističkog diskursa: Ako s jedne strane pođemo od toga, da su se osnovna pitanja ljudske egzistencije tokom vekova neznajno menjala i još da svaka epoha pre svega naglašava granicu u odnosu na prethodnu epohu, sledi, da (realistični) 19. vek, čiji akcenat leži na „velikoj priči“, takođe daje samo jedan isečak stvarnosti. Matavulj kao i Ljeskov, koji nikad nije napisao roman u smislu jedne „jedinstvene“, „velike priče“, zato su za svoje vreme dva atipična, ipak ne manje „realistična“ autora. Ili drugačije rečeno: stvarnost 19. veka nalazi u komplementarnoj konstituciji Ljeskov/Matavulj zajedno sa Tolstoj/Lazarević kompletniju sliku stvarnosti nego u samoj dominantnoj liniji.

Ukoliko želimo da ovu komplementarnost opišemo preko kognitivno-naučnih pojmova, nudi se Tulvingov model dugoročnog pamćenja.<sup>8</sup> Neka ovaj

<sup>8</sup> Ovde najpre tvrdimo samo da su „nečuveni događaji“ o kojima Matavulj pripoveda bazirani na epizodičnom pamćenju. Drugo je pitanje da li ih čitalac, koji ih nije direktno doživeo, zabeležava u epizodičnom pamćenju. Pretpostavka da ispričane priče omogućavaju analogni doživljaj u svakom slučaju nalazi dodatni osnov putem diskusije o „ogledalnim neuronima“. Takođe je očigledno da se sećanja na fiktivne tekstove kod čitalaca jasno razlikuje. Dok se jedni sećaju „epizodičnog“, drugi radije beleže same strukture znanja.

model bude ovde kratko predstavljen<sup>9</sup>, zato što osvetljava razliku između romana i priče u smislu Benjaminove teorije iz jednog sasvim drugog ugla.

Tulving (1972, 1983) razlikuje na osnovu dugoročnog pamćenja dva komplementarna podsistema (upor. Hansen 1996, 5-12):

<i>epizodično pamćenje</i>	<i>semantičko pamćenje</i>
epizodično pamćenje pohranjuje vizuelno i auditivno registrovane informacije o vremenski datiranim događajima i njihovim međusobnim vremensko-prostornim odnosima („first-hand knowledge“). Ono pri tom gotovo nikad ne postupa inferencijalno, tj. događaji se memorišu u onom obliku u kom su se zaista odigrali i nemoguće ih je izvesti ili rekonstruisati iz drugih elemenata. Pamte se i događaji čiji smisao nije neposredno vidljiv.	semantičko (odn. generičko) pamćenje sadrži jezička znanja organizovana u formi mentalnog leksikona (znanja o međusobnim odnosima među rečima i o pravilima njihove upotrebe), kao i znanja o svetu („second hand knowledge“). Informaciona jedinica se memoriše ako je shvaćena, tj. ako se može povezati sa postojećim znanjem i inferencijalno rekonstruisati.
Epizodično pamćenje je osmišljeno kao „one-shot“ mehanizam učenja. Da bi čovek nešto memorisao, potrebno mu je samo jedno jedino iskustvo.	Referent semantičkog pamćenja može da se odnosi na različita iskustva. Sa svakim iskustvom, koje se odnosi na istog referenta, ovaj biva aktualizovan (updated) i modifikovan. (Kad dete po prvi put vidi noja – to je događaj koji je zabeležen u epizodičnom pamćenju – semantička reprezentacija „ptice“ – u semantičkom pamćenju biva modificirana: ptice ne moraju obavezno da lete.)
događaji se nalaze u neposrednom odnosu prema „empirijskom“ ja (u Kantovom značenju), koje je time jače emocionalno umešano i čvršće opredeljeno po pitanju istinitosti događaja; subjektivni doživljaj vremena (sense of subjective time) [mogućnost da se prebacimo u prošlost], autoonoetska svesnost (autoonoetic awareness) [vrsta svesti koja nam omogućava da budemo svesni subjektivnog doživljaja vremena], i sopstvenost (self) [da nastupa put u prošlost] – naglašavaju tri centralne komponente neurokognitivnog sistema (episodic memory, Tulving 2002, 2- 3)	povezanost sa ličnim iskustvom individue ne igra centralnu ulogu. Znanja o svetu su time slabije emocionalno utemeljena i mogu se putem argumenata lakše menjati.

<sup>9</sup> Upor. takođe u R. Hodel: David Albahari: *Mamac* – o funkciji generičkih struktura. Naučni sastanak slavista u Vukove dane. Beograd, 2007, 36/2, str. 507-519.

u slučaju prepričavanja nekog epizodičnog događaja on se jezički konkretizuje samo u pojedinim aspektima, čime se supstancijalno menja njegov „memorijski trag“. Tako pri ponovljenom pripovedanju jednog događaja postaje važno takođe i samo sećanje na priču.	pošto informacije u semantičko pamćenje dospevaju već u obliku simboličkog znanja, one pri aktiviranju principijalno ne podležu nikakvim promenama.
pri aktiviranju se obično upotrebljava glagol „sećati se“: „Šta si radio u vreme T na mestu P?“	pri aktiviranju se obično upotrebljava glagol „znati“: „Šta je X?“ (X referiše na objekte, koncepte, svojstva, odnose, situacije i sl.).
posle povrede centralnog nervnog sistema uglavnom je oštećeno epizodično sećanje.	i posle gotovo potpunog gubitka sećanja na raniji život, znanje o svetu može da ostane intaktno.

Iz ekskursa o Tulvingu, Benjaminu i Liotaru mogu da budu navedena sledeća tri zaključka:

1. „Pripovedači“ Matavulj i Ljeskov u poređenju sa autorima kao što su Lazarević, Stanković, Tolstoj ili Dostojevski referiraju mnogo jasnije na epizodično pamćenje. To ih dovodi u bliskost sa „folklornim“, „neposrednim“, „iskonskim“ načinom pripovedanja.

2. Odsustvo subjektivno-centripetalnog prožimanja teksta izlaže doduše oba autora prigovoru manjkavog „usmerenja“ i „intencionalnosti“, ili u postmodernističkom smislu „proizvoljnosti“ teksta, no ovo je samo naličje njihovog načina pripovedanja. Referisanje na „primarno“ iskustvo (koje biva zabeleženo u epizodičnom pamćenju) omogućava istovremeno jednu manje predodređenu i zato velikim delom slobodnu adaptaciju na sopstveno (čitaočevo) iskustvo. Ova adaptacija će biti, možemo da pretpostavimo, barem delimično zabeležena u semantičkom pamćenju. Istovremeno će ispričane epizode takođe postati deo epizodnog pamćenja i time izvor za naredne „slušaoce“. Zaista će neko, ko govori o *Bankonji fra Brne*, prepričati i neke od anegdota (i to po mogućnosti doslovce).

3. U odsustvu objedinjavajućeg autorskog subjekta leži spoznajno-teorijski dobitak. Izraženo u postmodernističkoj terminologiji: pričanje „pričica“ deluje kao korektivno sredstvo u odnosu na „veliku priču“ i dopušta da uvidimo „cenu“ „velike priče“.

Na kraju ostaje još otvoreno pitanje, šta bi mogla biti osnova osobitosti kod oba *pripovedača*. Iako je svaki odgovor samo pretpostavka, ipak se bez sumnje može utvrditi korelacija između načina pripovedanja i slike čoveka. U jednom pismu kritičaru Aksakovu (1881) Ljeskov piše:

Жизнь человека идет как развивающаяся со скалки хартия, и я ее так просто и буду развивать лентою... Все это развивается свитком, лентою, без апофеоза, даже без кульминационной точки (cit. prema Čerednikova 1971, 114).

Ljeskov ne vidi život pojedinca kao određen ni kroz sopstvenu volju, niti kroz okolnosti u kojima živi, život za njega pre teče iz dana u dan, a da pri tom svoj smisao (koji za religioznog spisatelja Ljeskova bez sumnje postoji) ne otkriva. Zbog toga pisac koji se drži „realnosti“ ovaj smisao ne sme da učini osnovom priče.

Литература есть записная жизнь, и литератор еще в своем роде секретарь своего времени [...] и где он перестает быть записчиком, а делается выдумщиком, там исчезает между ним и обществом всякая связь (cit. prema: Gebel' 1945, 78).

Postuliranom (ili preispitivanom) smislu života, ka kome *roman* teži, kao što je gore objašnjeno, pripada i to da svi postupci protagonista bivaju odmereni i ocenjeni u odnosu na ovaj centralni princip. Odatle se objašnjava maksimalizam, kome su podređeni centralni likovi Dostojevskog ili Tolstoja. Ljeskovljevim likovima je, nasuprot tome, nešto poput principijelnosti ili svesnog maksimalizma strano. Autor deluje mnogo više ubeđen u to, da maksimalistički put morala odnosi previše žrtava. O tome govori i priča *Skomoroch Pamfalon*, u kojoj jedan „stupnik“ čuje glas božiji koji mu kaže, da postoji bolji od njega. Poražen u svom ponosu on ostavlja svoj stup i kreće u potragu. Konačno ga pronalazi u obliku uličnog zabavljača koji živi u društvu pijanica i hetera.

Jasno je da je Matavulj nasuprot Ljeskovu manje zainteresovan za moralna pitanja. Zato *Bakonja* nije, iako su mu na neki način bliski *Očarovannyj stranik*, *Pamfalon* ili *Ahil* (iz *Sobor 'jane*), Ljeskovljeve *pravедnik*. No i kod *Bakonje* leži u osnovi slika čoveka, koja je jako bliska Ljeskovljevim junacima.

Iako nesvestan moralnih principa, *Bakonja* postupa „ljudski“: laži i zastrašivanje su dozvoljeni, ako se time ponovo vraća ukradeni konj, šesta zapo-vest sme da se prekrši, ako je potreba za ljubavlju velika, i dičenje sopstvenom snagom donosi simpatije, dokle god nije hvalisanje. I kod Matavulja kao i kod Ljeskova stoji jedno, bliže neodređeno i kroz tradiciju preneto, „ljudsko“ ponašanje iznad propisanog morala (прописная мораль) i iznad maksimalističkog unutrašnjeg zahteva.

Ono što Matavulj u svojim *Bilješkama* o vezi svetog i smešnog piše, moglo bi se takođe pripisati Ljeskovu:

Ja sam se jedva orazumio da svaka stvar, ma i najozbiljnija i najsvetija, mora imati svoju smiješnu stranu, ali, takođe, da i najsmješnija mora imati svoje druge strane“ (Matavulj 1988, 13).

## Bibliografija

- Аннинский, Л.А. Лесков-публицист. *Литературное обозрение*. М., 8,1988, 45-46.
- Aristoteles. *Peri poiētikēs*. Poetik. Stuttgart 1994.
- Benjamin, Walter. Der Erzähler. Betrachtungen zum Werk Nikolai Lesskows. // W. Benjamin. *Gesammelte Schriften* II,2, Frankfurt a. M. 1991, 438-465.
- Deretić, Jovan. *Istorija srpske književnosti*. Beograd 1983.
- Эйхенбаум, Борис. „Чрезмерный“ писатель. // Б. Эйхенбаум. О прозе. Л. 1969, 327-345.
- Евдокимова, О.В. Автореферат: Проблема достоверности в русской литературе 1870-1890-х годов и своеобразии художественной системы Н.С. Лескова. Ленинград 1983.
- Фаресов, А. И. Против течений. Санкт-Петербург 1904.
- Гебель, В. Н. С. Лесков. В творческой лаборатории. Москва 1945.
- Gligorović, Velibor. *Simo Matavulj*. // V. Gligorović. *Srpski realisti*. Bgd. 1954, 304-354.
- Goethe, J. W. von. *Werke* (hrsg. von Erich Trunz). Hamburg 1960, Bd. VI.
- Hillmann, H., Hühn, P. *Der Entwicklungsroman in Europa und Übersee*. Darmstadt 2001.
- Hodel, Robert. *Betrachtungen zum skaz bei N.S. Ljeskov und Dragoslav Mihailović*. Bern... 1994.
- Hodel, Robert. *Alternativen zum Entwicklungsroman in Russland*. // Hillmann, Hühn 2001, 153-174.
- Hühn, Peter. *Die Aufstiegsbiographie des Bürgers in England*. // Hillmann, Hühn 2001, 61-84.
- Ivanić, Dušan. *Srpski realizam*. Beograd 1996.
- Ivanić, Dušan. *Majstor pripovijedanja (O prozi Sime Matavulja)*. // *Matavulj* 2005, 5-19.
- Jelić, Vojin. *Istorijske poruke vječitog berekina*. // *Matavulj* 1988, 247-257.
- Лесков, Н. С., *Собрание сочинений в 11-и томах*. Москва 1956-1958.
- Лесков. Н. На краю света. Ленинград 1985.
- Lyotard, J.-Fr. *La condition postmoderne. Rapport sur le savoir*. Paris 1979.
- Matavulj, Simo. *Bakonja fra Brne*. Beograd 2005.
- Matavulj, Simo. *Bilješke jednog pisca*. Beograd 1988.
- Sabrana dela Sime Matavulja*. U red. dr Goluba Dobrašinovića. Beograd, Zagreb 2006.
- Нагибин, Ю. *Литературная газета*. М., 7, 1991 (20 фев.), стр. 11.
- Русские писатели о языке*. Ленинград 1954.
- Tulving, E. *Episodic and semantic memory*. // *Organization of Memory*. Ed. E. Tulving, W. Donaldson. New York 1972, 381-403.
- Tulving, E. *Elements of Episodic Memory*. Oxford 1983.
- Tulving, E. *Episodic Memory: From Mind to Brain*. *Annual Review of Psychology*. Vol. 53, 2002, 1-25.
- Vičković, Radovan. *Moderna srpska proza*. Bgd. 1990.
- Чередникова, М.П. О сюжетных мотивировках в повести Н.С. Лескова „Очарованный странник“. *Русская литература*. М., 3,1971.



## MOTIV INCESTA I NJEGOVA FUNKCIJA U NASTASIJEVIĆEVOJ POEZIJI „SEDAM LIRSKIH KRUGOVA“<sup>1</sup>

Čitav Nastasijevićev opus, od poezije, preko drama i proze do teorijskih spisa, dalekosežno se može razumeti kao celina. Ova celina, koja je u velikoj meri data kroz sinhroni nastanak centralnih tekstova, manifestuje se kako u visokometaforičnom, glasovno-ritmički profiliranom jeziku, tako i u zajedničkom skupu motiva. Kako pokazuje poređenje sa mladim Crnjanskim, Krležom ili Andrićem, i u jednom širem okruženju, sa Pšibiševskim, Belijem ili Rilkeom, Nastasijevićevo delo stoji pri tome u književnoistorijskom kontekstu, koji se generalno odlikuje brisanjem granica književnog roda.

Nije slučajno, da je pesnik blizak francuskom simbolizmu, da poznaje Ničea i da se u „Pogovoru“ muzičkoj drami *Međuluško blago*, koji je napisao zajedno sa svojim bratom Svetomirem, poziva na Vagnera i njegovo „celokupno umetničko delo“ (*Gesamtkunstwerk*). Sa Vagnerom deli ta muzička drama takođe i motiv ljubavi između brata i sestre: U *Valkiri* Votanovi blizanci, Zigmund i Ziglinda, začinju Zigfrida, nakon što su se prepoznali kao brat i sestra. Ovaj incest autori „Pogovora“ povezuju sa antičkim *fatumom*:

Fatum se ovde čuje i, još više, nalazi tragičnog odziva u većoj ili manjoj meri iz svih lica i zaborava. [...] Nema dakle motivske izdvojenosti, nego sa sve većom dubinom sebe sve se više prožimaju. Te i tragični nadmotiv možda je poslednji, *nedokučni čvor stradanja*, i ne dopire mu možda glas iz pakla ili s neba, nego iz same utrobe glavnog junaka (II, 44; kurziv ovde i dalje – R.H.).<sup>2</sup>

Ovde spomenutu tragičnu kob sluti u *Međuluškom blagu* zaista čitavo okruženje: vračara iz prvog čina umire od svog užasnog proročanstva („Zmija se u srce uvukla / I mamila i mamila... / U celov jed...“ II,12), guslar peva o vizionarskoj noćnoj mori bana („Morija mu dvore pomorila“, II,14), starčići „izgube se nečujno“ kad ugledaju neznanca i njegovog kočijaša (II,14), a kočijaš upozorava svog saputnika sluteći približavanje zla: „Zlo samo niz golet se cedi, Bežimo, nečisto je!“ (II,15) I kopači se obrušavaju na neznanca, čim ga čuju kako govori. Utoliko ih više iznenađuje da ban svoju zaštitničku ruku drži iznad stranca i moli ga da uđe u njegovu kuću. Prevarena pesmom

<sup>1</sup> Članak je prvobitno objavljen u zborniku Naučni sastanak slavista u Vukove dane (2012), Beograd 2013, 42/2, 693-707.

<sup>2</sup> Citiramo ovde i u daljem tekstu iz: *Sabrana dela Momčila Nastasijevića* u redakciji Novice Petkovića, I-IV. Gornji Milanovac 1991, samo uz podatke o broju toma i stranice.

stranca, ćerka kuće Bela, priznaje mu da je sanjala o njemu. Ali kad joj se on pak približi, „zatamni glasom od straha“ : „Ne zaboga, nemoj me, jeza me, dragi! Na srcu kao zmiya se skoturava tvoj glas! ... U garež će se pretvoriti ovo zlato“ (II, 23).

Jedva da je otac otkrio njihovu ljubav, zgrabi nož, no u poslednjem trenutku se zaustavlja: „Ha, moj si, na vek i moj! Zar tebe u srce, to bih sebe ja!“ (II,23), kaže neznancu. On, dakle, izgovara misao o „rodu“ na ovom mestu, iako nije svestan stvarnih rodbinskih odnosa. Zato je spreman da ih venča (bez popa i u „riznici“ umesto u „hramu“, II, 26). Bela, međutim, iznova preklinje: „Bâbo moj, strah me, nemoj me, bâbo, [...] On je taj, poznam, drhti duša“ (II,26).

Izvesnost ipak raste tek u četvrtom činu „Kob“. Još jednom upozorava kočijaš na *nečisto*, na šta mu Neznanac odgovara: „Budalo, ne vidiš zar, / Nečist li, ja sam taj, od mene kuži! ... Stigla je kuga u rod“ (II,30).

Tek što su se dvoje sjedinili, umire Bela u zagrljaju voljenog. Tek sad otkriva majka tajnu: „Slutiš li ko je Bela? / Otac njen i tvoj, / Jedna ih začela klica, / Blizance jedna donela majka / Rođenu krv“ (II,38). Bez obzira na ovu poslednju sigurnost neznanac ostaje veran svojoj ljubavi: „Ha, moja, dvostruko moja! / Gori, sagori, ja ljubim, / Bela mi Bela do pepela!“ (II,39)

Kao što se može otkriti iz majčine priče, klica ove „kobi“ posejana je već u generaciji roditelja. „To Beli mojoj, to tebi, nemani, / To u klici vam, još nenađeno blago / Zavešta skvrn, i čuj: [...] Brat brata udavi na blagu!...“ (II,39). Pri tome on biva vođen „rodnom glasom“, kako i autor u eseju „Međuluško blago“ 1928. sam piše. Time se sugerše i motivska veza sa esejom „Za maternju melodiju“:

Iako se možemo potpuno složiti sa verovanjem da su maternja melodija i maternji akcent u samoj osnovi života, – (u drami je kroz ličnost Neznanca dat proces kako čovek sa izgubljenom svešću o zavičaju i jeziku, ulazi u svoju sudbinu, i dovršava je, vođen rodnom glasom, i istovetan sa tim glasom kao sin sa majkom), iako nam je jasno da jedan isti rodni glas muči i onog tvorca koji će propevati... ipak ne vidimo dovoljno opravdanja, čak ni dovoljno mogućnosti, za odviše zavisne metode pri stvaranju teksta i muzike koji će se zajedno izraziti (Momčilo Nastasijević. *Međuluško blago*, u *Izabrani eseji*, 237).

Kletva leži i u osnovi zagonetne veze ja-pripovedača sa njegovom rođakom u *Zapisu o darovima moje rođake Marije*. Ova priča nije samo motivski, nego i jezički najuže povezana sa *Međuluškim blagom*. Narator počinje svoju priču priznanjem, da ga opterećuje tajna, od koje želi da se oslobodi kroz zapis: „za olakšanje duši da ne krene opterećena tajnom“ (III,7). Dok u *Međuluškom blagu* na početku sudbonosnog zapleta stoje dva brata, ovde su to dve sestre: „Klica mog stradanja zametnu se pre nego ja u materi“ (III,7). Njegova majka i tetka su se zaljubile u istog čoveka, no on se odlučio za „mlađu i stasitiju“

(III,7). Posledica je bio potpuni raskol dve sestre, koji se između ostalog pokazao u tome, da je majka pripovedača proklela novorođenčće svoje sestre (III,7). Autor ovaj porodični zaplet ponovo jezički povezuje sa metaforom „čvor stradanja“ iz „Pogovora“: „Time se počeo vezivati zagonetni čvor moga stradanja“ (III,9).

Od samog početka radnja se tako i ovde odigrava u auri individualne sudbine, koja nosi crte antičke tragedije (posebno *Edipa*): Pošto se generacija roditelja posvađala, potomci rastu odvojeno i tek time postaje moguće da vole brata ili sestru.<sup>3</sup> I ovde je ta *kob* takođe ogrnuta magičnom atmosferom, koja obuhvata čitavo okruženje.

Pre nego što dođemo do toga da govorimo o jednom mestu u tekstu, koje već Petković (1995: 129) tumači kao incest, da pogledamo neke paralele između priče i muzičke drame. I Marija i Bela bivaju asociirane sa veziljama-boginjama sudbine (Mojre, Norne, Parke). Obe vezu svoje „darove“ za dolazak mladoženje, kog čekaju sa čežnjom. Tako vezilje pevaju o Beli (obraćajući se neznancu): „Zarukavlje ti vezla / Tri leta bez počinka. Gde iglom prodenula, / Usnama celivala, Drago le drago“ (II, 21). A Bela potvrđuje: „Tri leta uludo zvala, [...] Bez prebola sam bolna“ (II, 22-23).

I Marija veze godinama. Devete godine otvara se, bolesna i zbunjena, „babi“: „Gle, tri listića izvedoh zeleno i plavi cvet da se ispuni dolazak! [...] Ali u tajnosti znaj, objaviće zraka dolazak...“ (III, 17 i 20). Bila ona toga svesna ili ne, u njenom vezu se nalaze jako seksualno konotirani motivi: „Beli cvet<sup>4</sup> izvi se sam samcit na stabljici, a oko njega *ukoturena riđa zmija*“ (III,21).<sup>5</sup> O ovoj zmiji proriče i vračara u prvom činu drame: „*Za riđu zmiju* kroz nedodiju / Gini mi ginulo malo“ (II,12). Zmija se pojavljuje u ovom komadu još jednom u priči majke o bratoubistvu njenog muža, kad se kao nevesta zajedno sa svojom jetrvom uputila braći blizancima: „*Riđa* im presekla *zmija* put“ (II,38).

Još jedna paralela mora da bude spomenuta. I Bela i Marija postaju tokom njihovog čežnjivog vezenja blede i bolesne. Pri tome njihovo bledilo pokazuje crte preobraženja. Tako u *Zapisu o darovima*... pripovedač u sobi preminule zapaža nešto neobjašnjivo: „Da li se to igra plamenja prenosi, ili je samo od

<sup>3</sup> Motivski je venčanje između rođaka i rođake, koje je zabranjeno od strane crkve, povezano sa ljubavlju između brata i sestre. Up. takođe Petkovića (1995: 129, 131), koji Mariju ne označava samo kao „polusestru“, već takođe priča o „bratu i sestri“.

<sup>4</sup> Neznanač sluti zlo pred svoje venčanje sa Belom: „Čini mi se kō beli otkinuću cvet“ (II,31).

<sup>5</sup> I naredno mesto bi moglo da bude tumačeno u predloženom smislu: „A Bože, šta joj sve pod iglom ne izlazi: [...] ili sam cvet, kao božur, ali moćniji, a listići da su mu plamenovi neke vatre“ (11). O „božuru“ piše P.Ž. Petrović (Srpski mitološki rečnik 1970: 47): „kosovski božuri nikli su iz prolivene krvi kosovskih junaka 1389. Po narodnoj pesmi, brat je nevinu sestru rastrgao u polju: gde su njene kapi krvi pale, tu je niklo smilje i bosilje.“

sebe svetlucanje i neko pomeranje<sup>6</sup> onamo u sobi, ili ukoso prslo ogledalo odaje neko svoje *zračenje*?“ (III,10) Ovo svetlo primećuje i starica, kad se približava kući: „ono *zraka* s kosa udarila u prozor pa zasvetlelo nadaleko“ (III,17). A unutra vidi Mariju „kao od sebe ozarena“ (III,17): „I, čini mi se, bilo videla ili ne, na nju odnekud, stalno pada *zraka*, ili sama od sebe svetli“ (III,18).

Atribut zračnosti i zrake karakteriše i Belu: „Samo što Bela iz njina glasa oseti neki priziv, i sve *zračnija* smeši se nečemu iznad svih svatova“ (II,32). A u istom kontekstu stoji o njoj napisano: „Kao pramen je, *zrači* iz nje mimo živih, nehotice pruža ruke Neznancu: sme li je ljubavno dodirnuti?“ (II,31)

U ovom pitanju navedenu moralnu strepnju naspram telesnog približavanja artikuliše Marijin rođak dva puta, dok drži papučice u rukama: „Zagledam se u vez: zaista tri su listića i cvet! Od njih je te svitanje tako plavim i zelenim objavljuje se i miriše! Smem li poljubac staviti tu? [...] I ne skidajući očiju s veza, bližim ga usnama i odmičem. Smem li poljubac staviti tu?“ (III,25 i 26)

Sudbonosna snaga papučica, koje su određene za kuću mladoženje i sad dospevaju u kuću pripovedača<sup>7</sup>, deluje toliko jako da vodi u smrt bezazlene verenike. Jer za razliku od kolebajućeg pripovedača ova „mlada“ zaista ljubi papučice. Pri tome je ona svesna sramnog čina svog verenika: „Znam, zle tragove<sup>8</sup> da zaturiš, doneo si mi dar, vezeni dar za nevestu“ (III,26).

Samo je po sebi razumljivo da se na nivou radnje ne može direktno govoriti o incestu. Pripovedač nikad nije sreo svoju polusestru. No ipak u odeljku, u kome se dva puta postavlja pitanje „Smem li poljubac staviti tu?“, veoma je zvučan motiv incesta: „Kristalno je jutro, blagoglasno se otvaraju cvetovi: To u odjek na visinama izušćenog imena. Smem li ga pomenuti? I magnoveno u otpozdrav, vine se moja misao: Bliži se čas, *mimoišli* da se dozovu i razdreši *stradanja čvor*, i tajne!“ (III,25-26) Iako neizgovoreno ime u osnovi dozvoljava različita tumačenja (još će se prvo pomisliti na Boga), očigledno je asociiranje na Mariju (up. Petković 1995: 129): Marija i pripovedač su ti koji su se u životu „mimoišli“.

U *Sedam lirskih krugova* motiv ljubavi između brata i sestre još je manje eksplicitan nego u *Zapisu o darovima*... i bez pozadine muzičke drame *Međuluško blago* kao i ostalih tekstova<sup>9</sup> jedva da bi se ovde o tome moglo diskutovati.

<sup>6</sup> Sa istim fenomenom počinje prvi čin muzičke drame: „senke se pomeraju, te se sve vidi kolebljivo“ (II,9).

<sup>7</sup> Kad pripovedač leži u sanatorijumu, priseća se ponovo veza u svojoj sobi: „Ipak ovako nije pravilno, jer tri listića i cvet u svojoj sobi, a ja u tuđoj!“ (III,26)

<sup>8</sup> Up. u *Međuluškom blagu*: Svi (obraćajući se Neznancu): „A, zla trago, ne zaturi traga!“ (II,18)

<sup>9</sup> U *Nedozvanima* pominje se u kući pesnika Nikole, njegove žene Mire i njene sestre Brankice, od početka neka „porodična tajna“, sa kojom je povezana velika „sramota“. Iako Mira Nikolu stalno vara, on svoju ženu posmatra kao žrtvu. No ipak i Brankica, čije je sviranje

No ipak ova diskusija pronalazi i u lirskom delu široku osnovu. I ne samo to. Poređenje sa *Sedam lirskih krugova* omogućava izvan toga opširnije razumevanje najrazličitijih funkcija motiva incesta u celokupnom delu Nastasijevića. Pre nego što počnemo da govorimo o ovim funkcijama, pozabavimo se pojedinim motivima, koji sugerišu incestuoznu osnovu. U prvom planu stoji pesma „Dafina“, koja zatvara prvi krug „Jutarnje“. U ovoj pesmi se radi o umirućoj „neljubljenoj“, čija strast lirsko ja još na grobu (kao i neznanca u *Međuluškom blagu*) fascinira: „Kad *neljubljeno* mre, / tmolo je vazduhom / na strast“ (I,19). Zbog toga lirsko „ja“ moli: „Dafinu na grob ne sadi, / tmoli je dah iz nje, / sablasno mami u tamu. // No kamen težak navali, / teži neg<sup>3</sup> pogrebna žeđ, / kad *neljubljeno* mre“ (I,19).

Lirski subjekat bi hteo da svoj tamni, nagonski „podzemni svet“, koji se u kontekstu „Sedam krugova“ mnogostruko asocira sa seksualnom krivicom, pokrije teškim kamenom. U četvrtoj verziji pesme sadrži jedna od dve precrtane varijante drugog reda (stiha) još i prvo lice: „Tmolo *mi*, Bože, na strast“ (I,186).

Pojam „neljubljeno“ pojavljuje se u *Međuluškom blagu* u pesmi, koju neznanac čuje „odonud brda“: „Ne tuži, *neljubljeno*, / Drago ti brode brodi, / Tugo le tugo.“ (II,16)

Koliko je malo slučajna ova intertekstualna veza, pokazuje i korenska leksema „brod“, koja se pronalazi ponovo ne samo u pesmama „Molitva“ („Tiho po mucu brodim smerni rab“, I,35) i „Put“ („Hodom to u nehode, / u bespuće neputem, / i brodi da se ne prebrode“, I,89), već u sličnoj formulaciji još jednom u replici „vezilje“ („Ni brodi bez prebroda“, II,16). Leksema označava put kroz plitku vodu, koja se asocira sa moralnom stranputicom.

Još očiglednije biva motivsko srodstvo drame sa glavnim lirskim delom u onim pasažima, u kojima su parafrazirani obimni delovi pesama. Tako se pesma „San u podne“ skoro doslovce ponovo pronalazi u pesmi neznanca: „San li je nečisto li, šta mari, / Ne žali, Bože, moju dušu, ne budi me, / *Briznuo*, *briznuo*, ja ljubim! / *Topli sam čuv*. s proleća kad podune, [...] *Đurđevska noć*

---

klavira izvor inspiracije za njenog brata pisca, vidi sebe kao krivca („Ja sam za sve ovo kriva“, Nastasijević 1930, 7). Na kraju se Mira povlači, tako da brat i sestra ostaju sami u kući: „Vidiš, Brankice“, kaže Nikola, „to se i nama zatvorio krug, ali u visinu, ali u čistinu! [...] Ti, mala moja!.. Opet sami, opet sami!“ (isto, str. 32). Incest kao tumačenje porodične tajne ni u kom slučaju nije prinudan, no ipak se nameće kao jedna od mogućih dimenzija značenja. I u drami *Gospodar-Mladenova kćer* ostaju na kraju otac, majka i kćer. Ljubav kćerke prema majoru okupatorske vlasti uništava otac, tako što denuncira majora. Kad potpadne pod ludilo, počinje u obliku metle da obožava kćerku.

U vezi sa motivom incesta u dramama Nastasijevića piše Stojanović Pantović (1998: 143) o komadu *Kod večite slavine*: „Atmosfera ove drame unekoliko podseća na mučninu koju nose junaci Slavka Gruma u drami *Događaj u mestu Gogi*, a fatalna strast Romana i Magdalene poput ukletog zaveštanja ostaje da živi u zidovima gostionice „Kod večite slavine“, kao muzika i sećanje na tragičnu ljubav brata i sestre.“

*nad pupoljima tako, / Pupi mi pupila mala, / Plameno da se razviješ u cvet, [...] Miris da pjani, sagoreva plam, [...] U. celoju ti prezrele breskve slast, / Zlatan prah za snom da ostane, [...]" (II,22). Ovde je podvučeno ono, što se sadržajno poklapa sa pesmom (I,17), a u kurzivu stoji ono što je potpuno identično.*

Pred pozadinom te drame dospeva i ljubavna pesma „San u podne“, koja sama po sebi već podseća na procvetalu Mariju (najlepšu od svih cvetova u bašti), u vrtlog prvog stiha iz *Međuluškog blaga*: „San li je nečisto li, šta mari“ (II,22). Još jasnije se ova ambivalencija može prepoznati u prvoj verziji pesme: „Pod mojim dahom kō biljka razvila se u cvet; / Put mene izvila se; / Ja sam ti topli čuv s proleća kad podune. // Šta je šum rose dolinom, / Šta bruju đurđevske noći, / Kad moja duša oglasi se tebi!“ (I,173). Čini se da lirsko ja ovde prati razvoj svoje drage. Pri tome se ljubav lirskog „ja“ s jedne strane može razumeti kao gradacija đurđevske noći, a sa druge strane i kao nešto njoj sasvim suprotno. U drugom slučaju pojačava se negativni momenat poslednje strofe: „Znam, iza sna *ostaće prah po njoj*. / U poljupcu je prezrele breskve slast.“ (I,174).

Ova ambivalentna strana telesne ljubavi, koja se na primarnom nivou značenja može tumačiti u smislu pesme Crnjanskog „Trag“, jeste u svojoj konačnoj verziji još samo šifrirano (oksimoronski) prisutna: „To iza sna, znam, *zlatan prah ostane po njoj*.“ (I,17)

U ovom „prahu“ se dakako još nepogrešivo može prepoznati jedan od centralnih motiva *Sedam lirskih krugova*: motiv krivice.

Griza savesti se čuje još u prvom ciklusu, u pesmi „Izvoru“, u kome san navodi „mladu“ da pocrveni: „sana kad lice ogledne, / line li san joj u rumen [...] Sred ora stidna kad stidana“ (I,13). Bez sumnje se kod ovog stida u prvoj liniji radi o atributu nevinosti i probuđenoj ljubavi, koja obeležava čitav ciklus, no naredni krugovi potvrđuju povratno i ovde jednu ambivalentnost. Ova ambivalencija se u pesmi „Grozđ“ eksplicira u pitanju, da li telesna ljubav treba da bude proživljena ili sublimirana: „Da l' napiti se vina? / Ili od *zračna* nedira // u zlatnu maglu da presahnemo / za nove zlatne oblake?“ (I,18) Posledice drugog puta bivaju opisane u narednoj pesmi „Dafina“ („Kad neljubljeno mre. / tmolo je vazduhom na strast“, I,19).

Tematizacija krivice počinje da se intenzivira sa drugim krugom („Večernje“). Tako je u „Ljiljanima“ reč o „zgaženoj biljci“ (I,23), a u „Večernju“ je to usamljena breza koja uzdrhti (I,24). Ono što je u biljkama samo simbolično naznačeno, biva u pesmi „Poznoj“ neposredno navedeno: „I dodir pokajni moj / svetinju te prokazi“. Sramota se pri tome prijanja obema ljubavnicima, „nebožnom“ i „poznjoj“: „Nebožan, pozna, / po mrlja greha ostane. / Prosti za greh“ (I,27).

Treći krug („Bdenja“) otvara pesma „Molitva“, u kojoj lirsko ja zahteva od oca, da bude kažnjeno: „Pakao, meni, oče, / boljezan, draču na put. / Ra-

stoči o rastoči raba“ (I,35). Dok ovde još uvek nije govor o konkretnoj grešci, krivica biva neposredno imenovana u narednoj pesmi, „Gospi“: „Snom pohodiš me tuđa. / Grešniji kad samotan te zovem. / Tuđa su deca iz tebe zaplakala“ (I,36).

Što dalje napreduju lirski ciklusi, utoliko apstraktnija postaje ova „skvrn“. Već u pesmi „Predvečerje“ – još iz istog (trećeg) ciklusa – motivom trubećeg anđela iz Apokalipse, krivica, koja je i ovde prouzrokovana kroz „blud“ (40), postaje atribut opšteg ljudskog bitisanja. Lirsko ja više se ne može definisati u konkretnoj situaciji i priča o životu kao takvom. I ovde se pri tome pojavljuje „kuga“ kao metafora („I vidim, / samo što pagubom ne bukne / kužna oluja“, I,40) u onom značenju, koje, takođe, postoji u replici Neznanca u *Međuluškom blagu*: „od mene kuži! ... Stigla je kuga u rod“ (II,30).

U ciklusu „Reči u kamenu“ tema krivice se dalje apstrahira, tako što, donekle kriptički rečeno, biva vezana za sam jezik. O tome svedoče paradoksalne formulacije kao „Živome živo krvavi dug“ (I,66) ili „To tma kad muva pauku / presitosti je [...] I pohoti to / bolovati za skrnavljenjem“<sup>10</sup> (I,67). Tako što jezik razvija sopstvenu dinamiku, pesnik još više odvaja krivicu od pojedinačnih individua. Deluje kao da je svetogrđe stajalo već na početku ljudskog govora. Ovaj utisak jezičke dubine se posebno intenzivno prenosi pri upotrebi jezičkih paradoksa, koji se veoma često upotrebljavaju u odnosu na ambivalentnost ljubavnih veza: Pre nego što Bela počne da igra u svom ljubavnom ludilu, opevava svoju užasnu ljubav sledećim rečima: „Čemer čemera ovaj / Čudno mi preokrene u slast. / Ženiku, mamo, / Za jed u celov za med“ (II,33). Analogne formulacije se nalaze u lirici, u pesmi „Gospi“, u kojoj lirsko ja moli gospodaricu: „Smiluj se. / Truje, ne, celi tvoj lek. / Silovito me čemerom prostreli“ (I,36), ili apstraktnije u ciklusu „Magnovenja“ – u pesmama „Nagrada“ („Zagorča vaš med, / čemer zasladi; / potvora pravo moje srce / tim dublje nagradi; – / udrite, / nisam kriv“, I,85) ili „Radosno opelo“ („Čemera čemer mi grlu / saćem što med – / zagorčaj, zagorčaj sve dublje“, I,105).

Centralan za temu incesta u zbirci pesama jeste sam motiv sestre. Po prvi put se pojavljuje – još u velikoj meri metaforski – u pesmi „Ljiljani“, koja otvara krug „Večernje“: „Po zlatnom odru device mru, / dragane bolu, / sestre moje mile. // Putuju nasmehnute / za nečim što su snile“ (I,23). Njihov san se asocira na bazi prvog ciklusa sa neodređenom, željenom ljubavlju, uznesen osmeh dakako da podseća na Mariju i Belu.

Još uvek primarno metaforički upotrebljen jeste pojam sestre u narednoj pesmi „Biljkama“: „Kropite, sestre, / voljene vas preživim, / s jeseni do jeseni

<sup>10</sup> Pojam „skvrn“ se u muzičkoj drami višestruko upotrebljava za incest: „Da je progoni tvoja skvrn?“ (II,38); „To u klici vam, još nenađeno blago / Zavešta skvrn“ (II,39); NEZNANAC (u rodoskvrnom besu) (II,39).

gusnem u zlato“ (I,24). Lirsko „ja“ se ovde pojavljuje kao jesen što pozlaćuje i istovremeno donosi smrt („Bliži se. / Zlatna odora na njoj. / Smrcu pozlati“; I,24). Da je ova smrt podsvesno povezana sa ljubavlju, dokazuju već navedeni stihovi: „San u podne“: „To iza sna, znam, / zlatan prah ostane po njoj“ (I, 17).

U primarnom značenju reči dat je pojam sestre u pesmi „Sestri u pokoju“. Ova pesma je kroz bolest i smrt „bele“ mnogostruko asocirana sa *Zapisom o darovima*... kao i sa muzičkom dramom: „Subota, mori me tuga, / prisluži, mamo. [...] U kutu gde bona pevušila, / na stručak nade kad mirisalo, / žica je, ču li, prsnula. / Prisluži, mamo. // Ni tamo, seni, zar pokoja, / no pokoj tražiš međ nama, / nedužnu gde te bolelo, / sejo, gde bela prominu. // Il' se od bola posvetila, / po kap nam ulja za lek iz neznani, / miljem da svetli kandilo, / bol tvoj gde živ još ostao, / sejo, gde bela prominu“ (I,31).

I za Mariju majka pripovedača pali sveću („palila... po sveću više“, III,8), a u muzičkoj drami je vračara ta, koja vrši ovu sakralnu radnju („Prislužim kandilo za mir“, II,10). Kad se Marija koja veze razboli, pribija se, bela od bledila, kao da sija, u jedan čošak („Tu se u kut pribila“, III,22). I ona, nakon smrti (isto kao i Bela) razvija magičnu moć privlačnosti. Ovaj magični momenat postaje manifestan u pesmi sa puknutom žicom. U priči joj odgovara razbijeno ogledalo koje takođe stoji za narcisoidnu<sup>11</sup> prirodu same Marije („Pršte ogledalo“, III,23). Jedva da je slučajan i pojam „neznan“, koji se u *Međuluškom blagu* anagramski prispaja imenu glavnog junaka, „Neznancu“. Od posebnog značaja je ovde scena iz prvog čina. Majka pre-korno gleda iz ikone Neznanca, na šta joj ovaj uzvraća: „Ne kori, mamo, iz neznani, ja moram, / Široko, visoko leti, blaga dušo, / Pusti me na miru, ja moram! [...] Lud, mamo, da ti stanem, / Lud po neznani da gonim“ (II, 10). Nesumnjivo stoji ovde pojam „neznan“ isto kao i u lirici, i za onostrani svet, no ostaje kroz glavnog junaka vezan i za „nečuven“, do tada „nepoznat“, od znanja sakriven svet.<sup>12</sup> O tome svedoče i pesme „Večernja“ („sen iz neznani“, I,25), „Vrbe“ („i one tako / sane od sete na veki / čekaju neke žubore iz neznani. // Da ne celujem usne / no čelo neveseloj, / teklo nam teklo na

<sup>11</sup> Koliko blisko stoje narcizam i incest, pokazuje i Stankovićeve *Nečista krv* i novela Tomasa Mana *Walsungenblut* (pre nego što Zigmund nakon posete Operi primi svoju sestru bliznakinju, Ziglindu, on utone u prizor svog sopstvenog odraza u ogledalu; njihovo polno opštenje se izvršava kao čin osвете građanskom vereniku Ziglinde, koji je alter ego debelog Hundiga kod Vagnera). Up. uz to: Anja Elisabeth Schoene. „Ach wäre fern, was ich liebe!“ Studien zur Inzestthematik in der Literatur der Jahrhundertwende (von Ibsen bis Musil). Würzburg 1997.

<sup>12</sup> Pojam se pojavljuje u datoj vezi i u narodnoj pesmi: „Prosti Bože, neznani grehovi! / Brat si sestre u pazuhu brknu, / to su zvezde po zem popadale.“ („Sestra bratu ljuba“, u Simonović 1988: 67). U narodnoj pesmi „Milen i Milena“ se ovo „nečuveno“ označava kao „čudo neviđeno“: „gledo sam čudo neviđeno, / brat sestricu za ljube zaklinja, / Milen veli ljube da mu bude“ (Simonović 1988: 75).



vale“<sup>13</sup>, I,28) a „Sivi trenutak“ („I koji za mnom, / i u neznanju, / greš ovaj čudni put“, I,46).

Proanalizirajmo još i poslednju pesmu, u kojoj je „seja“ direktno imenovana („Česmi kraj puta“): „Ronila ronila mi / drobnu kap u sretanje. // Na zov moj bistri, / kad zorom odvijuga, / tuga se rumena s večeri / otud oglasi, sejo. [...] To ženik svate provedem. / Krv pjanim brizga na rese, / zanago, sejo, / mre mi na ruci nevesta. // Po bledu za noć sahranim, / ili to utrne srce / za dalji nekud poj. [...] *Bliži se*, preboleću. / Ni vlakna sebe / zemlji u rastočenje. // Znaćeš me, sejo, kad s večeri, / bez neveste ni svata, / rumeni moj promine trag“ (I,26).

Pesma je pre svega sadržajno – kroz ritual venčanja i smrti mlade u rukama mladoženje povezana sa *Međuluškim blagom*. Sa *Zapisom o darovima*... gradi ona paralelnu konstelaciju figura (mlada-mladoženja-sestra), tako da na kraju priče izraženu nadu „Bliži se čas, mimoišli da se dozovu“ (III,25-26) povezuje sa „dalji nekud poj“ iz pesme. U kontekstu čitavog ciklusa smrt mlade ostaje ipak asocirana i sa smrću same sestre. Takvu promenu identiteta smo već sreli u pesmi „Sestri u pokoju“ u stihu „sejo, gde bela prominu“ (I,31): Dok gramatika ukazuje na dve različite ženske osobe (makar postoji i mogućnost da se bela shvata kao atribut uz sejo), smisaoni kontekst sugerše samo jednu. Analogno kolebanje je dato u „Česmi kraj puta“ sa početnom rečju „Ronila“, koja se može odnositi i na „česmu“ kao i na neodređenu žensku osobu (I,26). Time se u pesmi pojavljuje i mogućnost da se „seja“ poistoveti sa „nevestom“.

Kao što već sugerše omniprezentnost korenske lekseme „rod“, motiv sestre mora da bude viđen u jednom širem spletu rodbinskih odnosa. Ne manje od 27 puta se u zbirci pesama pojavljuju lekseme „rod, roditi (rođeni, nerodeći), rodni, roditelj, rodina, rođaj, novorođenče“. Takođe treba uzeti u obzir reči kao „brat/ brale/braća“ (8 puta), „majka/mati/mama“ (12 puta), „oče“ (2 puta) ili „krv“ (14 puta). Sve one govore o moćnoj prisutnosti porodičnih veza.

Iznad svih ovih veza lebdi patrijarhalni osećaj dužnosti, da se začne potomstvo. Već smo u vezi sa pesmom „Molitva“ govorili o kažnjivačkoj ulozi oca.<sup>14</sup> U pesmi „Roditelju“ se ova uloga neposredno vezuje za motiv neplodnosti: „Plod bez ploda tvoj, / I sudnja ova u meni reč?“ (I,50) Ista samooptužba se pronalazi ponovo u pesmi „Božjak“ – ovde upućena majci kao porodilji koja pati: „To božjak / da ne rodim sina“ (I,37). I čak u šifrovanoj „Reči u kamenu“ ostaje patrijarhalni motiv eksplicitan: „Bezdetan, / na istinu grem“ (I,99). I ovaj motiv uspostavlja direktnu vezu sa *Međuluškim blagom*, kad na

<sup>13</sup> Sa ovom sintagmom se završava *Međuluško blago*: „Tekla voda na valove, oj javore zelen bore, / Kad je tekla, kud se dela, oj javore zelen bore“ (II,40).

<sup>14</sup> Up. i 7. pesmu iz „Reči u kamenu“: „Pa Isaje likuj, / čemerom kad neželjeni rod / roditelja prostrel“ (I,71).

kraju Ban kuka: „Ljubio leptir jabuku, nina mi nina / Izlegli crva nanino. [...] Ban ja, unuk mi crv!“ (II,35)

Završimo ovaj prvi deo o motivici sa uputom na fatalnu sudbinu „roda“ u pesmi „Tuga u kamenu“: „Ni reč, ni stih, ni zvuk / tugu moju ne kaza; // A dúge sveudilj neke / nebo i zemlju / spaja i spaja luk. // I krenem, i rodna kob / sve dublje me koreni. // I kriknem, / i u srce kao nož / rođeni zarije se krik. // I krvlju tu pa tu / materom u krug. [...] Sloboda robu — odbegnem daleko, / a sve dublje tu. // I blagoslov što grobu / kolevci prokletstvo neko — / odužiti dug“ (I,93-94). Pjesma tematizira pokušaj bekstva od „roda“, koji se završava tako što se lirsko ja još dublje zakopava u njega.

Dosadašnja objašnjenja pokazuju dve strane. Motivi koji su u muzičkoj drami *Međuluško blago* i u *Zapisu o darovima...* povezani sa incestom, višestruko se odražavaju i u *Sedam lirskih krugova*. No ipak motiv incesta ne može da važi kao ključ za Nastasijevićevo pesništvo. Mnogo više on predstavlja samo fasetu mnogosložne misaone celine koja se izvlači pred poslednjim tumačenjem.

U drugom koraku treba da se pokaže uloga motiva u mnogostrukoj građi zbirke pesama. Pri tome počinjemo sa onim funkcijama koje se neposredno izvode iz dosadašnjih razmišljanja, da bi se na kraju vratili kontekstu moderne i avangarde.

Na prvom nivou možemo da uzmemo sliku sestre bukvalno. Pesnik tematizuje u prvoj liniji nepreboliv bol, koji je prouzrokovala smrt sestre. Ova smrt koja je, kao što je poznato, autobiografski fakat (najstarija sestra Natalija umire 1923), ne stoji samo za rastanak od bliske rođake, već i za neproživljeni ljubavni život jedne žene. Ključni pojam „neljubljeno“ se utoliko može pročitati u „objektivnoj“ perspektivi („objektivno“ u smislu „polazeći od 'objekta', tj. od mlade žene“). Takva bratska ljubav deluje „prirodno“ i upućuje višestruko na narodnu pesmu. Ali istovremeno predstavljanje ove bratske ljubavi dozvoljava i interpretaciju odnosa bliskog incestu. Ova interpretacija se merodavno oslanja na muzičku dramu *Međuluško blago* i *Zapis o darovima...*, a u korenu takođe nastaje, kao što će dole biti objašnjeno, u narodnoj pesmi. Pojam „neljubljeno“ se iz te perspektive subjekta može čitati kao okolnost, da lirsko ja nije proživelo svoju ljubav. U razgovoru povodom premijere *Gospodar-Mladenove kćeri*, kaže Nastasijević:

Povodom imputiranja nekoga niskoga incesta kao osnovnog motiva moje drame samo ovaliko: G. Gligorić nema organa da jasno razlikuje spiritualno od karnalnog“ (30.VI 1934, Razgovor vodio Dimitrije Najdanović; IV,393).

Na drugom nivou se odnos „sestra – draga“ može tumačiti u obrnutom pravcu. Sestra koja u „Sedam lirskih krugova“ često biva predstavljena kao drvo ili kao cvet, postaje simbol voljene žene i ljubavi, koju lirsko ja želi da izvuče

pred zubom vremena. Jer ono je ubeđeno da je seksualni čin doduše vrhunac ljubavi, ali istovremeno inicira njenu smrt. Ovaj momenat skrnavljenja sad nalazi svoj izraz u motivu incesta. Incest postaje metafora izdaje romantičnih osećanja ljubavi, „čiste“ duše (up. K.G. Jungov pojam „anima“) i rajskog stanja ljubavi. Seksualno tabuisana sestra postaje personifikacija „osramoćene“ idealne, u svojoj lepoti sjajne, nedodirljive žene. Zaljubljeni se plaši da će u telesnom dodiru da izgubi svoju ljubav. Navedimo ovde još jednu pesmu, u kojoj je ova misao posebno oštro formulisana. Pesa „Trag“ počinje opisom ljubavne slasti („Buknem u tebi, vreo se ulivam“) i nastavlja se pitanjem: „Ljubeći šta li to ubijam, / šta li budim?“, da bi se došlo do uvida, da na kraju preostaju samo „sagoreli“ i „ogoljeni“: „I tragom kuda sagoreli / sve bolnija su obnaženja“ (I,41).

Na trećem nivou topos sestre dobija kosmološko značenje. Ova kosmološka dimenzija je prisutna u čitavoj zbirci pesama kroz tok godišnjih doba i biva rezimirana u završnoj pesmi „Priča“. Nasuprot drugim indoevropskim i vanevropskim astralnim mitologijama, koje često predstavljaju sunce i mesec kao brak između brata i sestre<sup>15</sup>, ova nebeska tela se u slovenskom području – sigurno uslovljeno gramatikom roda „sunce“ (s.r.) i „mesec“ (m.r.) – samo retko pojavljuju kao muškarac i žena (up. nasuprot tome gr. *hēlios* i *selēnē*). O tome piše V.V. Ivanov u Enciklopediji *Мифы народов мира* (1992: II,79): „В балтийской и славянской мифологии в сходном сюжете участвует не только второй женский персонаж (заря – Денница, к которой после свадьбы месяц уходит от солнца), но и активный мужской персонаж – бог грома, разрубающий месяц пополам.“ I *Srpski mitološki rečnik* piše o suncu: „U narodnoj književnosti sunce je prikazano kao živo biće koje se rađa i smiruje, ima svoje funkcije i svoje potrebe. Mesec mu je brat ili stric, a zvezde sestre, osobito Venera (Danica, Prehodnica), koja se u jednoj pesmi javlja kao žena sunčeva.“

Kao Danica se u *Međuluškom blagu* naziva mlada – Bela, a kao sunce – neznanac<sup>16</sup>: „SVATOVI: Mladoženja nam ogrejalo sunce, / Zori nam, nevo, zorila. / Danica suncu zborila: / Pošetaj, dragi, rašetaj, / Zlatom me mladu pokropi, / Jabuke da mi zarude / Rumenke dragom na uzglavlju“ (II,29). Danica, koja se na večernjem nebu zove i Večernjača, a na jutarnjem nebu Zornjača, je pri tome usko povezana sa motivom „zore“. Dok Danica nije navedena u „Sedam lirskih krugova“, zora predstavlja jedan od osnovnih motiva „mlade“ (up. posebno pesmu „Zora“).

Sunce kao personifikacija muškosti je u „Sedam lirskih krugova“ malo razvijeno, iako takav način čitanja u pojedinačnim pesmama ipak izbije, kao

<sup>15</sup> Egipatska božanstva Izis i Oziris se sparuju već u materici. Izis je boginja sunca, blizanac Oziris je bog meseca.

<sup>16</sup> Za povezivanje sa baladom „Ženidba Milića bajraktara“ up. Maticki (1994: 26-28).

npr. u „Jasikama“. („Šta šume jasike bele, / prečiste gorske deve, / srebrne kad im strele / jutarnje sunce hitne“, I,12) ili u „Jutru“, gde je prisojkinja motiv sunca („Sunce je na uranku, / guja se u kotur<sup>17</sup> svija, / opečiće te mladu“, I,117).

Mnogo je pregnantnije u zbirci pesama kosmološko značenje „neba“ i „zemlje“. Kao eksplicitni motivi ženskog i muškog principa nastupaju oni zaista tek u ciklusu „Magnovenja“. Ova okolnost može da važi kao još jedan znak za to da kasniji ciklusi neposredno doživljeno iz prvih ciklusa podižu na jedan apstraktan nivo. U pesmi „Vest“, slično kao i u „Tragu“, „plamenoplođenje“ biva povezano sa predstavom sile nad nečim nedužnim: „Nebo to zemlji tobom / silovito ustremi [...] Žrtveni preklati nož, / silu krina“ (I,91). No ova sila je i ovde ambivalentna. Pri tome joj kosmološki odnos u smislu grčke „neminovnosti“ („anángkē“) daje crte večno ponavljane sudbine: „Seme je ovo, blaženi nosi kvar, / nevesti zemlji nebo u oplodjenje. // Sagoreti, – / prečistoj dar“ (I,92). Kao što je već gore pomenuto, oksimoroni stoje i ovde za „dubinu“ izjave i idu zajedno sa kosmološkim značenjem. Već u sledećoj pesmi „Tuga u kamenu“ o kojoj je već bilo reč u vezi sa stihom „I krvlju tu pa tu / materom u krug“, ova neophodnost ambivalentnosti postaje razlog nesavladive tuge: „Ni reč, ni stih, ni zvuk / tugu moju ne kaza; / A dúge sveudilj neke / nebo i zemlju / spaja i spaja luk“ (I,93). Ovde se takođe pokazuje, da je Nastasijević samo uslovno „metafizički“ pesnik. On svakako teži ka tome, da se izmakne „zemaljskom“ životu, no tuga za gubitkom ga ništa manje ponovo veže za njega.

Kosmološko značenje stoji u tekstu najpre za sebe, no može se odnositi i na prvi kao i na drugi nivo značenja, tako što biva psihologizirano. Na prvom nivou sugerise sudbonosnu (porodično uslovljenu) presupoziciju pervertirane seksualnosti, na drugom nivou stoji za nezaustavljiv životni ciklus.

Na četvrtom nivou čitamo motiv incesta u vezi sa odlukom lirskog ja, da se oslobodi (tradicionalne) ljubavi i da se odluči za život pesnika.

Ako zbirku pesama posmatramo u jednom širem tematskom luku, onda tema pesnika stoji u recipročnom odnosu prema temi ljubavi. Dok su prva dva kruga centralno posvećena ljubavi koja se budi i ostvaruje, drugi i treći krug se okreću krivici koja je prouzrokovana kroz ovu ljubav. U sledećim ciklusima lirsko ja pokušava da se što više povuče od ovog „zemaljskog“ stremljenja, a da mu pri tome to zaista ne polazi za rukom. Centralni aspekt života sa one strane ciklusa rođenja i smrti je pri tome tematizacija pesništva.

<sup>17</sup> Korenska leksema „kotur“ povezana je u kontekstu muzičke drame sa seksualnom požudom neznanca. Tako Bela kaže: „(zatamni glasom od straha): Na srcu kao zmija se skoturava tvoj glas!“ (II,23)

Već pesma „Biljkama“ dopušta asocijaciju pozlaćene jeseni sa pesnikom. Motiv zlata dobija time nijansu značenja koja je sa druge strane rasplamsane ljubavi.

Dakako da tekst za to još ne nudi direktne dokaze. Eksplicirana je misao posvećivanja pesnika tek u „Gospi“: „Hudi svoj, gospo, / na pesmu proćerdavam vek“ (I,36). Pri tome ovde preteže još procena pesnikovog bitisanja, koje je u sistemu vrednosti oblikovano patrijarhalnim okruženjem. Ovaj stav određuje i pesma „Božjak“, u kojoj pesništvo – u odnosu na nezačeto pokolenje – biva označeno kao prosjačenje: „Obol mi pruže, majko, / po drhtaj Boga / ja njima na dar, / božjak ja raspevani“ (I,37).

Sledi pokušaj prevrednovanja uloge pesnika, prvo u formi pitanja, u pesmi „Mirovanje drveta“. Lirsko ja bi ovde htelo da bude advokat „nemog“ drveća: „boli li kad vam / sekira zaseče telo? // I umine li, / kad za vas neme / ja mukotrpan kriknem?“ Na kraju se kaže: „To mukotrpan, / druzi, za vas neme, // šapatom visinama kazujem blagu reč“ (I,44-45).

Važna etapa ovog prevrednovanja jeste razgraničenje od „slepog“, običnog života. U punoj oštirini ono sledi u pesmi „Roditelju“ (I,50), u kojoj lirski subjekat stupa nasuprot oca i želi da ide sopstvenim putem: „Mrenjem za života / Skidam sa sebe slepi rođaja znak. // I ne kao ti / Strmoglav oplodanju / Slep na pir.“ Ovaj put on vidi kao sudbonosno određenje: „No voljom, te [koja] ne sazдалa me, / Put otvaram, evo, / Sebi za uništenje, / Nerođen ma za mir“ (I,50).

Već pomirljivije zvuči ovaj usud u „Reči iz osame“, iako i ovde na kraju preostaje pepeo: „U tišinu se oblačim, / tajnom progovara tvar. // Pepeo vetri me veju, / ostane žar“ (I,98). Poslednja strofa čak deluje da označava „pesme“ kao sinove i kćeri.: „Bezdetan, / na istinu grem. // Sinovi prate me / i kćeri“ (I,99).

Navedimo još jednu pesmu, sa kojom je (smrću obrgljen) pesnik tematski u suglasju. Već naslov pesme – „Struna“ – ukazuje na pesnika kao *pevača* (up. uz to „Za maternju melodiju“). I ova struna dakako zazvuči, ali tako što pukne: „Prsnuv zanemela / smrću dâ glasa struna“ (I,100). Umesto sa lovorovim vencem pesnik biva krunisan trnjem („Plakalo il' pevalo / trnova za uzdarje / plete mu se u potoji kruna“, I,101). Bez obzira na veliku štetu čini se da se pesnik u ovim kasnim „krugovima“ miri sa svojom sudbinom. Zbirka se završava pesmom, koja godišnji ciklus još jednom prinuđeno prepričava i time takođe doprinosi da se prepozna jedna pomirljiva distanca prema „slepom“ životu.

Kako i kosmološka dimenzija ranije tako stoji i tematiziranje pesnika kao stvaralačke sublimacije u uskoj vezi sa prvim i drugim nivoom značenja. Time može ponovo da se uhvati i nit sa književno-istorijskim kontekstom.

Sa tematiziranjem incestuoznog odnosa Nastasijević stoji u redu sa autorima kao što su Emil Zola (*Terez Raken/Thérèse Raquin*, 1867), Henrik Ibzen

(up. *Duhovi/Gengangere*, 1881), Pšibiševski (*De Profundis*, 1895; *Satanina deca/Satans Kinder/Dzieci szatana*, 1897), R.M. Rilke (up. pesmu „Brat i sestra“/„Geschwister“, 1899), Emil Gabriel D’Anuncio (*Možda, možda i ne/ Forse che sì, forse che no*, 1909), Bora Stanković (*Nečista krv*, 1910), Tomas Man (*Wälsungenblut*, 1905, prvo izdanje 1921), Georg Trakl (up. pesme kao „Blutschuld“, „An die Schwester“, „In der Heimat“, „Passion“, „Das Herz“, „Klage“), Leonhard Frank (*Brat i sestra/Bruder und Schwester*, 1929) ili Robert Musil (*Čovek bez osobina/ Mann ohne Eigenschaften*, 1930-1932).

Književnoistorijski gledano radi se i o jednom kontekstu, koji seže od *fin de siècle* i njegovog degenerativnog romana do avangardističkog neoprimitivizma i u sebi ujedinjuje različite književne pravce. O neoprimitivistički-avangardističkim tendencijama kod Nastasijevića je pre svega reč u vezi sa njegovom obradom arhaičnih slojeva jezika, u koje spadaju i tzv. „folklorni arhaizmi“. Duboko u narodnoj pesmi sadržana je i te kako i tema ljubavi između brata i sestre.

Ako posmatramo narodne pesme kao „Janko i sestra Janika“, „Prodana nevesta u kupcu poznaje brata“, „Sestra bratu ljuba“, „Da se braća ne uzmu rođena“, „Jovan i sestra Jovanka“, „Milen i Milena“, „Brat’k sestru za ljube uzima“, „Onda može brat seju uzeti“, „Imala majka devet sirotice“ ili „Voleli se brat i sestra“ (Simonović .1988) pokazuju se dve osnovne šeme incestuozne veze. Ili brat i sestra bivaju nasilno razdvojeni od strane osmanske okupacione sile i venčavaju se u neznanju o njihovom poreklu (upr. npr. „Janko i sestra Janika“) ili se radi o svesnom razbijanju tabua (up. „Jovan i sestra Jovanka“).

Čini se da Nastasijević – potpuno u duhu moderne i avangarde koje su se učile na Frojdu – povezuje obe ove šeme, tako što političke odnose između „turskog“ i „Bogdanskog“ obuhvata kao sudbonosne porodične veze, a da pri tome ne izostavlja pitanje o individualnoj krivici.

Svim modernističkim i neoprimitivističko-avangardističkim strujanjima zajednička je slika genijalnog, proročkog, od običnog života otuđenog, usamljenog, često bolešljivog, od ludila ugroženog ili pod uticajem droga stvaralačkog pesnika. I to je ovaj „čarobnjak“ ili „sveštenik“<sup>18</sup>, koji se oseća pozvanim, da se izdigne iz obične mase. Ovim incest dobija dvostruku funkciju.

Sa jedne strane on je izraz najdubljeg prezira građanskih vrednosti, kritika misli o napretku i ekonomiziranju života, a sa druge strane on postaje atribut umetničkog senzibiliteta i stremljenja ka apsolutnom i božanskom, jer rušenje tabua nije samo privilegija bogova i njihovih zastupnika na zemlji, on stoji i na početku mnogobrojnih priča o stvaranju. Ovu sliku apsolutnog

<sup>18</sup> U eseju „Nekoliko refleksija iz umetnosti“ piše Nastasijević: „Umetnik je prvobitno sveštenik, mag, čovek koji ima veze sa nadstvarnošću, sa onim što stvarnost delimično, ili, ako hoćete, simbolično predstavlja“ (IV,17).

pesnika Nastasijević predstavlja u punoj meri koju je u prvim decenijama 20. veka postigao mali broj iz njegovog esnafa.

*Prevela Olga Stojanović Fréchette*

## Bibliografija

- Maticki, Miodrag. Balada o ukletoj nevesti kao podtekst Nastasijevićevih lirskih krugova. // Sedam lirskih krugova Momčila Nastasijevića. Zbornik radova. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 1994, 25-32.
- Мифы народов мира. Энциклопедия (ред. С.А. Токарев). Москва 1992.
- Petković, Novica. Nastasijevićeva pesma u nastajanju. Beograd 1995.
- Sabrana dela Momčila Nastasijevića u redakciji Novice Petkovića. Gornji Milanovac 1991.
- Nastasijević, Momčilo. Nedozvani. Drama u 4 čina. Preštampano iz „Zapisa“. Cetinje 1930.
- Simonović, Dragoljub (red.). Narodne pesme iz istočne i južne Srbije. Beograd 1988.
- Srpski mitološki rečnik (red. Š. Kulišić, P.Ž. Petrović, N. Pantelić). Beograd 1970.
- Stojanović Pantović, Bojana. Srpski ekspresionizam. Novi Sad 1988.





## O KNJIŽEVNOM PREVOĐENJU (MOMČILO NASTASIJEVIĆ: *SIND FLÜGEL WOHL...*)

Već u prevodilaštvu Bečke škole XIV i prve polovine XV veka izdvojila su se dva osnovna tipa prevoda: a) *transferirajući prevod* koji pokušava da osobenosti latinskog jezika što je moguće vernije prenese na ciljni jezik, i b) *adaptirajući prevod* koji je okrenut jeziku prevoda i pokušava da putem opisa i objašnjenja „ponemči“ tekst i učini ga što razumljivijim (upor. Koller 2004, 60-68).

Za jednog od ranih predstavnika transferirajućeg prevođenja važi ranohumanista Niklas fon Vile (Niklas von Wyle, oko 1410-1478). Iz današnje perspektive zanimljiva je njegova argumentacija u korist 'latinizirajućeg' prevođenja (on je u svojim prevodima čak i komplikovane participske konstrukcije prenosio iz latinskog u nemački jezik): u odnosu na nemački, latinski jezik uživa veća prava i ima ulogu stilskog uzora. Niklas fon Vile posmatra prevođenje sredstvom normiranja i usavršavanja ciljnog jezika (upor. Koller 2004, 64).

Pitanje odnosa jezika sa kojeg se prevodi i jezika na koji se prevodi postaje ponovo bitno u periodu romantike – doduše, uz razliku što se jezik prevoda više ne smatra za manjkavo sredstvo komunikacije koje valja usavršiti. Interesovanje se umesto toga posvećuje dejstvu prevedenog teksta na čitaoce prevoda. Pošto je podvukao razliku između postupaka *oneobičavanja* i *ponemčivanja*, Šlajermaher se u članku „O različitim metodama prevođenja“ (1813; Schleiermacher 1963, 55-56) zalaže za dosledno oneobičavanje jezika prevoda pri prevođenju poetskih i filozofskih tekstova. On se zalaže za osobeni prevodni jezik, koji bi odstupanjem od važeće norme isticao ono strano.

Vek kasnije slično gledište zastupa i Jevgenije Zamjatin. U eseju „O jeziku“ (1920-1921) on piše:

Если вы пишете о современном англичанине – вы должны думать по-английски и писать так, чтобы написанное вами по-русски имело вид художественно сделанного перевода с английского (Замятин 1988, 375).

Ако пишете о савременом Енглезу – морате мислити енглески и писати тако да ваш руски оставља утисак као да је уметнички преведен са енглеског.

Srodnost sa Šlajermaherovim romantičarskim shvatanjima karakteristična je za celu epohu moderne. Moderna se (u širem smislu, obuhvatajući i avangardu) u velikoj meri oslanja na topose romantizma. Pritom u XX veku ulogu

subjekta definisanog jezikom ne igra više Herderov narod nego individualni umetnik, koji u jeziku vidi izvor spoznanja. A kako je jezik izložen opasnosti okoštavanja usled normiranja i habitualizacije, moderni pesnik mora da dopre do njega tako što će se zagledati ispod njegove površine (tendencija simbolista) ili razbiti okoštavanje (avangarda).

I Nastasijevićeva filozofija jezika, izložena u nekoliko njegovih članaka, nosi vidljive neoromantičko-avangardističke i neoprimitivističke crte. Svaki jezik, kako on piše u eseju *Za maternju melodiju*, poseduje svoju sopstvenu muzikalnost koja dolazi „iz nadubljih slojeva duha“ i povezuje pojmove „u tajanstvenu celinu živog izraza“ (Nastasijević IV, 40)<sup>1</sup>. Cilj pesništva je prodrati do izvorne, opšteljudske srži kojom „se sudbonosno prodire u *sva srca*“ (IV, 41). Pri tome on nasledenu kulturu doživljava kao neizbežan medijum a umetnost poredi sa biljkom čiji koren dopire *ispod* a cvet *iznad* nacionalnog. Međutim, zaključak koji on izvlači iz ovog modernističkog shvatanja jezika u odnosu na prevođenje književnih tekstova upravo je dijametralno suprotan Šlajermaherovom kao i Zamjatinovom shvatanju:

Po sebi se razume, prevodeći poeziju samo se oskrnavi svetinja živog izraza. Besmisleno je siliti instrumenat da dá sasvim neki drugorodni ton. Jer je bit poezije upravo ono čemu se tuđe nipošto ne povinuje (IV, 41).

Jedini izlaz iz ovakve nespojivosti jezikâ pesnik vidi u prepevu, tj. u dosledno umetničkoj *adaptaciji* dela na jezik prevoda: „A povinuje li se, ipak, znači i prevodilac je pesnik od čiste rase, i dve su se raznorodne maternje melodije čule o istom predmetu“ (IV, 41). Zato zaključuje ovako: „U tom slučaju, bolje da je još jedno pesničko delo nastalo“ (IV, 41).

Koliko god radikalno zvučalo ovo stanovište, prevodiocu Nastasijevićeve poezije ono će biti poznato. On je, naime, prinuđen da se odlučuje između semantičke vernosti i ekvivalentnosti forme u meri koja je čak i za hermetične pesnike neuobičajena, i upravo o tom odlučivanju će u nastavku biti reči. Polazište čini kategorizacija literarnih tekstova prema njihovoj prevodivosti. Kategorije će biti ilustrovane primerima iz Nastasijevićevo književnog dela.

Nemački citati potiču iz dvojezične monografije *Sind Flügel wohl...* (Nastasijević 2013). Prevodi ciklusa *Pet lirskih krugova*, *Magnovenja*, *Odjeci*, pripovetke *Zapis o darovima moje rođake Marije* i eseja *Za maternju melodiju* na nemački jezik, koje je sačinio autor ovih redova, nastali su u diskusijama sa Nedeljkom Perišić, Seadom Porobićem, Dušanom Ivanićem, Anom Trkuljom,

<sup>1</sup> U nastavku će citati iz ovog izdanja biti obeleženi samo brojem toma i stranice. Nemački prevod eseja „Za maternju melodiju“ objavljen je u zbirci *Sind Flügel wohl...* (Nastasijević 2013, 266-274). Uz citate iz te knjige biće navedena godina izdanja i stranica.

Milosavom Tešićem, Vericom Tričković, Miodragom Matickim i Miloslavom Šutićem. Izdanje je propraćeno obimnim uvodom u život i delo pisca.

U odnosu na prevođenje literarnih dela razlikovaćemo u nastavku tri vrste tekstova koji pri prevođenju postavljaju tri različita tipa problema: *lokalnoreferentne*, *književnoreferentne* i *jezičkohermetične* tekstove.<sup>2</sup>

*Lokalnoreferentni* tekstovi odlikuju se učestalim pojavljivanjem tzv. realija istorijske, političke, botaničke, folklorističke, mitološke i sl. prirode.

Razumevanje prevedenog teksta će zato u velikoj meri zavisiti od toga da li su i koliko ove realije poznate čitaocu. Pri tome je jasno da će tekstovi iz zemalja koje se ređe pojavljuju na svetskoj pozornici, ako treba da budu primećena i shvaćena izvan nacionalnih granica, moći tematizovati lokalnospecifične pojave tek u vrlo ograničenom obimu. Na tu činjenicu prevodilac mora da misli ako prevodi tekstove koji obiluju takvim realijama. Dok se, na primer, izrazi kao 'brain drain', 'software', 'mauvais ton', 'digestif', 'al dente', 'kolhoz', 'trojka', 'boljševik' mogu preuzeti u prevod bez dodatnih objašnjenja a topoi kao Perl Harbur, Staljingrad ili Buhenvald posmatrati kao deo opšteg istoriografskog znanja, dotle će leksemi kao 'kajmak', 'zadruga', 'stećak', 'hadžiluk' ili 'vilajet' ili mesta od istorijskog značaja kao 'bitka na Sutjesci', 'Brioni' ili 'Jasenovac', ako se prenesu bez objašnjenja, vrlo verovatno dovesti do nerazumevanja smisla.

Za razliku od folklornog realizma jednog Milovana Glišića, ekspresionizma Miroslava Krleže ili stvarnosne proze Dragoslava Mihailovića, Nastasijević koristi realije u veoma suženom obimu. Njegova lirika, a to se odnosi i na prozu i dramu, poseduje specifičnu simboličku značenjsku dimenziju koja u velikoj meri transcendirira konkretnu istorijsku situaciju. O tome jasno svedoče i brojne verzije pesama iz *Sedam lirskih krugova*: dok ranije varijante donekle još dešifruju neku konkretnu lirsku situaciju, krajnje verzije se odvijaju uglavnom u apstraktnom prostoru u kojem je prisutnost lirskog subjekta izlišna. Većina realija koje Nastasijević koristi dolazi iz religijskog domena. Za prevodioca na neki evropski jezik to znači da kod čitalaca prevoda može da pretpostavi slično predznanje religioznih pojmova. Zato se leksemi kao 'kandilo', 'opelo', 'rušna seljanka' ili 'rab' (u značenju 'rab božji') bez većih problema mogu prevesti na nemački. Pa i motivski kompleks krivice, koji se provlači kroz čitav Nastasijevićev opus i u velikoj meri nastaje na leksemima iz oblasti religije, razumljiv je u prevodu i bez dodatnih komentara. Samo se u retkim slučajevima gube bitne konotacije, na primer u slučaju reči 'Đurdevdan', čijem nemačkom pandanu 'Georgstag' nedostaje značenjska komponenta erotskog i paganski utemeljenog običaja đurđevske noći.

<sup>2</sup> O jezičkoreferentnom aspektu upor. članak „O internacionalnoj recepciji Dragoslava Mihailovića“ u ovoj knjizi.

Ovde bi se možda moglo prigovoriti da je upravo ta mitološka dimenzija jedna od bitnijih odrednica Nastasijevićevog dela. (Njom se bavi i dobar deo sekundarne literature<sup>3</sup>.) Ove mitologeme su, međutim, pre sveevropski nego nacionalni fenomen. Osim toga, Nastasijevićeva mitologija nije inspirisana samo domaćim folklorom i staroslovenskim zapisima, nego i srednjevekovnim romanima strave kao i delima autora kao što su E.A. Po, N. Gogolj ili E.T.A. Hofman. A na kraju krajeva, prethrišćanska mitologija nije u Srbiji ništa manje izbledela nego u drugim krajevima Evrope i zapadnog sveta.

Kao jedan deo zajedničkog kulturnog nasleđa može se posmatrati i Nastasijevićeva bukolika, oživljena motivima kao što su žuborli izvor, frula, mlada nevesta, vezeni miraz i mirisna ljubičica. Teškoće u razumevanju prevoda u slučaju ovakih leksema mogu nastati ne toliko zbog nepoznavanja označenih stvari ili nedostatka jezičkog ekvivalenta koliko zbog izrazito eliptičnog stila što ćemo ovde objasniti na dva primera.

U *Zapisu o darovima moje rođake Marije* na centralnom mestu se govori o vezenim papučicama koje će začarati sve likove priče:

(Baba se digne. Traži nešto po mraku. Evo je, nosi u ruci papučice. Videv, taj čas zareknem se ukrasti ih.) Evo, veli, tolika joj nožica beše. Od prvog veza još jedan prepoče i papučice skroji „da ih, veli, nazujem kad se dolazak ispuni“ (III, 17-18).

Ako se pretpostavi da je Marija vezla direktno na papučice, onda rečenica „i papučice skroji“ nema nikakvog smisla. Ako se, međutim, zna da se vez kao tzv. 'lice' naknadno našivao na papuče, zagonetna formulacija postaje razumljiva.

Druga scena potiče iz pesme „Pogreb“ iz *Sedmog lirskog kruga* i govori o sahrani vojnika na selu:

Zàpeva mu truba, / u kovčegu opružen on, / i žut. // I drugara vojnika / čohom<sup>4</sup> po koži ruka gruba / dobuje lagano (I, 30).

U principu, gramatika dozvoljava dva moguća čitanja instrumentala 'čohom'. Tom finom vunenom tkaninom se udara u doboš, ili pak vojnik udara svojom rukom blago po tkanini, koja je zategnuta preko doboša kao prigušivač ili čak prostrta preko kovčega (u tom slučaju se dobuje po poklopcu kovčega). Ozbiljnost situacije sugerije da semantička višeznačnost nije bila nameravana, i utoliko više je za precizan prevod neophodno tačno poznavanje situacije.

<sup>3</sup> Upor. Muharem Perović (1963, 9): „Malo je u nas pesnika tako predanih mitu i umeću poetskog; nije mnogo onih koji su tako egzaltirano i odsudno živeli za pesnikovanje i pridavali mu skoro sudbinsko značenje.“

<sup>4</sup> Isticanje kurzivom ovde i u nastavku potiče od autora (R.H.), ako nije drugačije naznačeno.

U ovakvim primerima se teškoće u prevođenju mogu lako izbeći tačnim poznavanjem realija, a nesigurnost proizilazi jedino iz eliptične strukture teksta.

*Književnoreferentni (književnohermetični) tekstovi* zasnivaju svoju značenjsku punoću pre svega na intertekstualnoj osnovi. Za čitaoce prevoda će zato poznavanje pretekstova na koje se aludira biti odlučujuće. Ako pretekst pripada svetskoj književnosti, prevodilac može da računa na dobru razumljivost prevoda. Kada to nije slučaj, ni dodatni komentar neće biti od velike pomoći jer se intertekstualnost ne ograničava na znanje *da* neki tekst postoji, nego nastaje tek iz shvatanja *kako* se pretekst semantički odnosi prema tekstu. Slično kao i u slučaju realija kod Nastasijevića, i intertekstualne aluzije proističu prvenstveno iz dva izvora: Biblije i usmenog predanja.

Aluzije na Sveto pismo<sup>5</sup> prepoznaju se u *Sedam lirskih krugova* često na osnovu leksema čiji su prevodni ekvivalenti i nemačkom čitaocu poznati. Tako štokavskom<sup>6</sup> izrazu 'put' (ž.) odgovara nemačka reč 'Fleisch', 'kukolj' je 'Unkraut/Kornrade' a 'likovati' – 'frohlocken'. U desetoj pesmi ciklusa, „Reči u kamenu“, za reči 'raskršće', 'nauka' i 'bedra' pronađeni su odgovarajući prevodi u Jevanđeljima po Marku 11,4 ('Wegscheid')<sup>7</sup>, Mateju 15,9 ('Lehre') i Luki 12,35 ('Lenden'), tako da su sačuvane bitne konotacije, kao što ilustruje ovaj odlomak:

Krst na raskršću / tu nauka. // Sina ne raspeste vi, / raspeo se sam. // Ni nedra majci, ni bedra (I, 74).

Kreuz am Wegscheid / hier Lehre. // Nicht ihr schlugt den Sohn an, / er kreuzigte sich selbst. // Der Mutter weder Brust / noch Lenden (2013, 163).

Međutim, ponekad se biblijska aluzija ne može sasvim adekvatno preneti u prevod, kada su u sinsemantičkom kontekstu važne sememe koje se u nemačkom ekvivalentu nikako ili tek marginalno pojavljuju. Na jedan takav primer nailazimo u pesmi „Roditelju“:

Ko si? / Ko i kuda ja, / Plod bez ploda tvoj, / I sudnja ova u meni reč? // Sin, evo, *progledavam*. / Mrenjem za života / Skidam sa sebe slepi rođaja znak (I, 50).

<sup>5</sup> Ovde i u nastavku je osnovni tekstualni predložak: *Biblija ili Sveto pismo staroga i novoga zavjeta*. Preveo Stari zavjet Đura Daničić, Novi zavjet preveo Vuk Stefanović Karadžić.

<sup>6</sup> Pojam „štokavski“ upotrebljavamo kao sinonim za „srpskohrvatski“.

<sup>7</sup> Ako nije drugačije navedeno, konsultovaće se u ovom tekstu sledeće izdanje: Unrevidierte Elberfelder Bibelübersetzung (Novi zavet 1855, Stari zavet 1871). U slučaju reči 'raskršće' prednost je data Luterovom prevodu jer je u Elberfeldovom izdanju grčki 'âmfonon' preveden sa 'Weg' (put).

Wer bist du? / Wer und wohin ich, / Frucht dein ohne Frust, / Und Verhängnis in mir dieses Wort? / Ich, der Sohn/, sieh, *durchschaue*. / Sterbend im Leben / Streif ich das blinde Geburtsmal ab (2013, 141).

Glagol 'progledavati' javlja se u Jevandelju po Mateju 11,5: „Slijepi *progledaju* i hromi hode“ („Blinde *werden sehend*, und Lahme wandeln“). Ipak, fraza 'sehend werden' nije uzeta kao prevod zato što u stilski neutralnom leksemu 'progledavati' na ovom mestu preovlađuje preneseno značenje u smislu 'proniknuti, spoznati'.

Vrlo često se dešava da jednom istom leksemu, koji se identično pojavljuje u Daničićevom Starom zavetu i u Vukovom Novom, u Luterovoj i Elberfelderovoj Bibliji odgovaraju dve različite reči. U tom slučaju je biblijska konotacija u jeziku prevoda bitno slabija, kao što se može videti na primeru stilski markiranog leksema 'potaja' iz pesme „Hram“:

Bolnog tek bol me, / korenom *u potaji* kad / prokljia nemo i ničē, / rodna kad zatišti zled (I, 96).

Schmerz mich erst, den Kranken, / wenn mit der Wurzel *im Verborgenen* / stumm aufkeimt und sprießt, / leibhaftes Leid, wenn es zu drücken beginnt (2013, 199).

Ta reč se u Bibliji pojavljuje na sledećim mestima uz različite ekvivalente u nemačkom jeziku:

I opkoliše i vrijebaše ga cijelu noć na vratima gradskim; i stajahu *u potaji* cijelu noć govoreći (Knjiga o Sudijama 16,2). / Und sie umstellten ihn und *lauer*ten die ganze Nacht auf ihn im Stadttore (Richter 16,2).

Sjedi u zasjedi iza kuće; *u potaji* ubija pravoga (Psalm 10,8). / Er sitzt im Hinterhalt der Dörfer, *an verborgenen Orten* ermordet er den Unschuldigen (Psalm 10,8).

Oni su kao lav koji hoće da rastrže, i kao lavić koji sjedi *u potaji* (Psalm 17,12). / Er ist gleich einem Löwen, der nach Raub schmachtet, und wie ein junger Löwe, sitzend *im Versteck* (Psalm 17,12).

Proklet da je koji bi ubio bližnjega svojega *iz potaje* (Peta knjiga Mojsijeva 27,24). / Verflucht sei, wer seinen Nächsten *im Geheimen* erschlägt! (5. Buch Mose 27,24).

Prevodni ekvivalent 'im Verborgenen', za koji smo se mi opredelili, javlja se još i u Drugoj knjizi Samuilovoj 12,12 kao i u Psalmu 27,5. Na tim mestima se Daničić nije odlučio za izraz 'potaja' nego za prilog 'tajno' i glagol 'sakrio'.

Koliko su biblijske aluzije ponekad važne za razumevanje Nastasijevićevih stihova, pokazuje prva strofa pesme „Hram“:

Potonje, znam, / rastočiće zemlja ove kosti, / dubinama da zapoje hram (I, 96).

Nachmalige, ich weiß, / Knochen wird die Erde zerlegen, / dass durch die Tiefen der Tempel aufsingt (2013, 199).

Za atributski upotrebljen pridev 'potonje', koji je u ovom stihu od imenice 'kosti' razdvojen hiperbatonom, u *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* (XI, 1935, 169) navedena su tri osnovna značenja: 1. kasniji, idući; 2. drugi; 3. poslednji. Dok se Tešić u svom *Selektivnom rečniku poezije Momčila Nastasijevića* (2008, 181) opredeljuje za treće značenje, po Negrišorcu (1994, 132) ovaj pridev upućuje na događaj koji je prethodio kostima:

Taj događaj jeste smrt, a kasniji, idući, potonji događaj jeste rastakanje kostiju: stoga je reč o „potonjim kostima“, kostima nakon prestanka života u njima [...].

Hram kao simbol duhovnog života započinje, dakle, pojati tek smrću. Koliko je ova interpretacija ubedljiva, može se lako podupreti brojnim oksimoronskim spojevima iz *Sedam lirskih krugova* koji izražavaju međusobno preplitanje i međuzavisnost života i smrti (npr. u pesmama „Dafina“, „Biljkama“, „Trag“ idr.). Ali, i pored ovih tekstimanentinih argumenata, razdvojenošću atributa i imenice, zbog čega adjektiv 'potonje' deluje poimeničeno, aktualizuje se i značenje 'budući' koje Tešić čita kao 'poslednji'. U prilog ovoj varijanti je i biblijski karakter leksema. U Petoj knjizi Mojsijevoj 29,22 (sic!) stoji: „Tada će govoriti *potonji* naraštaj, sinovi vaši koji nastanu iza vas“ („Und das *künftige* Geschlecht, eure Kinder, die nach euch aufkommen werden [...] werden sagen“; 5. Buch Mose 29,21), a u Knjizi o Ruti 3,10: „Gospod da te blagoslovi, kćeri moja; ova *potonja* milost koju mi pokazuješ veća je od prve“ („Gesegnet seiest du von Jehova, meine Tochter! Du hast deine *letzte* Güte noch besser erwiesen als die erste“; Ruth 3,10). Na isti način pridev je preveden i u Knjizi proroka Isaije 2,2: srpskom tekstu „Biće u *potonja* vremena“ odgovara u Eberfelderovoj bibliji „Und es wird geschehen *am Ende* der Tage“ (Jesaja 2,2). U slučaju stilistički obeleženog leksema 'potonji' su putem biblijskih aluzija pojačane i osnažene značenjske komponente 'budući', 'dalek' (takođe i 'poslednji').

I dok se biblijske konotacije na osnovu zajedničke hrišćanske tradicije uglavnom mogu adekvatno prevesti, u slučaju usmenog predanja slika je sasvim drugačija. Prevodilac u tom slučaju ne može da računa sa razumljivošću intertekstualnih osvrtā. Jer su, sa jedne strane, narodne pesme, ako su uopšte prevedene na nemački, dostupne u retkim i uglavnom starijim izdanjima, a sa druge strane, i u tim postojećim prevodima nije se do sada uobličio nikakav sistem po kome bi forme (recimo metrika) ili ključne reči bile prevedene jedinstveno. Donekle poseban status uživa u tom pogledu Geteov prevod *Hasanaginice* (*Klagegesang der edlen Frau des Asan Aga*). Međutim, da li će na

osnovu tog prevoda i slovenska antiteza iz pesme „Suton“ biti prepoznata kao aluzija na narodnu poeziju, više je nego neizvesno.

Kod Getea balada počinje stihovima „Was ist Weißes dort am grünen Walde? / Ist es Schnee wohl, oder sind es Schwäne? / Wäre es Schnee, er wäre weggeschmolzen; / Wären's Schwäne, wären weggeflogen. / Ist kein Schnee nicht, es sind keine Schwäne, / 's ist der Glanz der Zelten Asan Aga.“ A kod Nastasijevića čitamo (rečcu 'wohl' dugujemo Geteovom prevodu):

Krila li to? / Nenadno mahnu na tamu. / Ili crveno jato potonu za breg? (I, 29)  
Sind Flügel wohl? / Jäh sie in die Finsternis winken. / Oder versank eine rote Schar hinterm Berg? (2013, 111).

Na slično očigledno oslanjanje na narodnu pripovedačku tradiciju nailazimo i u pesmi „Jutro“. Tu se metaforički govori o nevesti i guji („guja se u kotur svija, / opečiće te mladu“; „die Schlange zur Rolle gewunden, / wird, junge Frau, dich beißen“):

Nek boli, / ne zaboleta; / nek peči, / ne opečila (I, 117).  
Und sei auch Brand, / sein nur kein Scherz; / und sei auch Glut, / sei nur kein Biss (2013, 234).

Odluka da se u ovom slučaju prevod semantički izrazito udalji od originala ima pre svega gramatičku pozadinu. Ponavljanje korenskih morfema 'bol' i 'peč' u datim glagolima svršenog i nesvršenog vida („Nek boli, ne zaboleta / Möge es auch schmerzen, möge sie nur nicht erkranken“ odn. „nek peči, ne opečila / möge es auch brennen, möge sie nur nicht verbrennen“) moglo bi se na adekvatan način u nemačkom preneti samo u drugoj sintagmi, pa i tu bez asocijacije na ujed zmije. Prevagnula je, međutim, želja da se kroz slobodniji prevod pokuša dočarati upečatljivost magijskih obrednih formula.

Ništa manje problematične od aluzija na usmenu tradiciju bile su pri prevođenju aluzije na dela iz domaćih (štokavskih) književnosti, pošto se i u tom slučaju može pretpostaviti da će ih čitalac prevoda poznavati u nedovoljnoj meri. Pa čak i kada bi ih poznao, nivo leksemske intertekstualnosti funkcionisao bi vrlo redukovano jer prevodioci po pravilu retko konsultuju postojeće prevode da bi osigurali istovetnost ključnih pojmova. (Na primer, naslov Negrishorčeve pesme „Seobe“ trebalo bi prevesti jednom od nemačkih reči koje su uzete za naslov prevoda romana Crnjanskog. Pošto su to leksemi 'Bora' i 'Panduren', taj postupak ne dolazi u obzir.) Doduše, u *Sedam lirskih krugova* takve su aluzije ne samo retke već i nisko profilisane. Nastasijevićeva poezija je previše autohtona i previše hermetična da bi stupala u direktan dijalog sa drugim književnicima. Tako se i sledeće mesto iz pesme „Sivi trenutak“ samo uslovno može čitati kao svesno izgrađena intertekstualna veza:



I kad umiru drveta, / *ni tuga ni opomena*, te suhi list / čudno tišinom omiluje  
patniku čelo (I, 46).

Und wenn Bäume sterben, / nicht Trauer, nicht Mahnung, ein dürres Blatt nur /  
wundersam still des Leidenden Stirn umkost (2013, 135).

„Tuga i opomena“ naslov je pesme Branka Radičevića o sećanju na umrlu dragu. Umesto o svesnom aludiranju i ovde bi se pre moglo govoriti o motivskoj i emocionalnoj srodnosti između dva pesnika. Isto bi važno i za rime 'muk', 'huk' i 'zvuk', koje se pojavljuju i u pesmi „Tuga i opomena“, a spadaju i u Nastasijevićev repertoar rima (upr. pesme „Tuga u kamenu“, „Gluhote“, „Osama na trgu“ i druge).

Idejom o večnom vraćanju istoga<sup>8</sup>, koja je u *Sedam lirskih krugova* i eksplicitno izražena<sup>9</sup>, mogao bi se nasloviti i najvažniji oblik Nastasijevićeve intertekstualnosti: veze unutar ciklusa i opusa.

Kao što se može videti iz različitih verzija pesama, kod Nastasijevića se već sredinom dvadesetih godina iskristalisao osnovni splet motiva na kojima počiva čitavo delo. U *Sedam lirskih krugova* ti motivi obuhvataju pre svega komplekse srodstva (sa ključnim rečima sestra/Schwester, brat/Bruder, roditelj/Vater, mati/ Mutter), tuge (seta/Wehmut, tuga/Trauer, žal/Sehnsucht, žalost/Leid, čemer/Galle, jad/Gift, bol/Schmerz), krivice (dug/Schuld, greh/Sünde, blud/Wollust, skrnavljenje/Schändung), ljubavi (ljubav/Liebe, voleti/lieben, ljubiti/liebkosen, celov/Kuss), smrti (smrt/Tod, mrenje/Sterben, kost/Knochen, pokoj/Ruhe, grob/ Grab, kamen/Stein) i pesništva (pesma/Gedicht, frula/Schalmei, pevati/singen, reč/Wort). U kojoj se meri ovi motivi sistematski naizmenično nadopunjuju i prepliću, može se ilustrovati zaključnom pesmom „Priča“, koja sažeto ponavlja tematski razvoj sedam krugova koji prati godišnji ciklus. Ništa manje signifikantna je i statistika učestalosti leksema: u *Sedam lirskih krugova* reč 'tuga' (Trauer) ponavlja se 15 puta, 'krv' (Blut) 14 puta, 'majka/mati/mama' (Mutter) 12 puta, 'zora' (Morgendämmerung) 8 puta, a korenski leksem 'rod' (u leksemima 'rod' (Sippe), 'roditi' (gebären),

<sup>8</sup> Aluzija na Ničea ovde je svesno izabrana. U eseju „Nekoliko refleksija o umetnosti i umetničkom stilu“ iz 1922. godine Nastasijević govori poimence i o Ničeu (I, 26). U tom smislu važan je pronalazak knjige „Istorija nemačke književnosti 19. veka i sadašnjice“ (Geschichte der Deutschen Literatur des Neunzehnten Jahrhunderts und der Gegenwart. Wien, Leipzig 1918) u porodičnoj biblioteci u Gornjem Milanovcu, koja je potpisana sa „Mom. Nastasijević 1922“. U poglavlju o Ničeu uz pesme „Die Krähen schrei“ i Zaratustrina pesma „O Mensch! Gib Acht!“ na stranici 319 dat je i prikaz njegovih filozofskih shvatanja.

<sup>9</sup> Četrnaesta pesma ciklusa „Reči u kamenu“ počinje i završava se dvostihom „I to pa to, / i sve to“ (I, 78); „Und das, dann das, / und immer das“ (2013, 169). Tragična strana ove egzistencije, sa kojom će se lirski subjekt izmiriti tek u završnoj pesmi „Priča“, povezana je u „Tugi u kamenu“ sa motivom majke: „I krenem, i rodna kob / sve dublje me koreni. [...] I krvlju tu pa tu / materom u krug“ (I, 93). „Ich breche auf, und leibliches Verhängnis / wurzelt immer tiefer mich ein. [...] Und hier, dann hier, mit Blut / mit der Mutter in den Kreis“ (2013, 193).

'rođeni' (leiblicher), 'rodni' (heimatlicher), 'roditelj' (Vater), 'rodina' (Heimat), 'rođaj' (Aufgang) i 'novorođenče' (Neugeborenes) čak 27 puta. Čitav ciklus ima strukturu niza varijacija malog broja motiva upletenih u dinamični razvoj, metaforički izražen kroz menu godišnjih doba. Ako imamo pred očima taj osnovni princip koherencije, onda će i odluka da se iste reči i u prevodu pojavljuju identično biti mnogo jasnija. Ona se, međutim, ne može uvek i realizovati. (Ovim najavljujemo razlaganje o jezičkoreferentnim aspektima prevođenja.)

Uzmimo, na primer, korenski morfem 'rod' i njegov nemački ekvivalent „(ge-)bähr(-en)“/Ge-burt“ (prema grčkom *fērō* – nositi), koji se ne može upotrebiti na svakom mestu u prevodu. Čak i u slučajevima kada odgovarajući nemački ekvivalent sa tim morfemom postoji, njegova upotreba nije svaki put adekvatna: značenje reči 'Geburtsort' i 'Geburtsstätte' kao prevoda za 'rodni kraj' (u smislu uže domovine) previše je specifično, a reč 'Gebärer' kao prevod za 'roditelj' previše je stilski markirana.

I kod nekih identičnih leksema princip polisemije ponekad vodi osamostaljivanju pojedinih sema, tako da je u prevodu bolje upotrebiti različite reči. To je, na primer, bio slučaj sa glagolom 'ljubiti', koji se u zavisnosti od konteksta konkretizuje u značenju ' voleti' (lieben), 'milovati' (lieblosen) ili 'razmenjivati poljupce' (küssen), ili sa reči 'tuga', koju smo na jednom mestu preveli ne kao 'Trauer' nego kao 'Wehmut' da bi istakli značenje čežnje. Ovakvi ustupci vode, doduše, do slabljenja konherencije teksta. U principu, postoji mogućnost da se to kompenzuje uz korišćenje drugih ključnih reči, čime bi se, međutim, narušila semantička vrednost originala. (O tome će biti reči i u vezi sa rimom.)

Kao što smo to uz pomoć motiva incesta u ovoj knjizi pokazali, pesme iz *Sedam lirskih krugova* ne samo da upućuju jedna na drugu, nego je ceo ciklus motivski povezan i sa proznim i dramskim delom pisca. Pesma naslovljena „San u podne“ (I, 17), koja se skoro doslovno ponavlja u poju Neznanca iz muzičke drame *Međuluško blago* (II, 22), samo je jedan od posebno očiglednih primera za to. Čvrsta povezanost književnih rodova može se, međutim, izrazito lepo pratiti i na ravni jezika. Jezičko-filozofska pozadina ovakvog širokog ujednačavanja različitih tekstualnih žanrova počiva na uverenju da pesništvo stremi muzici i sinkretičkom umetničkom delu.<sup>10</sup> Čak i Nastasijevići eseji se jezičko-stilski odlikuju neobičnim uzvišenim tonom tako da i njih treba uzeti u obzir za bolje razumevanje lirike. U tom smislu i misao iz manifesta *Za maternju melodiju* „na koju melodiju čovek neposredno uzdrhti, te je majke

<sup>10</sup> To uverenje izražavalo se, kako u biografiji „Momčilo Nastasijević – čovek i umetnik“ navodi Svetomir Nastasijević (2012), u tesnoj saradnji pisca sa bratom slikarem Žitomirom i sa drugim mlađim bratom Svetomirom, kompozitorom i muzičarem.

sin“ (IV, 42) sugeriše da se trenutna fascinacija lika Neznanca iz *Međuluškog blaga* glasom njegove sestre može shvatiti ne samo kao početak incestuozne ljubavi, već da ovo srodstvo simboliše i odnos pesnika prema maternjem jeziku kao izvoru inspiracije. Na taj način jasniji postaje i izraz 'raspevanost' iz istog eseja koji se u pesmi „Božjak“ javlja na centralnom mestu: „Obol mi pruže, majko, / po drhtaj Boga / ja njima na dar, / božjak ja raspevani“ (I, 37). Uz poznavanje ove aluzije, koja se odnosi na sam opus pisca, 'raspevani' nije prevedeno kao 'singfreudig' već kao 'beschwingt' (okriljeni): „Almosen sie mir reichen, Mutter, / ein Zittern Gottes je / ich ihnen zur Gabe, / Bettler ich beschwingter“ (2013, 121). Na opredeljenje za ovakvo (pomalo i bolno) rešenje uticala je i leksikalizovana razlika između reči 'Lied' i 'Gedicht' u nemačkom jeziku kojima u srpskom odgovara homonim 'pesma'. (Ova homonimija se može shvatiti i kao dokaz posebne važnosti narodne pesme.)

Pa i pomenuta reč 'neznanc' trebala bi da u prevođenju muzičke drame bude ujednačena sa prevodom markantne imenice 'neznanc' iz *Sedam lirskih krugova*, jer je očigledno povezana sa motivima bele drage i 'nevidene' (dotad neznane) ljubavi. U pesmi „Vrbe“ čitamo:

Vazda kad šumom vragolili, / povedi s večeri na vodu. // Da ne celujem usne / no čelo neveselaj, / teklo nam teklo na vale. // Setno ti pramen kose / zaleluja kō vrbi, / gde nam se dele celovi? // Kad umrem, čekaj me / na vodi među vrbama / i one tako / sane od sete na veki / čekaju neke žubore iz neznani. // Da ne celujem usne / no čelo neveselaj, / teklo nam teklo na vale (I, 28).

Wann immer wir durch Wälder tollen, / führe abends ans Wasser. // Dass nicht die Lippen ich küsse, / die Stirn nur der Freudlosen, / uns floss und floss es zu Wogen. // Wehmütig wie bei den Weiden / deine Haarsträhne sich wiegt, / wohin sind uns die Küsse gekommen? // Wenn ich sterbe, warte auf mich / am Wasser zwischen den Weiden // auch diese so / schlaftrunken vor Wehmut auf ewig / ein Rieseln aus dem Unwissen erwarten. // Dass nicht die Lippen ich küsse, / die Stirn nur der Freudlosen, / uns floss und floss es zu Wogen (2013, 109).

Ako se posmatra uz muzičku dramu, motiv incesta u pesmi deluje mnogo izraženije. Poljubac u čelo je doduše povezan sa motivom smrti i motivom nevinosti, ali istovremeno on implicira i zabranu: „da ne celujem usne“ („dass nicht die Lippen ich küsse“). Ovakvo višeslojno tabuiziranje vodi prelivanju emocija oličenih u 'valovima' (koji iznova povezuju pesmu sa muzičkom dramom: „Tekla voda na valove, oj javore zeleni bore, / Kad je tekla, kud se dela, oj javore zelen bore“ / „Das Wasser floss zu Wogen, oh Ahorn grüne Kiefer, / Wenn geflossen, wohin entschunden, oh Ahorn grüne Kiefer“; II, 40). Kao i vrbama, i zaljubljenima preostaje samo žubor, koji očekuju 'iz neznani', ovde u značenju nepoznatog područja. (Nemačka reč 'Unwissen', po značenju ne sasvim adekvatna, odabrana je zbog upotrebe na drugim mestima u ciklusu.)

U *jezičkohermetičnim* tekstovima koherencija teksta počiva na ritmičko-glasovnoj, metaforičkoj i vremensko-atmosferskoj strukturiranosti jezika. Kao što je pokazano u „Rečniku manje poznatih reči“ u Petkovićevom izdanju (I, 681-684), Nastasijević se već i na leksičkoj ravni približava granicama razumljivosti. Značenjska višeslojnost i logička eliptičnost njegovih tekstova ipak najviše izviru, kako ćemo to u nastavku pokazati, iz postupka deautomatizacije sintakse.

Na *leksičkoj* ravni razumevanje teksta otežavaju pre svega arhaizmi srednjovekovne i folklorističke provenijencije. Oslanjajući se na Trifunovića (1968), Laković (2006) razlikuje četiri grupe posebnih leksema:

1. Reči iz praslovenskog plemenskog pamćenja: na primer *blag*, *bolan*, *gresti*, *dveri*, *deva*, *žal*, *minuti*, *pojati*;
2. Reči iz postojbine pesnikovih predaka i ohridskih slovenskih spisanija iz perioda Kirila i Metodija: *paguba*, *mreti*, *put*;
3. Reči iz naših starih tekstova: *val*, *likovati*, *osoj*, *pokoj*, *prisoj*, *rab*, *ruj*, *seta*, *tvar*, *celov*;
4. Reči iz naše narodne poezije: *guja*, *milje*, *oro*, *pečiti*, *prisojkinja*, *rodina*, *shoriti*.

Kako primećuje Pervić (1963, 34), ovako arhaizovan jezik uopšte ne deluje neutralno: „Pa ipak, jezik njegove poezije je 'neprirodan'“. Nastasijević ne teži slavljenju nekog proteklog doba, on putem neuobičajene leksike traži pristup jednom izgubljenom svetu. „Križa jezika je znak dubokog odvajanja čoveka od iskonī, od onog što je u njemu stvarno“, piše Pervić (1963, 13).

Effektu „stilizacije“ doprinosi i niz neologizama i okazionalizama, na primer 'danik' (Tagmensch) prema 'noćniku' (Nachtmensch), 'jadaniti' (u etimološkoj figuri „jad jadani me/Gram grämt mich“), 'stidana' (u etimološkoj figuri „sred ora stidna kad stidana/wenn Scham sie im Reigen beschämt“) ili brojni antonimi sa prefiksom *ne-* (nebožan, nedit, nedostig, nedohvat, neizrečje, nepogib, neproboj, neprohodan, neput, nehod, nečuj<sup>11</sup>). Kao što ovi primeri pokazuju, nove reči nastale su u analogiji sa postojećim obrascima tvorbe: neologizam 'nečuj' podseća na 'nevid' (Un-Sicht), a složenice kao što su 'voda čudo' (Wasser-Wunder), 'agnec-sin' (Lamm-Sohn), 'biser-žeda' (Perle-Durst), 'iskon-more' (Ursprung-Meer) i 'plamen-oplođenje' (Flamme-Befruchtung) građene su prema tvorbenom obrascu 'lepota devojka' (Schönheit-Mädchen) iz narodnog predanja (upr. Petković 1995, 157).

<sup>11</sup> 'Nebožan' (prema 'bezbožan/gottlos' i 'nebog/arm'), 'nedit' (od 'dirati/berühren'), 'nedostig' (upr. „izbio ga na dostig/er schlug ihn, wo er ihn traf“), 'nedohvat' (od 'dohvat/Erreichen'), 'neizrečje' (prema 'izreći/ausprechen'), 'nepogib' (od 'pogibija/Unterrang'), 'neproboj' ('proboj/Durchschlag'), 'neprohod' ('prohod/Durchgang'), 'neput' ('put/Weg'), 'nehod' ('hod/Rang'), 'nečuj' (Verstummen; „ono što se ne čuje, muk“, Petković, I, 682).

Već iz ovakvih leksičkih udvajanja može se primetiti da su leksičke teškoće povezane često sa *sintaksičko-logičkim* iritacijama. One se u prvoj pesmi ciklusa, „Reči u kamenu“, manifestuju u vezi subjekta i objekta: „I bude, / na vodi čudu, / gojazna glad“ (I, 65; „Und sei, / auf dem Wasser Wunder, / feister Hunger“, 2013, 153). Asocijacija na Hrista koji hoda po vodi upućuje čitaoca isprva ka pretpostavci da je *čudo* logički subjekt sintaksičke celine iako stoji u lokativu, pogotovo ako se poznaje Nastasijevićeva česta upotreba personifikujućeg dativa.<sup>12</sup> Takvo tumačenje postaje u trećem stihu neodrživo. Čitalac je tako prinuđen, kao u figuri *garden path* koja vodi u sintaksičko-logički ćorsokak, da iznova gradi smisao rečenice. I pored toga, biblijska asocijacija ostaje aktivna i učestvuje u zgušnjavanju značenja.

Još komplikovanije od složenica su konstrukcije sačinjene prema (kolokvijalnom) obliku „strah me“ (Angst [erfasst, drückt] mich): „seta me“ (Traurigkeit mich), „žeda me“ (Durst mich), „osama me“ (Einsamkeit mich), „bol me“ (Schmerz mich), „sudnje me“ (Gericht mich), „žal te“ (Gram dich) pa čak i „čudno me u proleti ova zima“ (seltsam mich dieses Frühjahr die Kälte). Teškoće pri prevođenju ovakvih eliptičkih akuzativnih konstrukcija proizilaze pre svega iz činjenice da će maternji govornik kao čitalac uspeti da na osnovu poznatih oblika iz narodnog jezika shvati i pesničke oblike, dok u nemačkom ne postoji odgovarajući pandan, ni u narodnom jeziku, ni u usmenom predanju. Kako god ovakve elipse na kraju krajeva bile prevedene, svakako je neophodno uzeti u obzir da se radi o umetničkom postupku na koji je čitalac postepeno pripreman u pristupačnijim prvim krugovima ciklusa, da bi ih u apstraktnijim kontekstima poslednjih krugova mogao bez problema prepoznati i pravilno razumeti.

Najveći broj postupaka zgušnjavanja značenja ne razlikuje se, naime, od uobičajenih stilskih figura drugih pesnika, i oni bi se mogli opisati terminima kao što su ritmičko-eufonijsko oblikovanje (metar, aliteracija, asonance, rima), poliptoton, etimološka figura, oksimoron, paradoks, hendijadis, hijazmus, hipalaga, inverzija, analokut, hiperbaton, sintaksička višeznačnost, sintaksički paralelizam itd. Njihova detaljna analiza ne bi, dakle, opisala specifičnost Nastasijevićeve poezije. Umesto toga ovde će biti razmotreni samo oni malobrojni postupci i primeri koji su posebno karakteristični za Nastasijevićev pesnički jezik, i koji pri prevođenju predstavljaju najveći izazov.

<sup>12</sup> Upr. oblik dativa iz pesme *Tuga u kamenu*: „Korenom u kamenu / tuzi zatvaram krug (I, 94; „Mit der Wurzel im Stein / schließ ich der Trauer den Kreis“, 2013, 195), i dativ 'maču' (dem Schwert) iz pesme *Dve rane*.

*Instrumental*. Vrlo čest način građenja dodatnog značenja je upotreba instrumentala koji u štokavskim, kao i uopšte slovenskim jezicima, ima veliku funkcionalnu lepezu. Ovako je upotrebljen u pesmi „Vest“:

Zaplavi na krila žar. / Nebo to zemlji tobom / silovito ustremi, // Silo, Nerođeni, / Ti (I, 91).

Auf die Flügel flutet Glut. / Himmel da durch dich zur Erde / gewaltsam losbricht, // O Stärke, Ungeborener, / Du (2013, 191).

Značenje instrumentala 'tobom' ostaje ovde prilično neodređeno i kreće se od mogućih konkretizacija 'tobom' (sredstvo), 'zbog tebe' (razlog) i 'kroz tebe' (mesto, put). Zbog kauzalnog nijansiranja i gubljenja povratne zamenice 'se' u glagolu 'ustremiti se' (čest postupak kod refleksivnih glagola!) nebo se pojavljuje ne samo kao gramatički subjekt, nego ima i osobenosti objekta. Kao da se ovde kaže: „Ti usmeravaš nebo silovito ka zemlji“. Rezultat ove iritacije je bitno pomeranje argumenatske strukture subjekta i objekta – fenomen koji u svojoj perceptivno-psihološkoj osnovi podseća na iskaze sa padežom ergativom. Estetska i filozofska pozadina ovog postupka je brisanje granica između agensa i pacijensa, što se u celini ciklusa konkretizuje kao brisanje granice između nasilnika i žrtve, između nanesene krivice i otrpljenog bola i između sopstvene volje i sudbine. Ova misao eksplicitno je izražena u devetoj pesmi iz „Reči u kamenu“:

Korak ih / povazda u lov. // Zamku to zapinje ruka, / noga u zamci. // Love, / a ulovljeni. // S večeri, tugo, / ko kome plen? (I, 73).

Ihr Schritt / stets auf Jagd. // Schlinge Hand da legt, / Fuß in Schlinge. // Sie jagen, / Gejagte selbst. // Abends, du Bangnis, / wer Beute wem? (2013, 163).

*Homografija*. Ako pogledamo koliko često teškoće u razumevanju nastaju zbog nejasnoće kako treba izgovoriti neku reč, doći ćemo do zaključka da Nastasijević svesno koristi homografiju kao umetnički postupak. Već u gornjem primeru iz pesme „Vest“ reč 'zaplavi'<sup>13</sup> može se pročitati i prevesti u značenju 'postati plav' ali i 'prekriti vodom': „zaplâvî (se)“<sup>14</sup> (postane plav), „zâplâvî“ (načini plavim), „zâplâvî“ (poplavi, aorist) i „zâplavî“ (prekrije vodom). Pa iako se na kraju poslednja varijanta, zbog nedostajuće povratne zamenice i akuzativa „(na) krila“, čini najverovatnija, asocijacija na plavo nebo ostaje aktivna.

<sup>13</sup> Oznaka naglaska u obliku „zaplâvî“ u Petkovićevom izdanju potiče možda iz pera urednika.

<sup>14</sup> Sead Porobić predlaže u ovom slučaju „zâplâvî se“. Različito naglašavanje posledica je uglavnom regionalnih prozodijskih razlika, pa bi ovde bilo smisljeno uzeti u obzir akcentske osobenosti Nastasijevićevog rodnog kraja, Gornjeg Milanovca.

Homograf koji se u *Sedam lirskih krugova* više puta javlja je 'zore'. Ta reč može se čitati kao nominativ množine imenice 'zora' (zòre) ili genitiv jednine (zòre) ali i kao glagolski oblik (zòrē – oni sjaje), što ćemo ilustrirati odlomkom iz pesme „Rumena kap“:

Zore joj oči prozirom u ruj, / drago na san dohodilo, / rumena kap (I, 14).  
Vor Hellsicht leuchten ihre Augen ins Rot, / in den Traum der Liebste kam, /  
rosiger Tropfen (2013, 87).

U ovom slučaju je u prevodu prevagu odneo glagolski oblik iako su na početku u obzir dolazile i varijante sa imenicom, posebno znajući da Nastasijević često upotrebljava krnje glagolske oblike. Nametala se i interpretacija ovog oblika kao genitivus subjectivus „ruj zòre“/ Röte der Morgendämmerung (kasnije nailazimo na „zòre cik“ / Schrei der Morgendämmerung) sa odgovarajućim prevodom: „Die Augen ihr vor Hellsicht ins Rot der Morgendämmerung“, a osim toga i „oči zòre“ („Die Augen der Morgendämmerung ihr vor Hellsicht ins Rot“) i „prozirom zòre“ („Die Augen ihr durch die Hellsicht der Morgendämmerung ins Rot“), pa čak i identifikovanje očiju sa zorama („Morgendämmerungen [=] Augen ihr durch die Hellsicht ins Rot“) nije potpuno isključeno kao varijanta. A instrumental 'prozirom' i ovde doprinosi semantičkom osciliranju jer se koleba između mesne i uzročne funkcije.

*Intonacija.* Usko povezani sa fenomenom homografije su i nestalni intonacioni obrasci. Neretko se jedan isti glagolski oblik može čitati kao aorist, prezent ili imperativ, npr. u pesmi „Večernja“: „Bona, kad klone dan, / *prikloni* glavu ramenu mom; I, 25 („O Arme, wenn der Tag sich neigt, / beug [beugt, beugte] dein Haupt zu meiner Schulter hin“; 2013, 103). Odabiranjem imperativa „*prikloni*“ (upr. prezent „*prikloni*“ i aorist „*prikloni*“), bira se i određena intonacija.

Na drugačiji slučaj nalazimo u pesmi „Suton“. Upitna intonacija ovde je suprotstavljena izkaznoj, a nejasnoća proističe iz diskrepance između intonacijskog i sintaksičnog oblikovanja celine:

Breza li to, / il' bleđi pramen dana? / Belasa tvoje telo u suton (I, 29).  
Ist eine Birke wohl, / oder der bleiche Streif des Tages? / Weiß dein Körper in die  
Dämmerung schimmert (2013, 111).

Tačka na kraju trećeg stiha oblikuje tu celinu kao odgovor na pitanja iz prva dva stiha, iako se putem sintakse u sva tri stiha stvara ista napetost (Petković 1995, 109). Cela pesma oblikovana je po ovom principu. Njime pesnik ne samo da podriva dijalošku strukturu između oslovljenog Ti i impliciranog Ja, nego i briše granicu između spoljnog i unutrašnjeg sveta.

Isto tako, u pesmi „Dve rane“ nestalna intonacija nastaje zbog specifičnog oblika glagola. Navešćemo ovde prve četiri strofe u celini da bismo mogli ujedno da ukažemo i na još jedan karakterističan slučaj homonimije. Odlomak osim toga dobro ilustruje koliko su gusto upotrebljeni ovi postupci zatamnjenja značenja:

Ubod li, / to buja ubistvu, / to ljubim. // Vreo vrh maču / zažudi do balčaka u telo. // Jer i kroz ranu, / i tiše tim, / prizivlju se biti. // Al' dve se otvore. / Preboli *te* zadadoh, / moja bez prebola, brale (I, 38).

Ein Stich wohl, / dies strotzt dem Totschlag zu, / dies liebe ich. // Die heiße Spitze lechzt dem Schwert / bis zum Griff in den Körper. // Denn durch eine Wunde auch, / und umso stiller, / rufen Wesen sich herbei. // Doch öffnen sich zwei. / Der Verwindung ich sie beibrachte, / meine ohne Verwindung, Bruder (2013, 123).

Već u prvom stihu pesme javlja se enklitička rečca 'li', u celom ciklusu upotrebljavana uglavnom neutralno u pogledu intonacije, koja se u štokavskom koristi u direktnim i indirektnim pitanjima, uslovnim rečenicama, modalnim iskazima i iterativnim izrazima. Nemačka rečca 'wohl' kao prevod ovu nejasnoću (ili višeznačnost) u datoj pesmi može preneti do određenog stepena. U drugom i četvrtom stihu pojavljuju se personifikujući dativi 'ubistvu' (dem Totschlag) i 'maču' (dem Schwert) koji sugerišu osamostaljivanje sile od nasilnika. A kada se u osmom stihu u rani prepozna vagina a u maču falusni simbol, ovo osamostaljivanje postaje i psihološki preciznije motivisano. Dok je nemački prevod do ovog mesta više-manje pratio original, glagol 'rufen sich herbei' za 'prizivlju se' ne uspeva sa svojom transcendentnom dimenzijom značenja u potpunosti da obuhvati i „telesnu“ (zemaljsku) komponentu originalnog glagola u smislu 'rufen sich zu' (međusobno se dozivaju).

Još problematičnije je prevođenje rečce 'te'. Ovaj homonim ima u ciklusu najrazličitije funkcije: u principu, najočiglednija su značenja lične zamenice (tebe), sastavnog veznika 'i' i pokazne zamenice (ove), a pasaži sa značenjima 'tako/tako da' (posledični veznik) i 'koji/koja/koje' (odnosna zamenica) pobrojani su i navedeni u Tešićevom rečniku (2008). Tešić tako za stih „snom *te* dublje me sve budi“ (I, 23) navodi značenje „koji, što“, dakle: „durch einen Traum, *der* immer tiefer mich weckt“ (2013, 99). U pesmi „Roditelju“ ovo specifično značenje je u stihu „No voljom, *te* ne sazдала me“ (I, 50; „Sondern im Willen, *der* mich nicht schuf“, 2013, 141) destabilizovano nepravilno pozicioniranim zarezom ispred 'te', iako i ovde alternativna tumačenja rečce zapravo ne dolaze u obzir. A u već citiranoj pesmi „Dve rane“ njena funkcija je još kompleksnija.

Za razumevanje stiha „Preboli *te* zadadoh, / moja bez prebola, brale“ Tešić (2008, 181 i 188) daje dva objašnjenja: 'izlečenje' i 'ono što', pa je prema tome moguć prevod „[Es sind] Verwindungen [preboli], was ich beibrachte“ (utoliko pre jer je 'prebol' po Karadžiću muškog roda pa tako otpada



mogućnost dativa jednine). Moguća je, međutim, i varijanta sa imperativom glagola 'prebòleti': „Verwinde [prebòlî, vidi: Tešić 2008, 188], was ich beibrachte“. I u tom slučaju je sačuvana opozicija između brata i lirskog subjekta: Ja poziva sagovornika da preboli ranu a istovremeno uviđa da nije u stanju da prevaziđe sopstvenu.

Treću varijantu čitanja ovog stiha predlaže Dušan Ivanić<sup>15</sup>. On tumači 'te' kao pokaznu zamenicu koja se odnosi na naslov pesme, to jest na dve rane, a u 'preboli' vidi dativ (dakle ženski rod<sup>16</sup>), tako da iz toga nastaje sledeći smisao „Der Verwindung ich *diese* beibrachte“.

Pa iako gramatika otvara različita rešenja, smisao stihova se ne menja bitno. U svim varijantama nanasene su i preboljene rane. Lirski subjekt u tome vidi sam princip života i jedino još on sam očajava zbog takve sudbine.

*Rime*. Svoje prve pesme Nastasijević je spevao u čvrsto vezanom stihu. Među njima se nalazi i petodelni ciklus „Soneti njoj“<sup>17</sup> napisan 1916-1917. godine. Konsekventno se držeći sonetne forme, pesnik je prepevao i trinaest pesama iz *Trofeja* Žoze-Marija de Eredije. Ali, ova simbolističko-panasovska faza nije dugo trajala; Nastasijević će vrlo brzo potpuno preći na slobodan stih. Pa ipak, i u *Sedam lirskih krugova* taj prelazak sa vezanog na slobodni stih se može pratiti kroz ciklus. Posebno u prvom krugu se nalaze pesme koje ne samo da sadrže jasne odjeke tradicionalnih silabičkih obrazaca nego i više-manje pravilne rasporede rima. Na primer, prva pesma „Frula“ sastavljena je, osim jednog stiha, od čistih osmeraca, a u drugoj pesmi „Jasike“ nailazimo na rimovanje *abacb cded eff ggh hikk* koje uveliko podseća na sonetnu rimu. Nasuprot ovoj svesti forme prvog kruga stoji, naravno, izrazito slobodan stih. A kako se u narednim krugovima ciklusa značenje zgušnjava, utoliko se i metrika udaljuje od tradicionalnih šema. Vrhunac tog razvoja su krugovi „Gluhotete“ i „Reči u kamenu“ kojima se, što treba istaći, završava i zbirka *Pet lirskih krugova* iz 1932. godine. Tako da postoji, ukupno gledajući, dosta argumenata koji govore protiv predstave sedmodelnog ciklusa.

Po pitanju prevođenja rimovane poezije moguće je izdvojiti dve suprotstavljene škole mišljenja. One se pre svega razilaze u pitanju da li rime treba ili ne treba da se pojavljuju u prevodu. Nezavisno od ove dileme ovde će biti razmotren još jedan srodan problem, vrlo bitan za razumevanje karaktera Nastasijevićevih rima.

<sup>15</sup> U i-mejlu upućenom autoru teksta.

<sup>16</sup> Akademijski rečnik *Srbochavátsko český slovník* (1982, 550) daje dve akcentske varijante: *prèbol* i *prébol*.

<sup>17</sup> Neimenovana primateljka je verovatno Darinka Sretenović, pesnikova ljubav iz mladosti, koja je sa njim u Beogradu studirala na Filozofskom fakultetu. Do konačnog raskida došlo je 1921, kada se Darinka udala (upr. Nastasijević 2013, 25-26).

Tradicionalno vezan ili rimovan stih naginje sam po sebi da se sadržina prilagodi formi, tako da rimovane reči ne čine uvek semantički relevantan mikrotekst<sup>18</sup>. Pod tim pretpostavkama bilo bi svakako smisleno, poštujući semantičku ravan pesme, pokušati naći odgovarajuće rimovane reči u jeziku prevoda koje će, kao što je poznato, po pravilu retko biti identične originalnim rimama. Takav princip izabrali smo na početku rada na prevodenju za pesme prvih krugova sa njihovom tradicionalnom metrikom, recimo za pesmu „Jasike“. Konsekventnom sprovođenju ovog principa kroz ceo ciklus preprečila se, međutim, jedna okolnost koja je na kraju uslovlila odluku da se u prevodu rime izbegavaju i onda kada bi se i semantički dobro uklapale. Tu okolnost objasnićemo na primeru pesme „Tuga u kamenu“.

Raspored rima je u ovoj pesmi, kao uostalom i u drugim rimovanim pesmama ciklusa, nepravilan. U prvoj strofi one daju šemu *abcd*a, u drugoj *efgh*i, u trećoj *kalml*, u četvrtoj *naoa* itd. Najbitnije je, pritom, što prva rimovana reč 'zvuk' (*a*) stvara uvek iznova nove rime a pored toga se i putem asonanci povezuje sa drugim leksemima. Ovde ćemo prvo redom navesti završne reči stihova (rime na *zvuk* i druge asonance na *u* su obeležene kurzivom): *zvuk* (Laut), *zemlju* (Erde), *luk* (Bogen), *tu* (hier), *krug* (Kreis), *tugom* (Trauer), *drug* (Freund), *lug* (Hain), *ljuto* (zornig), *dub* (Eiche), *zub* (Zahn), *tugom*, *drug*, *tu*, *grobu* (Grab), *dug* (Schuld), *kamenu* (Stein), *krug*, *čudno* (wundersam), *zvuk*, *zemlju*, *luk*. Tu spadaju i rime i asonance unutar stiha: *tugu* moju (meine Trauer), *dugē sveudilj* (Regebögen immer wieder), *dublje* (tiefer), *u* (in), *krvlju tu* (mit Blut hier), *u*, *tugom*, *zacvrkuće* (zwitchert auf), *jagnjetu vuk* (dem Lamm ein Wolf), *svemu* (allem), *robu* (Knecht), *dublje*, *odužiti* (tilgen), *u*, *tuzi*, *patniku* (Leidenden), *čudno pukne* (wundersam platzt), *ramenu* (Schulter), *tugu* moju, *dugē sveudilj*. Podsetimo li se još i naslova *Tuga u kamenu* i šestostruko ponovljenog leksema 'tuga', postaje jasno da ovo dugo *u* čini lajtmotiv tužbalice ispevane u prvim stihovima: „Ni reč, ni stih, ni zvuk / tugu moju ne kaza (I, 93; „Kein Wort, kein Vers, kein Klang / je meine Trauer sprach“, 2013, 193).

Dakle, ništa manje nego 33 od 43 stiha je ukupno povezano ovim centralnim lajtmotivom. To dugo *u* fungira kao centralno sredstvo koherencije ne samo u ovoj pesmi; u svih sedam krugova ono igra važnu ulogu. Zato se prevodilac oseća obavezan da u prevod na neki način prenese ovaj vokal. Naravno, vrlo brzo će se pokazati da bi to imalo veoma ozbiljne posledice. Da bi se dve trećine svih stihova povezalo jednim istim glasom, po mogućnosti glasom *u*, morali bi se izvršiti bolni zahvati u oblasti semantike. Posebno bi čuvanje onih osam jednosložnih rima (na 'zvuk') bilo moguće samo uz velike ustupke u semantici.

<sup>18</sup> Poznat primer semantičke relevance rime je antonimska rima Aleksandra Bloka „pjos-Hristos“ (pas-Hrist) iz poeme *Dvanaestorica*.

(Na kraju bi se prevođenje svelo na previše slobodan prepev.) Ako bi se pak odlučili da rimu u ovoj pesmi sasvim izostavimo, to bi onda moralo važiti i za druge slično oblikovane pesme (rime se sreću čak i u ciklusu „Gluhote“), kao i za metrički klasičnije spevane pesme prvih ciklusa. Ovakvu odluku, koja se tek u skromnoj meri može donekle kompenzovati aliteracijama, asonancama i određenom metrizacijom, prevodilac će zažaliti utoliko više što Nastasijevićeve rime upravo zbog svoje neredovnosti dostižu značenjsku markantnost koja je možda i veća nego u nekoj pesmi sa klasičnom metrikom i vezanim stihom. Ukoliko ne želi da stvara prepev, prevodilac ovih pesama moći će zapravo samo da se odluči kako da minimizira štetu. Prenosenje semantike izazvaće žrtvovanje na formalnometričnom planu, koji u poeziji, sa druge strane, uvek povlači za sobom i semantičke gubitke.

Na kraju bismo želeli da razmotrimo još dve misli.

Umetnički postupci, koje smo ovde prikazali i kojima bismo mogli dodati još mnogo drugih, primenjivani su u sedam krugova sve rigoroznije tako da se čitalac, kao polaznik tečaja stranog jezika, postepeno uvodi u tajne ovog pesničkog idioma.<sup>19</sup> U kojoj meri se njegova spremnost da se upušta u semantičko-sintaktičke nepravilnosti povećava, može se pokazati na primeru pesme „Roditelju“. Njena četvrta strofa glasi:

No voljom, te ne sazдалa me, / Put otvaram, evo, / Sebi za uništenje, / Nerođen ma za mir (I, 50).

Sondern im Willen, der mich nicht schuf, / Öffne ich den Weg, sieh, / Mir zur Vernichtung, / Ungeboren, und doch zum Frieden (2013, 141).

Osim već diskutovane rečice 'te' ovde je upadljiva sintagma „ma za mir“ („und doch zum Frieden“; veznik 'ma' se u *Sedam lirskih krugova* javlja samo na ovom mestu). Prva reakcija Nedeljke Perišić, specijaliste za Nastasijevića, bila je da se radi o štamparskoj grešci, tj. da je slučajno izostavljeno slovo 'i' u reči 'Nerođen[i]ma' („Den Ungeborenen“). Ali pošto ni na osnovu sedam sačuvanih „verzija“ ove pesme to nije postalo jasnije, i N. Perišić se na kraju priklonila varijanti iz Petkovićevog izdanja (I, 50). Međutim, u biografiji autora Svetomira Nastasijevića (*Momčilo Nastasijević*. Gornji Milanovac, 2012, 134) nailazimo upravo na varijantu koju je Perišić prvo prepostavila: „Nerođenima“. To rešenje čini se ipak ubedljivije jer se dativom stvara karakteristična paralela između lirskog subjekta i Drugih (tj. Nerođenih): „Mir zur Vernichtung, / Den Ungeborenen zum Frieden“. Ali, i pored svih argumenata

<sup>19</sup> Uporedi s tim u vezi Nastasijevićev odgovor na pitanje *Pravde* (27.09.1930): „Dakle, poezija se mora ograničiti na najuži krug čitalaca? – Mora. Sve dok sve veći broj čitalaca ne inicira, ne uvede postepeno, ne posveti u novu tehniku.“

u prilog tog rešenja, nije isključeno da Petkovićeve varijante odgovara pesnikovoj volji.

Ovakvo kolebanje između dve nespojive varijante za Nastasijeviću poeziju je simpomatično i otkriva karakter njegovog jezičkog oneobičavanja. Iako sam pesnik 1930. g. samokritički primećuje da mu se lirika graniči sa „stilomanijom“ (IV, 389), ona ipak ne ostavlja utisak jezičke akrobatike. Tek uslovno se može govoriti o dvoznačnosti i višeznačnosti u maniru skrivalica. Na pokazanim „tamnim“ mestima se doduše otvaraju različite asocijacije, doprinoseći zgušnjavanju značenja, ali na kraju krajeva, i ta mesta se pre doživljavaju kao zagonetke koje teže jednom jedinom rešenju. I zaista, u većini slučajeva, nakon što su se mnogi putevi razotkrili kao slepe ulice, preostaje jedna jedina varijanta čitanja. Tako se ono što je Nastasijević u svom eseju *Za maternju melodiju* izrekao o prirodnim jezicima, može u velikoj meri reći i za jezik njegove poezije (kurziv – M.N.):

Slušajući nepoznati jezik, tim jasnije čujemo mu melodiju (dosledno, rođene smo najmanje svesni). Odudara, čudna bude, *ne leži* kao svoja rodna; valja se kao instrument uporno preuđšavati, pa da dirne u živac (I, 40).

*Prevela Olga Stojanović Fréchette*

## Bibliografija

- Biblija ili Sveto pismo staroga i novoga zavjeta. Preveo Stari zavjet Đura Daničić, Novi zavjet preveo Vuk Stefanović Karadžić.
- Hodel, Robert. Leben und Werk – eine Einführung in „Dunkle Lande“. // Nastasijević 2013, 7-78.
- Humboldt, Wilhelm von. Gesammelte Schriften, Bd. 1-17. Berlin 1903-1936.
- Koller, Werner. Einführung in die Übersetzungswissenschaft. 7.Aufl. Wiebelsheim 2004.
- Laković, Aleksandar B., Nastasijević iz „Neizrečja u reč“. *Polja*, god. LI, br. 441, sept-okt 2006. // <http://polja.eunet.rs/polja441/441-16.htm>
- Nastasijević, Momčilo. Sabrana dela (u redakciji Novice Petkovića). Gornji Milanovac 1991.
- Nastasijević, Momčilo. Sind Flügel wohl... Gedichte und Prosa. Hrsg. und übertragen von Robert Hodel. Leipzig 2013.
- Nastasijević, Svetomir. Momčilo Nastasijević – čovek i umetnik. Priredila Tanja Gačić. Muzej rudničko-takovskog kraja. Gornji Milanovac 2012.
- Negrišorac, Ivan. Tetraptih o svetog žrtvi. // Sedam lirskih krugova Momčila Nastasijevića. Zbornik radova. Urednik Novica Petković. Beograd 1994, 127-143.
- Pervić, Muharem. Momčilo Nastasijević. // Momčilo Nastasijević. Bgd. 1963, 7-41.
- Petković, Novica. Nastasijevićeva pesma u nastajanju. Beograd 1995.
- Schleiermacher, Friedrich. Ueber die verschiedenen Methoden des Uebersetzens. // F.S. Das Problem des Übersetzens. Hg. von H.J. Störig. Stuttgart 1963.

Tešić, Milosav. Selektivni rečnik poezije Momčila Nastasijevića. // Momčilo Nastasijević. Sedam lirskih krugova. Beograd 2008, 165-199.

Trifunović, Đorđe. Rečnik drevnih reči u poeziji Momčila Nastasijevića. // Momčilo Nastasijević. Sedam lirskih krugova. Beograd 1968.

Замятин, Евгений. Сочинения. Том 4. München 1988.



ANDRIĆ I SOCIJALNO PITANJE<sup>1</sup>

Kada *Enciklopedija Jugoslavije* (Zagreb 1955, I, 106) u Andriću vidi „potomka“ jedne „sitnoznanatlijske porodice malih kujundžija“, čije je „proletarizovanje“ utjecalo na njegovu „osećajno razumevanje maloga čovjeka i sirotinjskih nevolja“, neko bi možda doveo u pitanje ovu uzročnu vezu, ali ne i okolnost, da je Andrić imao duboko razumijevanje za malog i deklasiranog čovjeka. O tome svjedoči cijeli kabinet figura: Ćorkan (*Ćorkan i Švabica*, 1921, *Na Dri-ni ćuprija*, 1945), Mara (*Mara Milosnica*, 1926), Mile Prelac (*Mila i prelac*, 1936), Anica (*Zlostavljanje*, 1946), Vitomir Tasović (*San i java pod Grabićem*, 1946), Siman (*Priča o kmetu Simanu*, 1948), Ibro (*Snopići*, 1948) itd.

Ali kada autor članka (Milan Bogdanović) iznese uvjerenje da je „socijalistička revolucija i u njemu, kao i u mnogim drugima, izvršila vidan preobražaj u idejama i u pogledima na život i svet“, javljaju se ozbiljne sumnje. Ne osporavajući obzir i angažman za malog čovjeka, čini se da Andrić posebnu vjeru u društveni napredak nikada nije imao u socijalizmu. I u skladu s time, on socijalne odnose i mogućnosti za njihovu promjenu vidi drugačije. U tom kontekstu *Razgovor sa Gojom* se čini kao *credo*.

Pripovjedač uvodi svog fiktivnog sagovornika Goju usporedbom sa različnim tornjevima bežične telegrafije i „vitih i prestarelih katedrala“ (X, 81)<sup>2</sup>, jer oboje sličje jedno drugom, samo što racionalna baza katedrala (tj. njihova neposredna svrsishodnost), koja je prvobitno sigurno morala postojati, danas više nije razumljiva. Ova heretička misao priprema Gojin glavni zadatak:

Da, gospodine, proste i uboge sredine su pozornice za čuda i velike stvari. Hramovi i palate u svoj svojoj veličini i lepoti u stvari su samo dogorevanje i do-cvetavanje onoga što je niklo ili planulo u prostoti i sirotinji. U prostoti je klica budućnosti, a u lepoti i sjaju neprevarljiv znak opadanja i smrti. Ali, ljudima su podjednako potrebni i sjaj i jednostavnost. To su dva lica života. Nemoguće je sagledati ih oba u isti mah, nego se uvek gledajući jedno mora izgubiti drugo iz vida. I kome je bilo dano da vidi oboje, teško mu je, gledajući jedno, zaboraviti drugo (X, 82).

Iako Goja dodaje, da je srcem uvijek stajao „na strani jednostavnosti“, on tu dihotomiju „prost/siromašan – sjajan/bogat“ posmatra na način, koji je malo podudaran sa staleškim pogledom društvenih odnosa. On oba pola – jedno-

<sup>1</sup> Članak je prvobitno objavljen u zborniku Ivo Andrić – 50 godina kasnije. Ur. Zdenko Lešić, Ferida Duraković. Sarajevo 2012, 27-38.

<sup>2</sup> Iz „Sabrana dela Ive Andrića“ (1991) citiramo navodeći samo broj toma i broj stranice.

stavnost i sjaj – izmješta u svaku pojedinačnu ljudsku dušu. Ne postoje dva svijeta, od kojih se jedan posmatra kao stepenica koja vodi ka drugom. Postoji samo jedan jedini, nepromjenjivi svijet. Ovu misao Goja iznosi u jednoj raspravi sa svojim italijanskim kolegom slikarom Paolom. Paolo je uvjeren, da „između umetnika i društva postoji, u malom, isti jaz koji postoji između Božanstva i sveta“. Ovoj mističnoj teoriji o dva svijeta Goja, koji u tome prepoznaje djelo „naših instinkta i nejednake reakcije naših čula“, suprotstavlja „jednu jedinu stvarnost“ (X, 85-86), čijoj je zakonitosti da uroni u mitsko svjetlo i on sam opet sklon:

Postoji samo jedna stvarnost sa većitom plimom i osekom nama samo delimično poznatih a uvek nesumnjivo istih zakona (X, 86).

Isti zaključak – iz religiozne perspektive – izvodi i autoru blizak starac Salihaga Meduselac iz pripovijetke *Svadba* (1936, *Letopis Matice srpske*). Iako je sav njegov imetak u ratu gotovo potpuno spaljen i opljačkan, on na novo-pečeno bogatstvo ratnog profitera Huse iz komšiluka gleda mirno. Jer živi u uvjerenju da tok svijeta slijedi jedno predanje. Po ovom predanju, božje providjenje jedanput u stotinu godina zaklopi oči – „I tada sve na ovom svetu krene naopako. Zli zavladaju a dobri im se pokore [...]“ (V, 151) – i to nevrjeme traje „nekoliko trenutaka koji za nas smrtne znače nekoliko godina“. Tako Salihaga smireno polazi od toga da će Huso uskoro da se vrati svome zanatu.

Goju i Salihagu povezuje temeljna sumnja u mogućnost radikalnih promjena. Oni se u toj sumnji javljaju kao idejni predvodnici onog Fehima Bahtijarevića iz romana *Na Drini ćuprija*, čije je intuitivno poimanje svijeta isto tako blisko autoru kao ono popa Nikole ili Alihodže. Andrić u odlučujućem trenutku razgovora sa jugoslavenskim patriotom Tomom Galusom ne pušta da ćutljivi Bahtijarević sam govori, nego je pripovjedač onaj koji izgovara „nemi smisao“:

Temelji sveta i osnovi života i ljudskih odnosa u njemu utvrđeni su za vekove. [...] Odnos između njihovog trajanja i dužine ljudskog veka isti je kao odnos između nemirne, pokretne i brze površine reke i njenog stalnog i čvrstog dna čije su izmene spore i neprimetne (I, 362).

U sekundarnoj literaturi se bez sumnje s pravom ističe Andrićeva ideološka bliskost sa mladobosancem Tomom Galusom. I autobiografska osnova ove srodnosti je očita, ako se pomisli na npr. Andrićevo djelovanje u „Hrvatsko-srpskoj ili Srpsko-hrvatskoj ili Jugoslovenskoj naprednoj omladini“ (Karaulac 1980, 38). I uprkos tome, čini se da autor skeptičnom kadijinom sinu, čiji bi se pogled na svijet mogao označiti kao konzervativan, na kraju ukazuje više povjerenja.



Ova misao će u nastavku biti razmatrana uz pomoć pet pripovijetki, u kojima socijalni konflikti igraju centralnu ulogu: *Priča o kmetu Simanu*, *San i java pod Grabovićem*, *Štrajk u tkaonici ćilima*, *Buna i Mila i Prelac*.

*Priča o kmetu Simanu* (1948, *Književnost*) odvija se u vrijeme austrijske okupacije Bosne. Kmet po imenu Siman Vasković koristi ratna previranja kako bi se oslobodio od svoga age Ibrage Kološa. Ali kako su uskoro ponovo restituirani stari zakoni i Siman više ne može da daje „hak“, odlukom suda Siman biva raskučen. Očito je da autor osuđuje kmetstvo i da Simanovu pobunu shvata kao kukurijekanje pijevca, koji se doduše prerano oglasio, ali koji ipak najavljuje očekivani dan oslobođenja. Jer i kod jednog „duševnog age“ kao što je Ibraga Kološ vlada „strašni princip kmetovsko-aginskog odnosa, po kom čovek jede drugog čoveka“ (VIII, 125). Međutim, ova se kritika socijalnih odnosa u pripovijeci u više navrata prekida i iznosi na svjetlo onu skepsu koju dijeli i Bahtijarević.

Prvo, Siman se ne zadovoljava samo s time da se sada „hrišćanskom“ okupacijom Bosne vidi kao gospodar svojih nekretnina, nego uživa u tome da u ime svojih predaka za 400 godina ugnjetavanja ponižava agu. On želi za narednih 400 godina okrenuti batinu.

Ovim ponašanjem autor pojašnjava da društveno ugnjetavanje nije nestalo razvlašćivanjem vladajućeg sloja. Društveni odnosi su stabilniji od njihovih vremenskih službenika. Sliče Bahtijarevićevom koritu rijeke, koje se mijenja samo u velikim vremenskim razmacima iako se njihova voda stalno obnavlja.

Drugo, pored socijalnog konflikta Andrić u tekst uvodi i tematsku porodičnu priču. Kada Siman svoje zadnje dane provodi sa pijanicom Salihbegom Hašimbegovićem u mehani na Kozijoj ćupriji, njegova sudbina više liči onoj pajdaša s kojim pije nego jednom zastupniku obespravljenog kmetstva. „Oduvek je on važio kao plahovit i nesređen čovek; prkos je u njemu bio veći od snage koja nije bila mala“ – kaže pripovjedač o Simanu (VIII, 135). I njegov otac predosjeća zlo, jer Siman se nije bacio ni na njega ni majku: „Nego, na ujake se bacio. Takvi su mi šuraci. Laki i povodljivi, nemirni i bundžije-ljudi“ (VIII, 135).

S naglašavanjem ovih rodbinskih veza vidno se otupljuje socijalno-kritička dimenzija pripovijetke. Simanovo osiromašenje nema samo socijalne nego i porodične korijene.

I još jedan, treći momenat utječe na pomijeranje fokusa sa socijalne dimenzije pripovijetke. Nova vlast koja se instalira 1878. godine manje vrši restituiranje socijalne hijerarhije, već načinje novu razinu sukobljavanja – i to sukobljavanja „turskog“ vremena sa modernim, kompleksno organiziranim životom. Već u potpunosti istovjetno ponovno objavljivanje paragrafa 8. „seferske naredbe od 1859. godine“ (VIII, 136) u svijet Simanove svijesti udario

je kao meteor. I ne samo u Simanov. U tom paragrafu se također i na autor-skoj razini doslovno naslućuje ona neumoljivost administrativne vlasti, koja se lako može povezati sa Kafkinom pričom *U kažnjeničkoj koloniji* (*In der Strafkolonie*).

Tako taj paragraf završava riječima: „[...] a ako nema izgleda da bi se kmet mogao popraviti, istoga udaljiti sa dotičnog kmetovskog selišta“ (VIII, 137).

Tema odljuđene administracije dalje se razvija u liku Vase Genge.

Vaso je jedna od onih prezrenih andrićevskih kreatura, koje se u nemirnim vremenima dočepaju novih funkcija. Kada Vaso, sada kao čuvar reda nove sile, treba da uhapsi Simana, jer ovaj želi predati pritužbu nadvojvodi, on se bori sa svojim (starim) osjećajima. Jer zna da je Siman bezazleni pijanica a i on sam je u očima svoje okoline još uvijek onaj prosti Vaso Gengo. Ali Vaso Policija, kako ga sada potcjenjivački naziva okolina, sve se bolje snalazi s „austrijskim službenim listom“. Na ovaj njegov preobražaj pripovjedač posebno skreće pozornost:

Stvara se između njih nešto treće i novo, nešto što nije ni Siman ni Vaso Gengo, nego propis i zakon, kao neka krivica i kazna, i to u obliku u kom za turskog vremena nije postojalo (VIII, 141).

Formulacija podsjeća na opis poduzetnosti austrijske uprave u *Na Drini ćuprija*, koja ovdje stoji naspram „’slatke tišine’ turskih vremena“ (I, 259):

Ovi stranci ne miruju i ne daju nikome da ostane miran; izgleda da su rešeni da svojom nevidljivom ali sve više osetnom mrežom zakona, naredaba i propisa obuhvate život sam, sa ljudima, životinjama i mrtvim stvarima, i da izmene i pomere sve oko sebe: i spoljni izgled kasabe i navike i naravi živih ljudi od kolevke pa do groba (I, 239).

Kao i tema porodice tako i suočavanje sa „neumoljivim mehanizmom“ nove vlasti (VIII, 142) defokusira hijerarhiju društvenih odnosa. Mreža propisa, prometnih linija i trgovačkih odnosa koja se polako širi zahvata Bosnu u cjelini neovisno od socijalnog statusa ili religijske pripadnosti.

Pripovijetka *San i java Pod grabićem* (1946, *Jugoslavija – SSSR*, isto i pod naslovom: *Pod Grabićem*) počinje predstavljanjem bijede protagoniste Vitomira Tasovića. Prije svega opisivanje njegove teško oboljele žene i njegove tužne djece sugerira percepciju socijalne nepravde.

U ovu perspektivu zapada i Vitomirovo trgovanje u kasabi. Umjesto 30 krajcara gazdi Salomonu, koji je svoj dućan proširio, za iste čavle mora platiti 32 krajcara, a za svoja drva dobije 27 umjesto 30 krajcara. Vitomir je i fizički na izmaku snaga: na strmom putu kući mora odmarati noge, koje mu „preko leta služe još nekako, ali zimi ga izdaju potpuno“, tako da nedjeljama leži „kao uzet“ (VIII, 168).

Nastavak pripovijetke daje naslutiti da „java Pod grabićem“ za Vitomira ne sluti na dobro. Utoliko razumljiviji biva njegov san o potomcima koji pucaju od zdravlja i o ambaru koji se presipa (VIII, 168).

Ali Vitomir u svom snu ne priželjkuje samo zdravlje:

Neko dobro vreme nastalo u Dikavama, zadovoljstvo, širina, svaki blagoslov i obilje. I, što je naročito prijatno, nije za sve seljake, nego samo za njega i njegovu kuću (VIII, 168).

Vitomiru pričinjava posebno zadovoljstvo to što se Salomon iz gladne kasabe mora penjati „na Dikave“, „da traži žita da nahrani decu“. Od Salomona bez srama traži za ječam ne 12 krajcera, koliko je ječam ove godine, ni 14 a niti 15, nego 16 krajcara.

Time se Vitomir u svom snu pretvara u čovjeka čija beskrupuloznost daleko nadmašuje onu u njegovoj okolini. Posljedica toga je ambivalentno tumačenje socijalnih razlika. Doduše, faktičko siromaštvo (*java*) još uvijek osorno stoji naspram sanjanog bogatstva (*san*), ali kritika socijalnog jaza se istovremeno potkopava posredovanom općom ljudskom slikom. Jer čini se kao da se korijen socijalne nepravde skriva u samoj ljudskoj prirodi. Mada bi autor dao mjesta misli da se ta priroda tumači kao produkt socijalnih odnosa, ali radi se o socijalnim strukturama koje su se gradile stoljećima i usađene su u svakom čovjeku, tako da je njihova promjena zamisliva samo u usporedivim vremenskim periodima. A to za neku aktualnu generaciju znači da su njihovi pokušaji radikalnih socijalnih preokreta osuđeni na poraz.

I u pripovijeci *Štrajk u tkaonici ćilima* (1950, *Žena danas*) nema sumnje u to da zahtjeve tekstilnih radnica autor smatra opravdanim: „Osamdesetak radnica sa leve obale Miljacke [...] bile su tako slabo plaćene [...] da ih nije trebalo nagovarati da povišnicu traže“ (V, 155) – kaže se u pripovjedačkom tekstu. Ali ni ovdje socijalni konflikt nije u centru pažnje. O tome već govori ponašanje direktora ćilimare. On je kao i njegove radnice iznenađen kada policija uhapsi 15 njihovih kolegica. I kada su se sljedećeg jutra samo četiri radnice pojavile na poslu, on ih je vratio kući. Time se i središnja tema pripovijetke pomjera iz fabrike u policijsku stanicu: tematsko jezgro pripovijetke čini nešto što je protagonistu Kotasa rasrdilo i uzrujalo i što on može savladati samo kada to može nazvati: „bosanski anarhizam“.

Patnja policijskog direktora Kotasa počinje time što mu uhapšene radnice svojim pjesmama stalno zvone u ušima. Tako želi barem razumjeti šta žene pjevaju. Kada mu „mađaron“ i „dendi“ Baranjski sramežljivo prevede dvije pjesme, Kotasova birokratsko-legalistička slika svijeta ispada iz kolosijeka. Jer, žene ne pjevaju radničke ili borbene pjesme, nego prosto ono što poznaju: „Propjevala bulbul tica – misli zora je. / Ustaj Fato, ustaj zlato, spremaj darove!“ (V, 158).

Da pjevaju političke pjesme, Kotas bi pjevanje mogao povezati sa štrajkom, međutim bezazlenu sevdalinku ne zna gdje da svrsta. On zna postupati sa ubistvom ili ubistvom iz nehata, ali ne zna sa tom lakomislenosti

[...] sa kojom bosanski ljudi ponekad prelaze preko svih zakona, obzira i osnovnih principa društvenog reda, kao da ih nešto nosi pa ni sami ne znaju šta čine [...] Jer, šta da preduzme protiv ljudi koji se ne zaustavljaju ni pred čim, sami sebe ne štede i ne traže i ne očekuju od drugih poštene ni obzira? (V, 159)

Kotas osjeća da je ovdje ona racionalna, predvidljiva osnova, na kojoj se po njegovom mišljenju rješavaju i radnički konflikti, dezavuirana.

Ovaj jaz između racionalne administracije i anarhističke pobune u tekstu se tematizira sve do jezika: Tako se o prijevodu ljubavnih pjesama kaže, da su kroz „kancelarijski jezik austrijskih vlasti“ potpuno iznakažene i da zvuče „jadno i smešno“ (V, 158).<sup>3</sup>

<sup>3</sup> Motiv jezika koji je nagrđen administracijom je isti kao i u pripovijeci *Crven cvet* (1949, *Književnost*). Andrić ovdje opisuje jednog nastavnika latinskog jezika, koji je iz Vojvodine došao u Sarajevo. Već se njegov otac pojavljuje kao žrtva službeničke hijerarhije: „Potuljen i pognut čovek, kao da na leđima nosi celu čudovišnu zgradu svih činovničkih klasa i rangova, od kojih je svaki viši od njegovog, on je vršio dužnost u granicama propisa, ali se, u tim granicama, svetio svemu i svakome zbog tog svog tereta i svog niskog položaja. Plašio je decu. Tukao je hapšenike koliko je smeo i mogao [...]“ (XIV, 190).

Ovaj službenički mentalitet obilježava i sina, koji se u Sarajevu „[se] učaurio u svoj život profesora-birokrate“ (XIV, 191). Kao i njegov sivi, formalizirani život za njega se i latinski jezik pretvara u skupinu pojedinačnih sastavnih dijelova: „On je učio čak latinskom jeziku tako da im je moralo izgledati kao da u tom jeziku ništa nije povezano ni ritmom ni smislom“ (XIV, 191).

Andrićeva antipatija prema austro-ugarskoj službi, koja prožima cijelo njegovo djelo, u ovoj pripovijeci bez uvijanja dolazi do izražaja: „Sve rimske i grčke klasike on je smatrao samo kao neku vrstu viših činovnika, profesora, viših jedino po rangu; svi su oni za njega u istoj državnoj službi u kojoj i on, i svi oni, zajedno sa njim i celim ostalim školskim sistemom, predstavljaju neku vrstu prepreke na putu koji čak treba da pretrči od detinjstva do činovničke karijere, tj. do hleba, položaja i društvenog ugleda“ (XIV, 192).

Najpoznatija žrtva nove birokratije među Andrićevim figurama je Rus Fedun koji službuje u štrajfkoru i koji je izvršio samoubistvo nakon što je jednog poznatog hajduka pustio da pređe most. Autor ovim tragičnim slučajem jasno kritizira internalizirani osjećaj dužnosti, koji u očima nove administracije ima da stoji čak i iznad zdravog ljudskog razuma. Nije slučajno da Andrić ovdje upotrebljava metaforu mehanizma: „ – No? – javi se ritmajster. Svi znaju to njegovo 'no', jasno, glatko, moćno, kao zvuk nekog jakog, složenog i dobro podmazanog mehanizma“ (I, 269).

Naspram ritmajstora, koji zadovoljava „neke nepisane ali večite zahteve zakona i reda“ (I, 274), u datom kontekstu stoji pop Nikola, koji bez oklijevanja ignorira „prepreke i u crkvenim propisima i u utvrđenim običajima“ koje i njegov kolega pop Joso visoko cijeni (I, 275), i za Feduna obezbjeđuje grob na groblju.

Neovisno o ovoj kritici modernog života i iz *Na Drini ćuprija* je očigledno, da Andrić nije apologeta „starih dobrih vremena“. Više se čini da brani jedan tip čovjeka (personificiran u liku Alihodže i popa Nikole), za kojega prijetnju vidi u birokratskoj mašineriji.

Čak i da je birokrata Kotas imao žicu za poeziju, administrativni jezik bi mu onemogućio da razumije onaj prarazlog iz kojeg su se žene solidarizirale. Time Kotas ne stoji kao individualna pojava u konfliktu sa svojom okolinom, nego kao tipičan predstavnik nove vlasti. U prvom planu nije socijalni konflikt, nego konfrontacija dvije „kulture“.

I u pripovijetki *Buna* (1952, *NIN*) suprotstavljena su dva tabora: na jednoj strani radnici, među kojima jedna grupa „ciglara“ počinje bacati kamenje, a na drugoj strani „redovi žandarma“, koji „nadmoćno, neočekivano [i] nemilosrdno“ pucaju na pobunjenike. Međutim i ovdje socijalni konflikt koji je stavljen u osnovu, a čiji sadržaj čitaocu ostaje nepoznat (barem u datom odlomku), predstavlja samo okvir pripovijetke. Umjesto toga u centru stoji jedan fenomen, koji asocira na „anarhizam“ iz pripovijetke *Štrajk u tkaonici ćilima*.

Već u prvim redovima autor ističe ono što je nagonsko i silovito u pobuni, koja je opisana iz perspektive jednog mladića:

Šireći nemirne nosice, udisao je vazduh u kome se osećao dah bune. Tek sada vidi, to je ono za čim je ceo njegov organizam odavno žudeo i što mu je uvek bolno nedostajalo i tek ga sad ne može da se nadiše, nagleda i nadovolji (XIV, 403).

Kao kakva divlja životnja mladić toga proljetnog dana udiše razbješnjelu „masu“, koja je i u tekstu na leksičkoj ravni opisana više kao neki prirodni fenomen nego kao grupa ljudi sa određenim predodžbama i zahtjevima: „iz zatalasanog naroda [se] digne, kao iz vrtloga, jedan od onih opštih, jednomyernih uzvika – 'Doljeee!' 'Živio!'“ (XIV, 403), „gusta masa naroda opседа Opštinsku zgradu i Upravu policije“ (XIV, 404), „Oni su snažno gurali i kao jedno telo probijali se napred“ (XIV, 404).

Sigurno treba uzeti u obzir, da se s perspektivom jednog mladića motivira isključenje sadržaja socijalnog konflikta, ali njegova mladost ni u kom slučaju ne isključuje i racionalan pristup. Osim toga, odlučujući se za ovu instinktivno agirajuću, reflektornu figuru osvjetljava se isključivo ona strana pobune, koja stoji s onu stranu političke svijesti. Mladić žudi za nečim, čega ga „običan i svakidašnji [život]“ (XIV, 405) lišava, a što ni majka, koja „pobeli od brige“, niti sestra ne mogu razumjeti:

Ne, ništa im neće objašnjavati, jer nikad one, čini mu se, ne bi mogle shvatiti kakav je strašan i veličanstven taj put bune na koji je on tek stupio nogom (XIV, 407).

Time je imenovana i želja koja leži u centru pripovijetke: Pobuna postaje fascinacija, koja doduše i te kako karakterizira mladića, ali istovremeno predstavlja jednu karakternu crtu ljudske prirode same po sebi.

U pripovijeci *Mila i Prelac* (1936, *Srpski književni glasnik*) Andrić opisuje jednu figuru, koja spada u posljednje među posljednjima. Kasaba traži nekoga ko će hvatati pse lutilice i diskretno ih ukloniti. Uprkos visokoj nagradi ispostavlja se da je potraga izuzetno teška. Na socijalnoj ljestvici mora se spuštati sve niže: „Cigani su odbijali redom.<sup>4</sup> Dva-tri okorela pijanaca, propali ljudi bez kuće i hleba, izgovarali su se da im drhte ruke. Tada neko od opština pomenu Ćorkanovo ime“ (IX, 27). Ali i ovaj „nezakoniti sin Aše Ciganke i anadolskog podoficira koji je iščezao pre nego što se dete i rodilo“ (IX, 28), ne dolazi više u obzir, jer je svojim nemirnim životom pijanice isuviše oslabljen. Posao je na kraju preuzeo jedan mladić došljak<sup>5</sup> iz Like, koji je dospio u grad u poderanoj odjeći i pogledom čovjeka koji je mnogo gladovao (IX, 24).

Stranac nije čestito ni preuzeo krvavi posao, a prezir i srdžba kasablja počеше vrtoglavo da rastu: „Čovek koji živi od toga što hvata i ubija zdrave i nedužne pse bio je u očima cele kasabe poslednji stvor na svetu“ (IX, 35). Ovaj prezir je u konačnici bio i povod za njegovu smrt. Pošto Mili Prelcu nije dopušteno da ulazi u kafane, on svoju dnevnu rakiju popije „na bedemu“. Jedne večeri se oklizne i utopi se u rijeci.

Andrić ovu priču pripovjeda iz perspektive mladića koji njeguje „nezdravu radoznalost za strance skitnice i uopšte za prosjake, bedne i sakate“ (IX, 23) Bez obzira na ovaj interes, mladić međutim uveliko dijeli moralne predodžbe kasabe.

Zbog toga čitalac tek nakon Miline smrti saznaje o njegovom društvenom preziru. Kasablja se pitaju zapravo, zašto je Prelac pio na „bedemu“ i nalaze razlog u zabrani ulaska u kafane. U svom opisivanju autor dakle konsekventno slijedi poimanje kasabe. Utoliko se ozbiljnije čini Milin društveni prezir. Jer on se dešava u samopodrazumijevanju bez propitivanja, koje je izraz najveće normalnosti.

Bez obzira na nemilosrdnost socijalne hijerarhije i u ovoj priči se socijalni pogled na Milu Prelca snažno infiltrira drugom temom. Već prilikom prvog susreta pripovjedača sa strancem najavljuje se jedna značenjska razina koja u daljem toku pripovijetke uzima sve više maha. Tako se opis Milinog lica uvodi sljedećim, zagonetnim riječima:

<sup>4</sup> Kod Andrića „cigani“ često preuzimaju funkciju „krvavih zanatlija“ i time dopijevaju pod sumnju ljudi bez savjesti: Može se npr. usporediti figura Merdžana Ciganina (*Na Drini ćuprija*), koji na kolac nabija Radisava, ili Huso Kokošar, koji sa svojim „šuckorom“ doslovno ide u lov na Srbe. Pitanje u kolikoj mjeri Andrić pri tome opisuje historijsku realnost a u kolikoj mjeri reproducira (historijski) kliše, bilo bi bez sumnje vrijedno istraživanje.

<sup>5</sup> I figura „došljaka“ kod Andrića tendira određenoj (po pravilu) negativnoj ulozi. Za razliku od „starosedioca“ čini se da je za Andrića „došljak“ predodređen za to da se stavi iznad ustaljenih normi, tako da se brzo aranžira sa novom vlašću koja se instalira.

[...] samo lice mu je bilo začudo čisto, kao da se maločas umivao. Na tom preplanulom mladom licu padale su u oči dve oštre i duboke bore, ne one obične koje idu u luku, od korena nosa ka krajevima usana, nego urezane na sredini obraza okomito, od jabučica ka podbratku. Te su mu bore davale pust i divlji izgled (IX, 24).

Aura zagonetnog i tajnovitog se još pojačava kada mladić primjeti, da i u misli utonula tetka Mila gleda za strancem dok prolazi. Kada je mladi pripovjedač jednom prilikom posmatrao Prelca, koji je bio van sebe zbog ugriza psa, „strašne i teške psovke“ (IX, 38) su ga bacile u očaj:

Osećao se težak, mračan i uklet, čuvar neke užasne tajne ne samo o pravom biću Prelčevom nego i o svetu i ljudima uopšte [...] (IX, 39).

Ovaj očaj postaje neizmjeran, kada primjeti, da tetka Mila teške suze roni zbog vijesti o Prelčevoj smrti:

Nije znao šta je to s njime, ni zašto je tako, ali je osećao da je neko teško, nepomerljivo zlo leglo na njega, i da pomoći nema. Ne tetka Mila, ne sve žene ovoga sveta, nego ni svi horovi nebeskih anđela ne mogu ništa u tom zlu promeniti ni popraviti (IX, 42).

Da se ljubavna veza između privilegirane Mile i odbačenog Mile nije dala naslutiti, čovjek bi bio sklon ovo zlo shvatiti kao proizvod siromaštva i socijalne deklasacije, međutim kroz ljubav, kao i na Milinom čistom licu, izbija lična sudbina. Time se misao mladića o neizmjernom zlu uveliko poklapa sa autorovom sviješću. Jer i iz autorske perspektive radi se o zlu, koje se ne može objasniti konkretnim socijalnim odnosima niti prevazići reformama, nego karakterizira „svet i ljude uopšte“.

Ovih pet pripovijetki, koje bi se mogle dopuniti i mnogobrojnim drugima, pokazuju da je jedna od centralnih tema kod Andrića ljudska bijeda. Pri tome je autor naklonjen tome da uzroke ove bijede ne traži toliko u određenim socijalnim odnosima koliko u samoj ljudskoj prirodi. Iz toga progovara jedan duboki društveni skepticizam.

Ne može se izbjeći to, da se ova skepsa dovede u vezu sa pojmom mita<sup>6</sup> koji je jako važan pojam za istraživanje Andrića, a koji je u literaturi nakon 1. Svjetskog rata generalno i u literaturi 30-ih i ranih 40-ih godina bio naročito izražen. Kako je već poznato, mit u kontekstu modernizma ne slijedi linearni (progresivni) nego ciklički vremenski princip. Iz ovoga se objašnjava zašto ovakva literatura u većoj mjeri stavlja u fokus samog čovjeka a manje njegovu ovisnost o određenom društvenom miljeu. Historijsko-društveni kontekst je

---

<sup>6</sup> Vidi npr. Petar Džadžić. Ivo Andrić: legenda, priča, mit, istorija. // Ivo Andrić. Sabrana dela. Knjiga prva. Beograd 1991, 7-102.

za ovu literaturu samo utoliko značajan ukoliko služi egzemplarizaciji vječnih ljudskih zakona.

Ova temeljna skepsa prema izvodivosti socijalnog napretka ne znači međutim, da Andrić s Gojom ne stoji „na strani jednostavnosti“ i ne znači da Andrić zastupa fatalistički pogled na svijet.

Andrić si ni u kom slučaju ne zabranjuje humanitarnu poruku, samo što adresa primaoca ove poruke nije društvena klasa i nije politička grupacija, nego pojedinac.

Kako bi se na jednom primjeru iz teksta ilustrirao ovaj apel koji je upućen pojedincu, poslužit ćemo se još jednom pripovijetkom u kojoj društveno deklarirani stoji u centru pažnje.

Pripovijetka *Snopići* (1948, *Jugoslavija*) govori o prodavaču drva Ibri Solaku, koji posjeduje tako malo da čak i kolica mora uzimati pod najam od udovice nekog hamala (VIII, 153). Njegova bijeda se pri tome ne iščitava iz njegove vanjštine, nego se duboko urezala i u njegovo lice: „Pocepan, neobrijan, zapašten, sasušena tela, a nezdravo crvena lica i zakrvavljenih očiju, on dodaje kupcima snopiće, ne gledajući nikog, ne govoreći ništa“ (VIII, 153).

Međutim, ako se pročita par stranica dalje, ubrzo se pokazuje da Ibro ni na koji način nije tipičan predstavnik lumpenproleterijata. On više spada među one andrićevske sinove jedince koji se kasno rode u bogatoj kući, kada se više niko ne nada, i zbog toga su razmaženi preko svake granice. Već u ranim godinama održava lagane ljubavne veze i otkriva užitek alkohola. Ovaj nemarni život intenzivira se sve više kroz Prvi svjetski rat, smrt njegovog oca i njegove žene kao i više djece, sve dok se nije doslovno našao pred kolicima. Međutim i ovaj pad od privilegovanog potomka velike i imućne kuće do prezrenog alkoholičara predstavlja samo okvir priče.

Tematsko jezgro pripovijetke čini Ibrina veza prema njegovoj jedinoj preživjeloj kćerci Šemsi i njenom mužu. Šemsa i nakon udaje redovno posjećuje svoga oca, iako stanuje na drugom kraju Sarajeva. I dalje se brine o njemu, čak i onda kada spozna da ga ne može odvignuti od alkohola. Tako će njena bezuvjetna pomoć za Ibru postati pravi smisao života:

– Što ja imam kćer i zeta! Ljudi! To je... to je... ama, to se ne da kazati! – greao je on među drugovima rakijašima (VIII, 157).

I onda kada je Ibro nakon kraja rata saznao da mu je kćerku ubio neki ustaša a da mu je zet poginuo na nekom bojištu, sjećanje na njegovu nesebičnu kćerku i njenog muža drži ga u životu. Sve drugo čini se kao da ga više ne dotiče. Ibru mnogo ne brine ni to – za razliku od nove vlade – što su to dvoje mladih ljudi stradali kao junaci otpora fašizmu. Za Ibru je jedino važna ljudska gesta s kojom su njemu pristupili njegova kćerka i zet. O novim političkim odnosima nakon Drugog svjetskog rata Ibro malo šta razumije. Ono što ima značaja – i



u tome je autor Ibri očigledno blizak – je sjećanje na dvije duše, koje su njemu gubitniku i prezrenom čovjeku ostale vjerne. Time i opisani društveni odnosi gotovo u potpunosti ostaju izvan fokusa. Andrić ne tematizira konfrontaciju društvenih miljea, nego odnos pojedinca prema nekome društveno deklasiranom.

Ako se aktualizira literarno-historijski kontekst kolektivističke književnosti koja se etablira nakon Drugog svjetskog rata, ovaj individualistički pogled na društvene odnose se utoliko čini signifikantnijim. Ovo ne znači da je Andrić pisao protiv socrealističkih tendencija. Kao što se već da prepoznati iz prva dva ciklusa pripovijetki (1924, 1931), Andrić već u 1920-im ima izrazito skeptičan pogled na društvo. Ovu skepsu su bez sumnje produbili nacionalističke tendencije 1930-ih i Drugi svjetski rat.

Time se može i naslutiti, da Andrić na FNRJ i njenu socijalnu revoluciju gleda očima onih svojih figura koje više primjećuju korito rijeke nego vodu koja protiče.

*S njemačkog prevela Amela Sejmenović*

## **Bibliografija**

Andrić, Ivo. Sabrana dela. Knjiga I, V, VIII, IX. Beograd 1991.

Andrić, Ivo. Sabrana dela. Knjiga XIV. Kuća na osami i druge pripovetke. Beograd 1981.

Džadžić, Petar. Ivo Andrić: legenda, priča, mit, istorija. // Ivo Andrić. Sabrana dela. Knjiga prva. Beograd 1991.

Karaulac, Miroslav. Rani Andrić. Beograd, Sarajevo 1980.



## TRAVNIČKA HRONIKA: JAVNI I PRIVATNI ŽIVOT (IL FAUT CULTIVER SON JARDIN)

Pri čitanju *Travničke hronike* je upadljivo da se vrlo brzo zaboravi tok radnje, kao i čitave scene, i da se mešaju likovi i njihove izjave. Razlog za tu – takođe i u poređenju sa romanom *Na Drini ćuprija* – manje izraženu koherenciju teksta, leži u tome da Andrić, kako Midhat Šamić (2005) objašnjava, u velikoj meri prati istorijske izvore i po pristupu zaista piše *hroniku*<sup>1</sup>, tj. predstavlja istorijske događaje, čija je korelacija u prvoj liniji data kroz „vremenski sled bez osvrtnja na dublje, unutrašnje, činjenične odnose“ (*Sachwörterbuch der Literatur*, Wilpert 1989, 151). I uprkos tome iz Šamićeve knjige proizilazi da je Andrić u svojoj *Travničkoj hronici* i te kako pratio i sopstvene, van hronike primenjene strategije. Tako književni teoretičar piše o liku francuskog konzula Davila:

[...] pravi [Pjer David] nam ne izgleda tako prosječan, kakav se, sve u svemu, pojavljuje u romanu. I. Andrić ga je učinio prosječnim u svakom pogledu, što je bilo, uostalom, njegovo pravo s obzirom da je pisao djelo mašte, umjetničko djelo (Šamić 2005, 49).

Šta je pokrenulo Andrića, da jednog „od najinteligentnijih i najvještijih generalnih konzula koje je Francuska, u prvoj četvrtini vijeka, poslala na Istok“, kako ga je francuski ambasador Alfred Dimen (Dumaine 1924, 129 // Šamić 2005, 50) okarakterisao, predstavi kao „slabog“ (Andrić 1991, 59<sup>2</sup>) čoveka? I kakav razlog postoji, da je on u tolikoj meri razradio jednu u izvornim tekstovima jedva prisutnu figuru kao Davilovu ženu? Da li hronološku osnovu dela, dakle ipak pre treba posmatrati kao istorijski dekor, ispred kog Andrić uopšteno predstavlja sopstveno viđenje bosanskih odnosa<sup>3</sup> i ljudskih napora?

Prvi ukaz prepoznatljive auktorijalne intencionalnosti nalazi se u „prologu“, koji sa „epilogom“ gradi markantnu prstenastu kompoziciju. U oba „λογοι“, i

<sup>1</sup> Protiv žanrovske oznake „hronika“ govori međutim kratki vremenski period od 1807. do 1814, koji pre da odgovara žanru „anala“.

<sup>2</sup> Ovde i u nastavku citiramo samo uz oznaku stranice iz *Travničke hronike* (Andrić 1991).

<sup>3</sup> Takvo tumačenje proizilazi i iz analogije sa Davilom, čiji epos o Aleksandru Velikom liči na „maskirani duhovni dnevnik“: „Sva svoja iskustva u svetu, svoje misli o Napoleonu, o ratu, o politici, svoje želje i svoja negodovanja, Davil je prebacio u daleka vremena [...]“ (76-77).

u predgovoru i u pogovoru, pominje se tzv. „Lutvina kahva“, u kojoj se sreće privilegovani travnički *begovat*, da bi se savetovali o sudbini grada. I u oba teksta Andrić dopušta da jedan beg vredan poštovanja, koji zauzima stav po pitanju Napoleona i najavljenih konzulata, dođe do reči. Dok se Hamdi-beg 1807. još uvek dvoumio, da izgovori, doduše još se ne usuđuje da izgovori, ime „Bunaparta“, već 1814. podvlači ironični bilans: „– Sedam godina – kaže zamišljeno i otežući reči Hamdi-beg – sedam godina! A sjećate li se kakva je onda uzbuna i povika bila zbog tih konzula i zbog toga... toga... Bunaparte?“ (444).

Ako se pri ovim rečima uzima u obzir upadljivo postavljeno godišnje doba, onda napoleonska epizoda u Travniku odgovara dugačkoj zimi: Prolog se odvija krajem oktobra, a u epilogu ponovo stiže topao maj u zemlju. Takvom razumevanju vremena bliska je misao, da će takođe i konzuli već uskoro biti zaboravljeni.

Uvodi se pitanje o značaju istorijskih figura – kako uopšte relevantnosti javnog života – u prvom odeljku prologa:

Toga prvog sopstvenika kafane, Lutve, ne sećaju se ni najstariji ljudi; taj je bar stotinjak godina već na nekom od razasutih travničkih grobalja, ali svi idu kod Lutve na kafu i njegovo se ime pamti i izgovara tamo *gde su zaboravljena imena tolikih sultana, vezira i begova* (7; kurziv ovde i dalje – R.H.).

Ni Hamdi-beg dakle neće opstati u vremenu. Utoliko se više nameće pitanje, šta uopšte ima stalnost u ovoj „hronici“. Takođe i za ovo postoji prvi odgovor u prologu: Postojanije nego misao na velike ličnosti su od generacije do generacije reafirmisani društveni odnosi, koje autor skoro neprimetno tematizuje uz date religiozne granice:

Za vreme letnjih meseci, tj. od početka maja pa do kraja oktobra, to je, *po davnašnjoj tradiciji*, mesto na kom se posle podne, oko ićindije, sastaju travnički begovi i *ugledniji ljudi* koji su *pripušteni* u njihovo društvo. U to doba dana niko se drugi od građana ne bi *usudio* da sedne i pije kafu *na toj uzvisini*. To se mesto zvalo Sofa. I ta je reč u narodnom govoru u Travniku imala, *kroz naraštaje*, svoje *utvrđeno društveno i političko značenje* [...] (7).

Analogno delu *Na Drini ćuprija*, gde Bahtijarević društvenu strukturu poredi sa stabilnim rečnim koritom (I,362), i Hamdi-beg takođe vidi u bosanskom feudalnom redu neku vrstu prirodnog zakona: „A i da dođu“, kaže o konzulima, „neće Lašva poteći naopako, nego opet ovuda kuda i teče“ (9).

Kao što lekseme „*pripušteni*“ i „*usudio*“ sublimno daju da se razume, Andrić ove odnose posmatra i te kako kritički, iako on u velikoj meri deli Bahtijarevićeva ubeđenja da društvene revolucije liče na poplave, koje se vrlo brzo vrata u staro rečno korito. Već na početku romana ova kritička distanca naspram učvršćene hijerarhije može se pročitati u geozofskim predstava-

ma koje su tipične za roman a oslanjaju se na Jovana Cvijića<sup>4</sup>. Još u prvom odeljku prologa sveznajući pripovedač opisuje uzvišenu „Sofu“, na kojoj se savetuje *begovat*, u slikama koje mnogo toga kazuju:

Oko te lipe i između stena i busenja uklopljene su niske klupe *nepravilna oblika* na kojima je zadovoljstvo posedeti i sa kojih se teško ustaje. One su *izlizane i iskrivljene godinama* i dugom upotrebom i potpuno *srasle i postale jedno sa drvetom, zemljom i kamenom oko njih* (8).

Praiskonsko rastinje društvene strukture, koja je bukvalno srasla sa prirodom, nije moglo sugestivnije da se izrazi. Dok na ovom mestu vrednovanje od strane sveznajućeg pripovedača još jedva da zazvuči, u prvom poglavlju izbija ono u svojoj jasnosti u prvi plan. Poglavlje počinje sa ubeđenjem Travničana da su „pozvani za nešto bolje i više“ (11). I odmah autor ispravlja njihovu „gordost“, koja je za njih postala „druga priroda“ (12):

Njihov grad je *u stvari* jedna tesna i duboka rasjelina koju su naraštaji s vremenom izgradili i obradili, jedan utvrđen *prolaz* u kom su se ljudi zadržali da žive stalno, prilagođavajući kroz stoleća sebe njemu i njega sebi (11).

Položaj „zamršene varoši“ (12) na jednom „*prolazu*“ biva sad u narednom dalje metaforički razrađen:

Sve je *strmo i neujednačeno, izukrštano i isprepletano, povezano ili isprekidano* privatnim putevima, ogradama, čikmama, baštama i kapidžicama, grobljima ili bogomoljama.

Tu, na vodi, *tajanstvenoj, nestalnoj i moćnoj stihiji*, rađaju se i umiru *naraštaji* Travničana (12).

Sa predstavom o jednom neravnom i negostoljubivom mestu, na kome se sve prepliće u „grčevito klupko“ (14), geozofski je takode obuhvaćena centralna karakterna osobina njegovih meštana: njihov nedostatak uravnoteženosti i uračunljivosti. Doduše ovaj nedostatak se u romanu u prvoj liniji odnosi na muslimansko stanovništvo, no ipak, na kraju krajeva, kao što je već rečeno u prvom poglavlju vezano za gordost, odnosi se i na celi grad:

To je važno u prvom redu za Turke koji žive u samoj varoši. Ali je čak i raja od sve tri vere, *rasturena* po *strmim* okrajcima ili *sabijena* u odvojenom predgrađu, bila ispunjena istim osećajem, samo na svoj način i shodno svome stanju (11).

I nije samo Travniku pripisan ovakav karakter, u toku romana postaje sve jasnije da Travnik stoji za čitavu „Bosnu“ i na kraju krajeva da je to odlučujući

<sup>4</sup> O „dinarcima“ npr. piše Cvijić: „Mahom vrlo impulsivni koji odmah i često bez dužeg razmišljanja rade. Najveći broj tzv. darovitih davao je do sada male rezultate. Mahom ne razrade poslove (ne samo na delu već i u mislima) do krajnjih konzekvencija. Vrlo retko urade štogod potpuno. [...] Često se podaju sentimentalnom i neuputnom optimizmu. Njihova krajnja osetljivost često postaje slabošću; njihova velikodušnost ih učini neprivlačnim“ (Cvijić 1966, 21).

momenat koncepcije „Levanta“, „Istoka“ i „Orijenta“. Ova generalizacija dešava se pre svega u razgraničenju od pojma „Evropa“, čiju srž opet gradi Francuska. I jesu u prvom redu Francuzi ti, koji eksplicitno izražavaju odnos svoje zemlje prema „Orijentu“. Tako Davil, nakon što se oprostio od frankofilskog vezira Mehmed-paše, dolazi do zaključka da su ovi „stranci“ voleli Francusku „po zakonu protivnosti“: „vole je, s pravom, kao sliku svestrane lepote i *skladnog, razumnog* života“ (148). Vrhunac ovog disputa između „racionalnog Zapada“ i „plahovitog Istoka“ jeste razgovor Defosea sa fra Julijanom, u kome francuski diplomata vidi „isključivost“ i „odvojenost“ četiri religije zemlje kao centralnu prepreku za bilo kakav civilizacijski napredak (245).

Još više nego u eksplicitnoj misli ovaj antagonizam je prisutan između „Orijenta“ i „Evrope“ na jednoj implicitnoj ravni. Na ovoj ravni se u toj meri moćno vidi prisutnost, da može da važi kao ključ auktorijalne intencionalnosti.<sup>5</sup>

## 1. O slici „Orijenta“

Na prvi pogled je malo prihvatljivo poistovetiti „Travnik“ i „Bosnu“ sa „Levantom“, i sa „Istokom“ i „Orijentom“. Veoma često se dešava da Andrić razlikuje ne samo „raju“ od „Turaka“, već takođe i „Turke“ od „Osmanlija“.

Tako se npr. domaći *begovat* plaši ne samo Napoleona i Austrijanaca, nego i Porte, koja čas zahteva demokratske reforme, čas upravlja despotskom rukom.

Obrnuto posmatra vezir Husref Mehmed-paša svoj premeštaj u Bosnu kao „kaznu“ (32), koju mora da odsluži „u jednom neprosvećenom i varvarskom svetu“ (146) – i time dospeva u blizinu gospođe fon Miterer, koja se oseća prognanom „na tursko groblje“ i u „Aziju“ (102). No pre svega mora da se pravi razlika između „bosanskih Turaka“ od onih „hrišćana sa Levanta“ (271) o kojima Kolonja, koji je blizak autoru, kaže da su „ljudska prašina, što mučno promiče između Istoka i Zapada, ne pripadajući ni jednom a bijena od oba“ (271).

No bez obzira na ove razlike, koje su vladale recepcijom romana u poslednje dve decenije, pojmovi „Travnik“, „Bosna“, „Levant“, „Istok“ i „Orijent“ na važnoj ravni značenja zajedno utiču u jedan koncept koji kao celina stoji nasuprot koncepta „Evropa“. Jer ne samo da se menja ekstenzija pojedinačnih pojmova od govornika do govornika – za Kolonju je „Istok“ istočno od Travnika, dok je za Davila Travnik deo „Istoka“ – i sveznajući pripovedač ih za-

<sup>5</sup> Centralno značenje pripisuje ovom „zakonu protivnosti“ već Jenihen (Jähnichen 1995, 41-52), koji se opet odnosi na Vučkovića (1974).

visno od konteksta puni različitim sadržajima. To može da bude egzemplarno pokazano na osnovu reči „Levantinac“.

U kontekstu novostvorene „Ilirske provincije u koju su spadale i Dalmacija i Lika“, stoji Levant, sa kojim Francuska hoće da se bavi trgovinom, kao prostor južno i istočno od „Ilirije“ (295). Ovo značenje potvrđuje italijanski trgovac iz Rumunije, koji život „na Levantu“ više ne može da izdrži (368). U kontekstu govora o „prevozu robe sa Levanta morskim putem“ (327), kao što je i označeno povodom progona Davne („da ga gurnu dalje na Levant“, 402), „Levantom“ je označena oblast, koja leži mnogo dalje jugo-istočno. (Pretpostavlja se da je to prostor između Anatolije i Egipta.)

Izvan ovog geografskog značenja „Levant“ stoji pre svega za ljude sa mešanim evropsko-orijentalnim poreklom. Ovo posebno predočavaju likovi označeni kao „Levantinci“ Davna, Kolonja, Rota i njegova žena. Pri tome su svi obeleženi jednom osobinom, koja im je prikačena kao *epitheton ornans*: „drskost“ (28, 36, 155, 164). No iako se ova osobina uglavnom pojavljuje u kontekstu navedena četiri „Levantinca“, u ništa manjoj meri lebdi iznad celovitog, kao „Levant“ označenog prostora. To znači: karakter „Levantinaca“ prenosi se na „Levant“.

Ono što važi za „Levant“, potvrđuje promenljivu ekstenziju pojmova „Istok“ i „Orijent“.

Posledica ovoga, da je čitav, u sebi mnogostruko diferencirani prostor od Dalmacije do Stambola i preko Stambola šire srastao u jedan jedini geozofski predmet, koji dospeva u opoziciju u odnosu prema „Evropi“ i „Francuskoj“. Na ovoj ravni „zakona protivnosti“ deluje opravdano da se „Orijent“ okarakteriše kao celovit koncept, a da se pritom razlike unutar prostora ne negiraju. U narednom treba da se ova predstava „Orijenta“ u pojedinačnim aspektima tačnije opiše.

### 1.1. Konzervativnost i patrijarhalnost

U prvom poglavlju pripovedač romana opisuje strahove i nade četiri religiozne zajednice u odnosu novih političkih odnosa moći. O „domaćim Turcima“ se kaže u generičnom iskazu:

Nepoverljivi prema svemu što dolazi iz inostranstva i *unapred neraspoloženi prema svakoj novini*, Turci su se, u sebi, još nadali da bi i to mogli biti samo rđavi glasovi [...] (16).

Analogno mesto glasi:

Nepogrešnim instinktom rase koja drži zemlju i gospodari već stolećima, isključivo na osnovu jednog ustaljenog poretka, oni su osećali svaku i najmanju opasnost koja je pretila tome poretku i njihovom gospodstvu (89).

Ovo regresivno držanje Defose objašnjava u razgovoru sa Davilom povodom propalnice Muse Pjevača kroz „neumoljivo stroge zakone društva, religije i porodice u patrijarhalnom životu“ (126). To su zakoni, koje Defose posmatra u celom stanovništvu („I to važi za Turke kao i za raju svih vera“, 126):

Svaki pojedinac pazi na celinu i celina na svakog pojedinca. [...] i svaki je potpuno vezan sa sudbinom ne samo svojih srodnika i ukućana, nego svojih komšija, istovernika i sugrađana (126).

Ovim Defose priznaje datom patrijarhalnom principu dakako i pozitivne crte, koje on, međutim, dalje ne razrađuje: „U tom je snaga i robovanje toga sveta“ (126). Još jasnije stupa na videlo ovo ambivalentno viđenje Bosne u razgovoru Defosea sa fra Julijanom. Na Defoseov zahtev za tehničkim napretkom, civilizacijom i tolerantnošću uzvraća fra Julijan „sa onom koketerijom koja je svojstvena ljudima koji brane konzervativne teze“: „da smo mi bili manje kruti i otvarali vrata raznim 'zdravim uticajima', danas bi se moji parohijani Pero i Anto zvali Mujo i Huso“ (245). Signifikantno je, da na ovom mestu razgovor biva prekinut, tako da fra Julijanov argument odzvanja neuzvraćeno.

## 1.2. Pasivnost, letargija

U istom razgovoru Defose osporava fra Julijanov argument, da će život posle oslobođenja od turskog jarma postati lakši:

Turska vladavina stvorila je [...] kod svojih hrišćanskih podanika izvesne karakteristične osobine, kao pritvorstvo, upornost, nepoverenje, *lenost misli i strah od svake novine i svakog rada i pokreta* (244).

Bosna je za Defosea udarena duboko ukorenjenom letargijom. (I u ovom ubeđenju Defose zastupa u velikoj meri autora.) Uvek iznova je u tekstu reč o „bosanskoj tišini“, koja deluje da guši svaku aktivnost.

Na Davila ona deluje kao tako „orijentalni otrov“, koji „muti pogled i podgriza volju“ (441). Čak i preduzetnički Defose ne može da se povuče ispred „čamotinje i bosanske tišine“, koja preti da ga slomi i da ga izravna sa svim oko njega (81). Pre svega noću ga proganja „smrtonosna bosanska tišina“, koja „prožima sve živo i mrtvo“ (132). I on je siguran „da je ova tišina u stvari smrt u drugom obliku, smrt koja ostavlja čoveku život kao ljušturu, a oduzima mu mogućnost da živi“ (134).

Na primeru trgovačkog sina, Žaka Fresinea Andrić ilustruje kako se takvo umiranje oblikuje. Na početku, kad ovaj potomak jedne od najvećih marsejskih trgovačkih kuća dolazi u Sarajevo, on zrači „onu tihu sigurnost u glasu i u pokretima koju imaju deca iz gazdinskih kuća“ (328): „Bio je, kao svi njegovi i oduvek, čist, učtiv, trezven, obazriv, odlučan u odbrani svoga prava, usredsređen na interes, ali ne slepo i ropski.“ (328) Nakon jedva dve



godine ipak stoji pred Davilom čovek koji je „razočaran, gorak i obeshrabren“ (358), i koji Bosance doživljava kao „nepouzdana, ohole, sirove i podmukle“ (359). Njegovi predlozi su „radikalni“ i „sa svakom mišlju“ on je „u stalnoj raspri i borbi sa onim što ga okružuje“ (359). Kao da je „Francuz“ postao „Levantinac“. Ne bez zadovoljstva, zaključuje iz Fresineove optužbe da nije samo on zaražen „orijentalnim otrovom“ (359), već i ovaj privilegovani mladi trgovac. Ono što Davilu pri tome promiče, jeste okolnost da i Defose pati pod bosanskom tišinom i da je u tome naznačena Fresineova sudbina, koja Defoseu promiče, zato što prerano napušta zemlju.

### 1.3. Sirovost, divljina, nagonska težnja

Posle jednog razgovora sa fon Mitererom Davil zapisuje svoje utiske o pevanju Muse Pjevača, koje Austrijanac označava kao bosansko jadikovanje („Urrjammer“, 130): „To je, jednostavno, besnilo *divljaka* koji su izgubili naivnost“ (130).

Ovu divljinu „orijentalne zemlje“ otkriva Ana Marija fon Miterer pre svega kao „nered i nečistoću“ (104), koja sa svih strana prodire u kući. Ništa drugačije se ne oseća ni fon Paulić, koji sebe doživljava kao „Evropljanina“ među „varvarima“ (404). No ne samo „Evropljani“ se vide udaljenim od bilo kakve civilizacije, i vezir Mehmed-paša govori o „varvarskom bosanskom svetu“ (146). Čak vernog Sulejmana-pašu, kog vezir preporučuje Davilu kao čoveka vrednog poverenja, on [vezir] karakteriše kao „grubog i jednostavnog, kao svi Bosanci“ (146). Ništa drugo ne misli njegov naslednik Ibrahim Halimi-paša: „Krdom divljih bivola čovek bi lakše upravljao nego ovim bosanskim begovima i ajanima“ (193).

Dok se pri ovoj karakterizaciji isključivo radi o subjektivnoj proceni likova, naredni opis „uzbune turske čaršije u bosanskim varošima“ (150) potiče iz govora auktorijalnog pripovedača:

Povezana i prožeta tim uverenjem, čaršija šapuće, sprema se, čeka, kao što pčele čekaju *čas rojenja*. Nemoguće je prozreti logiku tih čaršijskih uzbuna, slepih, besnih i redovno neplodnih, ali one imaju svoju logiku isto kao što imaju svoju nevidljivu tehniku, zasnovanu na tradiciji i *nagonu*. Vidi se samo kako buknu, besne i jenjavaju (150).

I Rotinu moralnu i materijalnu propast auktorijalni pripovedač vodi kao reprezentativnu sudbinu stranaca na ovom prostoru:

Tu su se ti *nagoni* razvijali i ispoljavali u toj meri i takvom obliku u kakvom se pod drugim okolnostima ne bi, možda, nikad razvili ni ispoljili (350).

Čitalac se pri ovim rečima neminovno podseća na opise „homo balcanicus“<sup>6</sup> i „našeg čoveka“<sup>7</sup> iz *Znakova pored puta*, u kojoj Andrić optužuje manjkavu kultivisanost svojih zemljaka. O „Istoku“ piše autor *Znakova pored puta*:

Kod ljudi na Istoku, život tela, sa svim njegovim procesima suviše je otkriven i javan. Naprotiv, njihov duhovni život i njegove manifestacije isuviše su povučene i maskirani (Andrić 1981, 529).

#### 1.4. Mržnja i brutalnost

Kao ekstremna karakteristika „civilizacijske udaljenosti“ u romanu se pojavljuje iracionalna mržnja. Davil već pri dolasku zaključuje, kad je konfrontiran sa „sujevernim ženskim pljuckanjem“ i „pokretima koji pokazuju kako se ćafiru glava seče“, da „samo orijentalci mogu ovoliko mrzeti i prezirati“ (26). Ova mržnja se prazni u svim socijalnim slojevima – od „rulje“ (276) do vezira – uvek iznova u ekscesima nasilja i „napadima skupnog ludila“ (153).

Za „golo nasilje“, i protiv raje kao i protiv tvrdočlavih begova, stoji treći vezir Ali-paša, koji pustoši zemlju sa dve hiljade „Arnauta“. No i vezir Ibrahim Halimi-paša, koji je Davilu prirastao za srce i koga Davil ubraja u „najbolje među njima“ (197), uči francuskog konzula „tvrdoj školi Istoka“ (195): Pri prijemu vezir mu svečeno pokazuje „odsečene ljudske uši i nosove“ (195) srpskih „ustanika“ (tako glasi vezirova verzija). No uskoro potreseni Davil otkriva, da ovi delovi tela nisu zaplenjeni ni pri jednom ratnom pohodu, već pri „običnom pokolju“ „bosanske raje“ (197). Sa Halimi-pašinim pokoljem manje je opisano individualno već sistemski imanentno ponašanje. O tome svedoče i nepodmitljivi kantardžija Ibrahim-aga:

I tog istog Ibrahim-agu, koji čuva dušu od najmanjeg greha pri merenju, Defose je video kako bezdušno bije seljaka hrišćanina nasred trga i naočigled sveta (69).

Ovo sistemsko nasilje je u *Travničkoj hronici* skoro bez izuzetka vršeno od osmanske strane<sup>8</sup>, no ipak autor ne budi utisak, da se religije u svojoj isklju-

<sup>6</sup> O „homo balcanicus“ Andrić piše u *Znakovima pored puta*: „Zbog toga, što god svojim darom, veštinom i znanjem stvore, to ne može da se održi kao umetnost ili nauka, jer iz svake crte i svakog retka zjapi njihovo neplodno, golo, gladno i nazajajljivo ja“ (Andrić 1981, XVI, 324).

<sup>7</sup> „[...] zašto su kod našeg čoveka tako upadljivo vidne sve one fizičke funkcije koje kod istinski civilizovanog čoveka, dok je u društvu retko izbijaju na površinu.“ (Andrić 1980, 79-80).

<sup>8</sup> Šukrija Kurtović je 1961. interpretirao ovu tendenciju kao prezir prema bosanskim Muslimanima: „*Travnička hronika* nema nijednog, ama baš nijednog iole simpatičnog tipa iz naše bosanske muslimanske sredine. Baš obratno, svi su oni izvrnuti ruglu i ironiji, svi su oni

čivosti i intoleranciji suštinski razlikuju jedna od druge. O tome svedoče ne samo nepomirljivi hrišćanski dostojanstvenici kao fra Ivo, fra Julijan, mitropolit Kalinik ili vladika Joanikije, već i Tahir-begovo proročanstvo, da će hrišćani posle kraja Osmanskog Carstva *međusobno* ratovati (342). Sistematski karakter nasilja određuje – tako može i da se čita *Priča o kmetu Simanu* – ponašanje i ugnjetača i ugnjetavanih.

### 1.5. Nepoverenje, neuračunljivost i podmuklost

Osnovna konstanta života četiri religiozne zajednice pod anahronističkim političko-društvenim odnosima je usađeno nepoverenje. Uzaludno Francuska traži u Dalmaciji da pridobije „tursko stanovništvo“ (40) za svoju politiku: „Ništa nije pomagalo protiv urođenog nepoverenja celokupnog muslimanskog stanovništva“ (40). No i naspram Porte bosanski muslimani imaju malo poverenja. Analogno nepoverenje osećaju domaći katolici u odnosu sa „libertanskim“ Francuzima kao i pravoslavni Srbi naspram obeju hrišćanskih vlada zastupljenih kroz konzulate. Lukavstvo, pritvorstvo i „(orijentalna) laž“ (384) oblikuju uzajamne odnose svih. Reprezentativni primer urezanog nepoverenja je i Salomon Atijaš: On gubi svoje „lukavsto i oprez“ pred Davilom tek kad zna da se konzul, koji mu je naklonjen, vraća u „uredniji i prosvetljeniji svet“ (434).

Posledica ovog radikalnog gubitka poverenja jeste nemogućnost da se artikulišu konflikti i da se time ponašanje učini procenljivim, proračunljivim i racionalnim. Tako deluje kao simptomatično da se epitet „podmuklo“ provlači kroz hroniku kao lajtmotiv (up. str. 28, 111, 112, 134, 144, 145, 189, 210, 285, 359, 401, 420).

### 1.6. Senzualnost i autentičnost

Sirovost i divljaštvo „orijentalne“ zemlje Bosne ima iz perspektive Evropljana ipak i privlačno lice. Najočiglednije se ova fascinacija za iskonski i neposredni život može prepoznati u lepoj Jelki, prema kojoj Defose oseća privlačnost. Za „mladog konzula“ je zaljubljena devojka deo onog „bogatog vegetalnog sveta“ (186), koji on u proleće posebno intenzivno oseća. No i naspram Davila, Defose zastupa mišljenje da je Bosna „puna duhovnih bogatstava, zanimljivih karakternih osobina i čudnih običaja“ (121). Tako on entuzijastično izveštava o bogatoj istoriji zemlje, koju on otkriva čas u ostacima rimske ceste, čas u trgovinama neolitskih naselja (121).

---

bili idioti i degenerici [...] ukratko, pravi divljaci koji uživaju u otkidanju đaurskih noseva i u vršenju najgorih zločina“ (Andrić i Bošnjaci 1999, 136).

No ipak ne samo Defose, već i Davil zna da ceni određene strane „orijentalnog“ života. Posebno mu je dragoceno gostoprimstvo i „širok mornarski osmeh“ vezira Mehmed-paše (31), čiji „orijentalni optimizam“ nigde nije imao korena „osim u sebi samom“ (41). Kad mu vezir pri rastanku pokloni lepog punokrvnog alata u punoj opremi, on zna da se rastaje od prijatelja (386).

Na jedan pre implicitan način zazvuči „vegetalni“, senzualistički „Orijent“ kao suprotan pol birokratskom i hladnom austrijskom diplomati. Koliko malo autor voli ovu „formalističku“ stranu „Evrope“, pokazuje između ostalog polemična upotreba rečice „itd.“ u „uputstvima“ gospodina fon Miterera: „U ličnim odnosima prijazno, može ići i do srdačnosti, ali u javnosti, ni pred Turcima ni pred hrišćanima, ne pokazivati nikakve znake prijateljstva, nego pre izvesnu dostojanstvenu hladnoću i uzdržljivost“, itd.“ (310)

Čovek se neminovno podseća na priče *Štrajk u tkaonici ćilima*, *Crven cvet* ili predstavu austrijskog „ritmajstora“ u *Na Drini ćuprija*, koji „zadovoljava“ „neke nepisane ali večite zahteve zakona i reda“ (I, 274) i time goni vojnika Feduna u samoubistvo. Kao da autor promatra red i ljudskost kao dve nespojive stvari. Andrić se bavio ovom mišlju i u *Znakovima pored puta*:

Slovenačka kućanstva su redovno čista, uredna i svetla, a slovenačke žene ih vode sa mirom, prisebnošću i nekom nezainteresovanom revnošću koja im je, kako izgleda, u prirodi. Jedina mana tih kućanstva je u tome što pomalo liče na sakristiju, ili na one modele u etnografskim muzejima. Nedostaje im onaj topli individualni dah koji oživljuje naša kućanstva, ali koji je i uzrok svih nemira i nereda u njima (357).

A o domaćem životu kaže u istom delu: „Na Istoku je zemlja još presna, živa, sa svim svojim još nerasušanim sokovima, snagama i otrovima.“ (353)

Ako se predoči čitava slika „Orijenta“ u *Travnickoj hronici*, teško da će se po reći izvesno poklapanje sa E. Saidovom tezom „orijentalizma“. I Andrić fokusira misteriozno i brutalno nasilje, koje leži daleko od „kruga prosvećenog sveta“ (Andrić 1977, 309) i prema tome mora da postane objekat prosvećenja. I kod Andrića ovaj svet je povezan sa senzualnošću, koja kao drugo diskursivno-logičnog izaziva tajnu privlačnost.

Sigurno pri tome mora da se uzme u obzir da predstava „Orijenta“ u prvoj liniji sledi kroz perspektivu određenih figura i da je prelomljena. Takođe treba uzeti u obzir da se Andrić i ovde orijentiše prema svojim istorijskim izvorima. Tako npr. Pjer David [Davit] piše 1810. o Bosni: „Ce peuple de fer et qui a conservé tant de ressemblances avec les Hyperboréens. [...] Cette race d'hommes qui tient beaucoup des Hyperboréens, dont elle est originaire...“<sup>9</sup> A Defose navodi 1808. u svom ličnom dosjeu: „J'appelle ces affreux pays une

<sup>9</sup> „Ovaj čelični narod, i koji je sačuvao sličnost sa Hiperborejcima“ (1.9.1810). „Ova rasa ljudi, koja ima mnogo dodirnih tačaka s Hiperborejcima, od kojih potiče...“ (19.7.1810 // Šamić 2005, 49).

autre Tauride: en effet les Scythes n'étaient pas plus cruels [que les Bosniaques].<sup>10</sup>

No uprkos naratološkoj perspektivizaciji iz ideologijske blizine određenih figura (Defose, Kolonja, Davil) i – u ovom romanu posebno čistih generičkih iskaza,<sup>11</sup> može se zaključiti, da Andrić sebi manje postavlja zadatak da tematizuje predstave o „Orijentu“ u svesti jednog „Evropljanina“ (Davit), već mnogo više da stvori sebi sliku o ovom prostoru. Ovaj auktorijalni interes postaje još razumljiviji kad se uzme u obzir da Jugoslavija 1941. iznova dospeva na front između svetskih sila. Nije to slučajno da se u sekundarnoj literaturi uvek iznova trudi da stvori paralele sa *Znakovima pored puta*. O „Balkanu“ Andrić piše:

Zašto balkanske zemlje ne mogu da uđu u krug prosvetčenog sveta [...] Ali čini mi se da je jedan od razloga odsustvo poštovanja čoveka [...] (Andrić 1977, 309).

Ono što Andrića suštinski razlikuje od Saidove teze o Orijentu je njegovo držanje naspram religije. Andrić ne povezuje civilizacijsku daljinu „Istoka“ sa pripadnošću jednoj određenoj veri. Nedostatak je natkonfesionalan. Značajno je već da i Osmanlije doživljavaju bosanski pašaluk kao „varvarsku“ provinciju. U tom pogledu sa predstavom o „Orijentu“ konkuriše jedan drugi model društvene hijerarhije: dihotomija centra-periferije. Jer nezavisno od toga iz koje metropole diplomatski predstavnik dođe u Travnik, iz Pariza, Beča ili Stambola, on posmatra Bosnu kao jednu „provinciju“ tj. jedan „vilajet“, koji biva podređen i prilagođen potrebama centra, tj. mora da bude „kolonijalizovan“.<sup>12</sup>

<sup>10</sup> „Ja nazivam ovu užasnu zemlju drugom Tauridom: doista, Skiti nisu bili svirepiji [od Bosanaca].“ (Dossier personnel de Chaumette Des Fossés, No 12, 1.7.1808 // Šamić 2005: 49).

<sup>11</sup> Generični iskazi nalaze se u *Travničkoj hronici* u upravnom, doživljenom, kao i u auktorijalnom govoru. Pri tome Andrić bira kako deduktivni tako i induktivni put. Pri indukciji se prvo opisuje ponašanje pojedinca, iz čega onda biva izvedeno pravilo: „Uopšte, on [mitropolit] je za sve stvari i pojmove imao svega nekoliko izraza, bez izuzetka pohvalnih i potvrđenih, i njih je primenjivao na sve što bi mu se reklo, onako otprilike, ne birajući mnogo, čak i ne paze i o čemu je reč. Ta prezriva i preterana učtivost, kojom se rđavo prikriva potpuna ravnodušnost prema svemu što ljudi govore i što može da se kaže, susreće se često kod prestarelih sveštenika svih vera“ (347). Pri dedukciji sledi posle generičkog iskaza ilustrativni primer (u datom slučaju to je sudbina Nikole Rote): „Sudbine svih ovih stranaca, doplavljenih i zbijenih u ovu usku i vlažnu dolinu i osuđenih da u njoj žive neizvesno vreme, pod neobičnim pogodbama, naglo su sazrevale. Neobične prilike u koje su bačeni ubrzavale su u svakome od njih unutarnje procese koje su doneli kad su došli i gurale svakog življe i nemilosrdnije u pravcu njegovih nagona. Tu su se ti nagoni razvijali i ispoljavali u toj meri i takvom obliku u kakvom se pod drugim okolnostima ne bi možda, nikad razvili ni ispoljili“ (350).

<sup>12</sup> Up. etimologiju pojmova za „periferiju“: „provincija“ dolazi od latinskog *vincere* (pobediti), „vilajet“ od arapskog *wilāya* (vlast), „gubernija“ od francuskog *gouverner* (vladati, upravljati), „oblast“ od *vlasti*, itd.

## 2. O slici „Francuske“ i „Evrope“

Ne tako malo govori u prilog tome da Davil u Travniku prolazi kroz sličan razvoj kao i sin trgovca, Fresine. Dok on otpuštanje prvog vezira Mehmed-paše doživljava kao lični poraz i pokušava da ga spreči putem diplomatije, otpuštanje drugog vezira prihvata bez otpora. Čini se da ga sve više okružuje „bosanska tišina“. Kad u njegovo ime od njega protežirani novski kapetan biva pozvan u Travnik i biva ubijen, njegova prva misao je da pošalje izveštaje „na sve tri strane, u Pariz, u Carigrad i u Split“ (202). No već u sledećem trenutku njegov protest jenjava i on se smiruje sa rezigniranim uvidom: „u zao čas si došao u ovu zemlju i sad odstupanja nema“ (203). Tako se u njemu još više učvršćuje ubeđenje da onaj „treći put“ – „onaj pravi, koji vodi napred, u stalnost, u mir i dostojanstvo“ (428) – ne postoji.

Takva samosumnja se ne može izvući iz istorijskih izvora o Davilu čak ni na jednom rudimentarnom nivou. No ne samo da ovaj život u bosanskoj provinciji stoji u kontrastu prema realnoj figuri, Davilov razvoj se ocrtava u romanu već mnogo ranije. Ne uvodi Andrić slučajno francuskog konzula od početka kao „prosečnog“ čoveka u roman. Tako citira Defose iz jednog pariškog pisma: „Žan Davil je došao na svet kao čovek prav, zdrav i – prosečan“ (66). Već u Francuskoj Davil je dakle zastupao svoju liniju. Njegov čitav život se sastojao u tome da se on uvek ponovo oduševljavao novim političkim odnosima, dok njegova energija nije postepeno utihnula (396) i on je pre svega želeo jedno: mir. Na jednom mestu autor ga poredi čak sa čovekom koji bez griže savesti traži ostvarenje svojih potreba i nagona „na račun tuđe štete i propasti“ (59). I na kraju romana autor konstatuje sa prekorom:

Jer, kao svi usamljeni a slabi i istrošeni ljudi [...] Davil je silom hteo da u rečima i pogledu drugih ljudi nađe potvrde i podstreka za svoje mišljenje i delanje, umesto da ih traži u sebi (337).

Upravo ova negativna procena jednog diplomate, koji u svom okruženju humanije deluje nego ostali, čitaocu daje da se nasluti da je Andrić u Davilu i njegovoj književnoj delatnosti u velikoj meri video sebe. Pre svega se nameće paralela ispred pozadine Andrićeve „funkcije opunomoćenog ministra i izvanrednog poslanika jugoslovenske vlade u Berlinu“, koji 25. marta 1941. godine potpisuje pakt sa Silama osovine: nemoć nasuprot političke realnosti.

Intrige, koje Davil i fon Miterer od početka pletu, nisu vođene ličnom osetoljubivošću, već su samo deo njihovog diplomatskog rada. Time ne samo da nemaju uticaj na istorijske događaje, već su svojim promenljivim pozicijama i prepirkama pred domaćim stanovništvom izvrgnuti ruglu. Lice „Evrope“ u Travniku je pre svega lice političkih intriga.

Bez sumnje suvereniji nego Davil je Defose. Defose se za kratko vreme mislima unese u novu sredinu, odlučno razgovara (između ostalog i na

turskom) sa zastupnicima različitih tabora i odaje Kolonjinom bogatom znanju, za razliku od svoje okoline, veliko poštovanje. Pri tome Defose zastupa konsekventno ideale francuskog prosvetiteljstva: obrazovanje, napredak, toleranciju. No kao kod „slabog“ Davila i birokratskih, austrijskih diplomata ovo znanje ni kod njega ne doprinosi promeni postojećih odnosa. Njegovi razgovori ostaju na teoretskoj ravni. Čak i fra Jilijana, sa kojim vodi otvoren razgovor, ne može da odvрати od njegovog konzervativnog stava. Od njegovih dubokih znanja profitira na kraju krajeva samo on sam kao diplomatski karijerista i autor knjige o Bosni.

Skoro sarkastično se čita okolnost da on i svoju ljubavnu intrigu sa Jelkom preseca unošenjem u svoju knjigu: „Samo je, jedne od tih noći, u rukopisu svoje knjige o Bosni, tamo gde govori o tipovima i rasnim osobinama bosanskog čoveka, dodao sledeći stav: 'Žene su redovno stasite...'“ (190). A kad napušta zemlju, komentariše pripovedač: „Tako je Defose napustio Travnik sećajući se od svega jedino nesrećnog 'ilirskog doktora' i misleći jedan trenutak na njega“ (306).

Defose dolazi i odlazi kao zastupnik prosvetiteljske, kolonijalne moći, koja sopstveno pravo na istinu nikad ne dovodi u pitanje. Ovo „kolonijalno“ držanje Defosea, naspram kog autor na kraju krajeva stoji ambivalentno, stupa jedino na jedan veoma implicitan način na videlo. Centralna figura za ovu problematiku tematiziranja jedne „prosvetiteljske“ Evrope, koja se vidi u ulozi i u dužnosti „prosvetitelja“, jeste gospođe Davil.

### 3. Gospođa Davil kao anti-ideološka alternativa?

Iako se u *Travničkoj hronici* ne mogu razaznati direktne aluzije na Tolstojev *Rat i mir*, Andrić se približava sa bezimenom „Gospođom Davil“, koja stoji dijametralno nasuprot kultu Napoleona, u velikoj meri Tolstojevom etičkom pristupu. U svom istorijskom romanu Tolstoj poredi Napoleona sa dečkom, koji je od kočijaša izmolio uzde, koje ubrzo vraća nazad, kad mu konji odlete. No i Car Aleksandar I jeste za Tolstoja figura bez bilo kakve istorijske relevantnosti.

Za pisca romana značaj ima samo čovek koji oseća onaj tok istorije koji racionalnom poimanju mora da ostane zatvoren. (Tolstoj za ovo koristi oscilirajući, na Hegelov *apsolutni duh* oslonjen pojam *proviđenje*.) Takva figura za Tolstoja je Kutuzov. Ovaj ruski maršal zaspi, što je signifikantno, na najvažnijom strateškom sastanku, dok njegovi feldmaršali razgovaraju o skovanim planovima bitke. Kao da Kutuzov deli sa autorom ubeđenje, da je od svih strategija važniji onaj mali gest jednostavnog vojnika, koji se prenosi kao znak odlučnosti na njegovu sredinu.

Centralna figura ovog etičkog pristupa u *Ratu i miru* jeste skroman seljak Platon Karatajev. Ovaj zastupnik ruskog naroda konstantno zaboravlja šta priča, zato što se instinktivno i nesebično uvek okreće onim ljudima koji ga upravo okružuju. Njegova moć empatije i spremnost da pomogne bez preispitivanja čini ga ne samo ljudskim uzorom Pjera Bezuhova, već i idealom autora.

Sigurno je gospođa Davil u poređenju sa Karatajevim etičko-ideološki manje stilizovana, no ipak i ona zastupa život, koji se u sekularizovanijoj formi približava Tolstojevoj misli o pravom putu.

Gospođa Davil se uvodi u tekst kao „umna, trezvena i okretna žena snažne volje i neumornog tela“ (53). I dalje se kaže o ovoj radinjoj konzulici: „Njen život, to je bila fanatična ali razborita i strpljiva služba kući i svojim.“ (53) Pri ovoj službi prema porodici, koju Davil tumači kao „potpunu predanost sadašnjem trenutku i poslu“ (366), ona se oslanja, slično kao i Karatajev, o religioznu osnovu: „[...] bila je iskreno pobožna onom naročitom francuskom, čvrstom a čovečnom pobožnošću, bez kolebanja i bez bigotizma“ (53). Kao što njene misli posle razgovora sa fra Ivom ipak pokazuju, ona je pri tome i te kako sposobna za kritičku analizu stvarnosti. Ne samo da ona u fra Ivinom odbijanju da pošalje stalnog kapelana u „Napoleonov konzulat“ (265), prepoznaje licemerno ponašanje, ona udara i na granice religije:

Jeste, čovek zna da postoje ti jazovi i sve te protivnosti među ljudima, ali tek kad se krene u svet i kad ih oseti na sebi, on vidi koliko su stvarno velike i kako su teške i neprelazne. Kakve bi to molitve trebalo da budu pa da sve to zajaze i izravnaju? Njena potištenost joj je odgovarala da takvih molitava uopšte nema (267).

Za razliku od njenog muža i vezira Mehmed-paše i Halimi-paše, ona misli ovu misao ne do samog očajnog kraja, već se vraća nazad onome u čemu vidi svoj stvarni zadatak: porodici. Čak ni smrt jednog deteta, zbog kog dugo pati, ne može da je odvraća od njenih porodičnih dužnosti. Ona je jedna od malog broja figura u Travniku koje ne potpadaju kao žrtve pod uticaj „bosanske tišine“.

Značajno za razumevanje romana jeste pak to da radinost, štedljivost, otvorenost i smisao za porodicu gospođe Davil brzo vode ka tome da ona osvoji poštovanje čitave okoline i da njena kuća u gradu kod svih religioznih zajednica jednako važi kao uzor. Dakle ovaj nespektakularni rad sa one strane „velikih interesa“<sup>13</sup> ima na kraju krajeva više efekta nego otmena škola diplomatije.

<sup>13</sup> Ova suprotnost će biti uvek iznova tematizovana u odnosu prema Ani Mariji fon Miterer. Kad Ana Marija sa puno entuzijazma govori o venčanju Napoleona sa Marijom Lujzom i gospođa Davil, koja sasvim dobro može da živi „bez carskih svatova i istorijskih podataka“ (312), iz osećanja taktičnosti nešto želi da kaže, padaju joj na pamet jedino zumbuli u bašti. Razgovor odmah jenjava: „Drugačije nije ni moglo da bude. Jer, Ana Marija se oduševljala



Dok na početku „fratri“ uspešno zabranjuju katoličkim porodicama da šalju svoje ćerke u francuski konzulat, gospođa Davil se u kasnijim godinama jedva može odbraniti od navale. Jer počele su da se šire glasine da se sluge ne samo tretiraju kao članovi porodice, već se i efikasno vaspitavaju u vođenju kuće i čistoće. Tako da kad njen mali sin umre, čitav grad odaje duboko saučešće, a kad donese peto dete na svet, dobija poklone sa svih strana. Čak i kad Napoleon biva ekskomuniciran od strane Pape i fratri mesecima ne dolaze u konzulat, Defose „blagodareći gospođi Davil“ je „lepo“ primljen u manastiru u Gučkoj Gori (299).

O njenim „diplomatskim“ uspesima, koji iznenada odskaču od besplodnih intriga njenog muškog okruženja, eksplicitno se kaže:

Taj [pravi porodični] život je zračio izvan Konzulata i postizavao ono što ništa drugo nije bilo u stanju da postigne, ni sila ni mito ni nagovaranje: zbližavao je bar donekle stanovnike toga Konzulata sa narodom ovoga grada (307).

Razlog njenog uspeha leži pri tome merodavno u tome, da se ona ne poziva na ono, što ljude deli, nego na ono što ih povezuje:

Sve se izmenilo od pre dve godine, odnosi u svetu i prilike u zemlji, ali je opšte shvatanje porodičnog života ostalo nepromenjeno i sve što se na nj odnosilo vezivalo je ovaj svet čvrsto i nepromenljivo kao svetinja čija je vrednost opšta, trajna i nezavisna od promena i zbivanja u svetu (399).

I ovde se ponovo uzima dakle misao prologa o brzom protoku vremena, samo što se ovde nepromenljivo ne odnosi na društvenu hijerarhiju, već na najelementarniju stranu života – na tok postanka i umiranja.

Kao što čitav grad uzima udela u sudbini gospođe Davil, tako i gospođa Davil razvija poseban odnos prema svojoj okolini: Dok svi „Evropljani“ – izuzetak čini samo fon Mitererova senzibilna ćerka Agata (322) – napuštaju Travnik laka srca, gospođi Davil rastanak teško pada. Uzrok za to leži u tome što se ona kroz svoj rad sve više vezuje za okolinu i što se s njom identifikuje. Već pri dolasku pojavljuje se kao kontrapunkt svoje austrijske koleginice. Dok Ana Marija pribavlja nameštaj iz Beča, zapošljava radnike iz Slavenskog Broda (103) i „terorizira ukućane“ (104), gospođa Davil uređuje kuću sa „turskim sanducima, ćilimima i bosanskim platnom“ (54) i nalazi sa gluvo-nemim baštovanom – Mundarom – a sa njom i njena deca – prisni kontakt (311). Ona sprema zimnicu i iz godine u godinu poboljšava njen rok trajanja:

Poučena iskustvima ranijih godina, ona je sada tačno znala koje se povrće bolje i duže drži, koje su vrste ovdašnjeg voća najpodesnije za konzerviranje, kakvo je dejstvo vlage, studeni i vremenskih promena (365).

---

onim što je daleko, tuđe i izvan nje, a gospođa Davil samo onim što je blisko i u najužoj vezi sa njom i njenima“ (313).

Tako ona može, kad glad jedne zime i muslimansku decu tera pred konzulat, da pomogne sa domaćim proizvodima.

Ono što Defose postiže preko teorijskog znanja o Bosni, gospođa Davil ostvaruje u svakodnevnom, profanom životu. I upravo ova profanost ima u očima autora svoje „spoljnom svetu nepoznate lepote“ (307). Suze, koje gospođa Davil proliva pri rastanku, a uoči cvetanja pasulja (430), dakle, ne važe propuštenoj berbi, već estetici ovog jednostavnog života, koji je na jedan prirodan način povezan sa Travnikom.

Gospođa Davil nije jedina figura u romanu koja zastupa ovaj etički princip. I njen muž uživa barem kao otac porodice jedan život koji se sa tim može uporediti. I čak i figure kao fon Miterer ili Davna mogu u jednom ćošku svoje duše da razviju svoju ljudskost, čak i ako njihov glavni život izgleda drugačije.

Na jednoj u velikoj meri simboličkoj ravni govori o ovoj moralnoj lepoti epizoda, u čijem središtu stoji majstor za kazan i rakiju Tanasije. I ova scena se odigrava van zvaničnog života – u kačari Petra Fufića:

I posle ovih ljutih i nejasnih gundanja, koja on i njegovi pomoćnici dobro razumeju, izlazi iz Tanasijevih *čađavih i ispućalih ruku, iz blata, dima i prividnog nereda*, na kraju, savršen i pošten posao: dobra i *čista* rakija [...] sjajna i vatrena tečnost, *bistra* i lekovita, *bez trunja i čađi, bez traga muke i prljavštine iz koje je nastala*, ne oseća se na dim ni na trulež, nego miriše na šljivu i voćnjak, i razliva se u sudove, dragocena i *čista kao duša* (415).

Noćna scenografija je uramljena od besanog Davila, koji kroz prozor konzulata gleda na vatru ispod kazana. No Davil ne zna ni o Tanasiju ni o skromnom „gataru“ Marku, koji u vatri proriče i koji kao prorok takođe biva poštovan od strane Turaka (416). Davilovo slepilo je sistemsko: glavnoj figuri *Travničke hronike* promiče, da na ovom „prelazu“, gde je sve „*strmo i neujednačeno, izukrštano i isprepletano*“, takođe postoji i život u jasnoći. Ovaj život je marginalizovan i skoro da je samo simbolički egzistentan, no ipak postoji.

Prevela Ana Trkulja

## Bibliografija

- Andrić, I. Znakovi pored puta. // Sabrana dela, XVI, Beograd 1981.  
 Andrić, I. Znakovi pored puta. Sarajevo 1977.  
 Andrić, I. Travnička hronika // Sabrana dela, II, Beograd 1991.  
 Vučković, R. Velika sinteza. O Ivi Andriću. Sarajevo 1977.  
 Cvijić, Jovan. Balkansko poluostrvo i Južnoslovenske zemlje, Osnovi antropogeografije. Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd 1966.  
 Dumaine, A. [Uvod u odlomak iz dnevnika Pjera Davida]. *Revue d'histoire diplomatique*. Paris 1924, 129-141.

- Jähnichen, M. „O zakonu protivnosti“ oder Andrić's Appell zur Toleranz im Roman *Travnička hronika*. // Ivo Andrić 1892-1992. Beiträge des Zentenarsymposiums an der Otto-Friedrich-Universität Bamberg. München 1995, 41-52.
- Kurtović, Šukrija. *Na Drini ćuprija i Travnička hronika* od Ive Andrića u svjetlu bratstva i jedinstva (1961). // Andrić i Bošnjaci. Tuzla 1999, 133-177.
- Said, Edward. *Orientalism*. New York 1978.
- Šamić, Midhat. *Istorijski izvori Travničke hronike Ive Andrića*. Beograd 2005.
- Von Wilpert, Gero. *Sachwörterbuch der Literatur*. Stuttgart 1989.



## O FUNKCIJI DIVERGENCIJA U *PROKLETOJ AVLIJI*<sup>1</sup>

Pri čitanju *Proklete avlije* vrlo brzo pada u oči da se radi o neobičnom, možda čak netipičnom Andrićevom tekstu. Dvije crte teksta se čine za ovo naročito odgovorne: s jedne strane višeslojno izgrađena pripovjedačka struktura, koja je u svojoj složenosti unutar Andrićeva djela jedinstvena, i sa druge strane za „zrelog“ („epskog“) Andrića vrlo dalekosežna, lirski intonirana identifikacija sa glavnom figurom. Može se pretpostaviti da obje ove crte imaju veze sa posebnom genezom romana. Andrić je tekst počeo pisati u drugoj polovini 1920-tih godina, a završio ga tek 1953. Da li je, dakle, lirsko-elegična nota *Proklete avlije* dužnik (još) mladom, lirsko-egzistencijalistički raspoloženom Andriću? I ne pokušava li zreli Andrić, koji ljudskost (*conditio humana*) u osnovi veže za jedan historijski kontekst, da se kroz više pripovjedačkih lukovica i uopštavajuće komentare zaštititi od ove identifikacije?

Za takvo jedno sadejstvo dvaju različitih autora govori prije svega razuđena koherencija djela. Ona podsjeća potpuno na romane poput Tolstojeve *Ane Karenjine* ili Platonovljeva *Čevengura*. Tolstoj je kao što je poznato posljednje poglavlje *Ane Karenjine* napisao poslije jedne duboke lične krize, koja ga je okrenula ka hrišćanskom vjerovanju. Poneki savremenik, između ostalih i Čehov, vidio je u ovakvom kraju romana jedan nedopustiv umjetnički lom.

Slično se dešava i sa Platonovljevim djelom. Prve dijelove *Čevengura* Platonov je napisao u prvoj polovini 1920-tih godina dok je još bio entuzijastičan „graditelj zemlje“ (*stroitel' strany*), a Trocki pripadao vodećim političkim figurama. Kada autor pola decenije kasnije poduzima novi pokušaj, ne samo da je Trocki pao u nemilost, nego se čini da i Platonov sam ne dijeli više onaj optimizam (o tome upečatljivo svjedoči tek 2008. objavljena „komedija“ *Duraki na periferii* iz 1928. godine). Roman se za štampu morao preraditi i adaptirati na nove odnose.

Detaljna poetološka analiza kako *Ane Karenjine* tako i *Čevengura* nam pokazuje da geneološki rani pasaži djela, koji su skoro nepromijenjeni, ideološki i pripovjedačko-tehnički, ostvaruju djelimično osjetljivu koliziju sa kasnijim pasažima. Ove „divergencije“, usput budi rečeno, bacaju i svjetlost na pojam implicitnog autora: Iako postoje dobri razlozi da se jedno prozno djelo pisano kroz dugi niz godina shvati kao sumarna tačka različitih međusobno

<sup>1</sup> Članak je prvobitno objavljen u zborniku *Jezik, književnost, kultura. Novici Petkoviću u spomen*. Ur. Jovan Delić, Aleksandar Jovanović. Beograd 2011, 571-594.

nesamjerljivih auktorijalnih nastojanja, čitalac instinktivno traga za jedinstvenom intencijom djela, tj. on sebi gradi sliku autora koji je u stanju da stvori takvo jedinstvo. Ovaj „implicitni autor“, koji predstavlja jedan konstrukt čitaoca, u svojoj osnovnoj funkciji da proizvede jedinstvo pokazuje pri tome jednu ništa manju sličnost sa sekulariziranim pojmom boga.

Mnogo štošta govori u prilog tome da se i Andrićeva *Prokleta avlija* treba shvatiti kao jedan hibridni produkt različitih stvaralačkih faza, čija fascinacija (kao i kod pomenutih djela) počiva upravo u tome da na osnovi jedinstva, koje se projicira od strane čitaoca, egzistiraju maksimalne „divergencije“ i konačno i divergentne mogućnosti interpretacije.

Kompleksnost, dakle, kao posljedica nedosljednosti i *laissez faire* (letargičnosti) autora? Ili ipak prije: Divergencija i suprotnost kao uslov kompleksnosti i kao premisa literarnog diskursa uopšte?

U sljedećim razmatranjima neće nam zadaća biti da rekonstruišemo genezu Andrićeva djela, koja bi pretpostavljala jedan sistematski uvid u manuskripte.

Mnogo više ćemo se postaviti u poziciju onog tradicionalnog čitaoca koji traži jedinstvenu intenciju djela. Mi postavljamo konačno pitanje o funkciji izvjesnih „divergencija“.

Ove divergencije, koje su u *Proklesoj avliji* najočiglednije u kompleksnoj narativnoj strukturi, u obimnoj sekundarnoj literaturi su višekratno tematizirane i kristališu se egzemplarno u pitanju funkcije koju ima „bezimni mladić“, koji se pominje već u prvoj sceni romana (up. Leovac 1979, 133-151, Petković 1984, 305-306, Džadžić 1991, 10, Jerkov 1999, 217 i dr.).

I u prilogu koji slijedi treba najprije oslikati pripovjedačkotehnički aspekt ovih divergencija, prije nego što se ispita njihova funkcija. Ovo čini nužnim da se izvjesna mjesta, koja su u sekundarnoj literaturi već često citirana i ovdje iznova ispituju.

## 1. Narativne divergencije

Kompleksni pripovjedački ustroj *Proklete avlije* može se slikovito predstaviti kao višeslojna struktura lukovice, koja bi šematizirano mogla biti predstavljena na sljedeći način:

$$\{ \dots [ \dots ( \dots ) ( \dots ) ( \dots ) \dots ] \dots \}$$

A adaptirano na likove („:“ znači „pošiljalac“, „>“ – „adresat“, „prip.“ – „pripovjedač“ a „čit.“ – „čitalac“):

**prip.:{mladić:[Petar:(Ćam.:>Pet.) (Haim:>Petar) (Zaim:>Petar)>mladić]>prip.  
.>čit.**

U unutrašnjoj lukovici, koja se lokalno može poistovijetiti sa zatvorskim dvo-rištem, pripovijeda Ćamil svom drugu u nevolji fra Petru o bratskom sukobu između Džem-Sultana i Bajazita II. Na istoj ravni su i Haimove priče o Ćamilu kao i Zaimove pripovijesti o njegovim mnogobrojnim vezama sa raznim ženama. U drugoj unutrašnjoj lukovici pripovijeda fra Petar u samostanu neposredno pred svoju smrt pomenutom bezimenom mladiću o svom boravku u Depositu u Stambolu, Prokletoj avliji kako ga je narod nazvao. U trećoj lukovici, koja se može situirati u samostan kratko poslije fra Petrove smrti, fungira bezimeni mladić, tako moramo zaključiti, kao pripovjedač. On priča ono što je čuo od fra Petra i sa svoje strane dodaje k tome kako je fra Petar to pričao: O cijeloj jednoj godini koju je fra Petar proveo u Stambolu i Akri, tako čitamo, pričao je „više i lepše nego o svemu ostalom“ o „dva meseca, provedena u stambolskom istražnom zatvoru [...] Pričao je na prekide, u odlomcima [...] Često bi, nastavljajući pričanje, ponavljao ono što je već jednom rekao, a često bi opet otišao napred, preskočivši dobar deo vremena“ (Andrić 1989, 19)<sup>2</sup>.

Ovaj treći privjedački kontekst odaje nam da se kod mladića radi o jednom fratru, pošto se on nalazi u jednoj ćeliji (najvjerojatnije u fra Petrovoj), koja je u susjedstvu one ćelije u kojoj fra Mijo i fra Rastislav zapisuju inventar o fra Petrovoj ostavštini. Roman se ovoj okvirnoj radnji vraća ne samo na svoje kraju, nego i u sredini na jednom mjestu čitamo sljedeći iskaz:

Pa ipak, sve to kao da nije bilo najvažnije ni zauzimalo najviše mesta u fra-Petrovim sećanjima na Prokletu avliju o kojoj je, u poslednjim danima svoga života, toliko pričao mladiću pored sebe (36).

Ovo mjesto sugerira očigledno određenu komunikativnu situaciju<sup>3</sup>: Je li to pripovjedač krajnje (četvrte) lukovice, kome je mladić više puta htio pričati o ljepoti fra Petrova pripovijedanja? Ili bi se „bezimenog mladića“ trebalo poistovijetiti sa ovim četvrtim pripovjedačem? Ako je u pitanju ovaj drugi slučaj, onda se okvirna radnja može čitati kao prikrivena ja-pripovijetka, u kojoj autor prerađuje osobna iskustva, naročito svoj boravak u mariborskom zatvoru kao i svoje bliske kontakte sa bosanskim franjevcima za vrijeme prvog svjetskog rata, te godine 1926.<sup>4</sup> I Džadžić (1991, 10) vidi u bezimenom

<sup>2</sup> U nastavku se citati iz ovog dela navode samo sa brojem stranice.

<sup>3</sup> Dalekosežno paralelno je ustrojena pripovijetka *Trup*, koja je objavljena 1937. u *Srpskom književnom glasniku* (knj. LII, br.6, 417-427): I ovdje teško bolesni fra Petar u priči o svom boravku u Maloj Aziji – fra Petar je već progнан u Akru (up. Leovac 1979, 134) – pušta jednog „turskog“ unutrašnjeg pripovjedača da pripovijeda. Između ovih dviju pripovjedačkih ravni se ne pominje eksplicitno neki daljnji pripovjedač, ali se pominje jedna figura koja je analogna bezimenom mladiću: „Ima otada mnogo godina, i sam znaš, ali ja niti mogu da zaboravim ono što sam vidio i čuo na sahat-kuli u Akri, niti umijem sebi da rastumačim“ (Andrić 1963, 183).

<sup>4</sup> Andrić sam kaže da je „doživljava iz mariborske kaznionice, u kojoj su neki zatvorenici znali da pričaju do zore – najviše, zna se, o ženama – iskoristio [...] prilikom pisanja poglavlja *Proklete avlije*“ (Jandrić 1977, 111). Već 1915. imao je Andrić za vrijeme njegove policijski

mladiću „zastupnika implicitnog autora“, čija se funkcija sastoji samo u tome „da otelotvori postojanje fiktivnog pripovedača“.

Pošto u tekstu ne postoje eksplicitni signali takvog identiteta, opravdano je razlikovati četiri narativne ravni sa po jednom pripovjedačkom instancom, koje se mogu učiniti odgovornim za način i oblik kako se pripovijeda: pripovjedač četvrte lukovice (nazvaćemo ga najprije „auktorialnim pripovjedačem“), bezimni mladić, fra Petar i u unutarnjoj lukovici Ćamil (u izvjesnim pasažima dolaze k tome još sporedne figure poput Zaima i važnijeg Haima, koji također pripovijeda o Ćamilu).

Mogućnost da u centralnim pasažima ne dolaze u pitanje manje od četiri pripovjedača kao govorni subjekat je dodatno ojačana time da se unutarnjim pripovjedačima eksplicitno pripisuju sposobnosti jednog klasičnog literarnog pripovjedača. A čak se i za Haima kaže kako on pripovijeda:

Naravno, sve onako kako se od ovog Haima, tako se zvao čovek iz Smirne, moglo saznati. Sve ispreturano i izlomljeno, nešto ispušteno, a nešto opet po tri puta ponovljeno, šareno, živo, ne uvek jasno, ali sa množinom svakojakih pojedinosti (43).

Haimov pripovjedački način pri tome pokazuje ne male sličnosti sa pripovijedanjem fra Petra. Ne samo da ih povezuje slaba hronološka izgradnja njihovog pripovijedanja, nego su oba u stanju da izvještavaju iz perspektive drugih likova. O Haimu se kaže:

I nije samo opisivao ljude o kojima priča nego je ulazio u njihove pomisli i želje, i to često i u one kojih ni sami nisu bili svesni, a koje je on otkrivao. On je govorio iz njih (43).

Ova sposobnost je u tekstu i psihološki motivirana:

[...] ali njegova potreba da priča o tuđim životima, naročito o životima onih koji su po društvenom položaju viši ili po svojoj sudbini izuzetni, bila je jača od svega (43).

O fra Petrovoj sposobnosti uživanja naročito snažno svjedoči jedan duži pasaž koji stoji pod navodnicima<sup>5</sup>, a uključuje i jedan izgrađeniji dijalog sa Ćamilom.

„Vidim, oduljilo se ovo moje tamnovanje na pravdi boga. [...] Nigdje čovjeka da porazgovaram s njim [...]. Sutradan on [starješina] mi kaže: „Sjedi s mirom i ne pominji to više!“ [...]

---

nametnute izolacije u Ovčarevu bliske kontakte sa franjevcima (up. Popović 1991, 28), a 1926. obišao je još jednom sa svojim gimnazijskim profesorom dr Tugomirom Alaupovićem, koji je tada ministar, više franjevačkih manastira u središnjoj Bosni (Popović 1991, 53).

<sup>5</sup> Izdanje koje se ovdje koristi ne razlikuje se u korištenju navodnika od izdanja: Andrić 1963 IV, 123-127.



- Uranio, zoru prevario! Svanulo, Ćamil efendija. Hej! A on odmahuje glavom.
- Za mene je – kaže – a ponoć a zora, sve isto. Nema svanuća [...]“ (78-80).

Iako na kraju citata postaje jasno da je fra Petar sebi ovaj dijalog sa Ćamilom uobrazio („Pa to sam ja sam sa sobom razgovarao!“, 80), on svjedoči o „kласičnim“ kvalitetima literarnog pripovjedača.

Kao što se već prema raspodjeli „jata“ djelomično može prepoznati, autor je s obzirom na višeslojnu narativnu strukturu zainteresovan da različitim pripovjedačima prizna njihov sopstveni pripovjedački svijet, ali kao što će se tek vidjeti, ipak se pojedine pripovjedačke instance dalekosežno pretaču jedna u drugu. Utoliko se komentar o načinu i obliku kako fra Petar i Haim pripovijedaju čini kao pokušaj da se opravda njihova narativna bliskost.

Pri sprovođenju analize ovih divergentnih odnosa može se unaprijed reći da je narativna „indiferencija“ okvirnih pripovijedaka u predrealističkoj književnosti bila i te kako uzus (ako se uporede npr. Boccacciov *Dekameron*, Jan Potockijev *Manusript trouvé à Saragosse* ili Puškinove *Povesti Belkina*), ali da se ona u 20. vijeku ipak opaža kao jedno markirano „neoblikovanje“.

Razradićemo ove divergencije tako što ćemo najprije ispitati pitanje diferenciranja govora na osnovu upotrebe glasa jat.

Kao i u romanu-hronici *Na Drini ćuprija* i u *Proklesoj avliji* se također može prepoznati jasan sistem u raspodjeli „istočnog“ i „zapadnog“ narečja (up. Andrić 1934<sup>6</sup>). U koliko visokom stepenu je Andrić bio toga svjestan svjedoči jedno pismo Mladena Leskovca iz septembra 1954. godine autoru *Proklete avlije*:

Vaš tekst će biti do krajnosti respektovan: saopštio sam Izdavačkom preduzeću Vašu napomenu u vezi sa fratrovim ekavizmom-ijekavizmom (Sveske Zadužbine Ive Andrića. 14/1998, 62).

Centralni kriteriji ovog sistema su:

1. Govor domaćih Bosanaca, kada oni među sobom govore, daje se (i)jekavski

- Piši dalje – čuje se opori glas starog fratra – piši: „Jedna kliješta velika, kreševska. Jedna“ (18).

2. Govor auktorijalnog pripovjedača je dosljedno ekavski:

Zima je, sneg zameo sve do kućnih vrata... (17).

<sup>6</sup> „Drugo, što se tiče istočnog i južnog narečja, moram odmah da Vam kažem da je po mome mišljenju nemoguće i potpuno neopravdano da ma šta menjam na već štampanim stvarima. Ja sam pisao i pišem u oba narečja, i to naizmenično“ (Pismo Andrića Branimiru Livadiću, 19.6. 1934 // *Borba*, 8.10. 1992, str. 4., red. Miroslav Karaulac).

Ovo vrijedi i za pasaže sa doživljenim govorom (up. slučaj dole: Andrić 1989, str. 41).

3. Razgovori koji se vode na stranim jezicima (ovdje skoro isključivo: turski) svih likova (i franjevac) daju se ekavski.

- Ostavi, Hajmo, vere ti, te besposlice – kaže fra Petar gubeći malko strpljenje.
- Ne, ne! Vi ste, uvaženi prijatelju, dobar čovek, pa mislite da je svak dobar. (53)
- [...] valja da sediš ovde [...] (Karađoz, 30).

Moglo bi se najprije smatrati da je gore citirani ijekavski govor fra Petra u Stambolu u suprotnosti sa ovim sistemom. Ali takvo mišljenje nije opravdano zato jer je fra Petar sebi dijaloge sa Ćamilom i starešinom uobrazio. On govori sa samim sobom i konačno u svom (sopstvenom) idiomu („Nigdje čovjeka...“, 78).

Iz ovog citata može se također zaključiti da za upotrebu jata nije odgovoran fra Petar (kao ni mladić, za koga se također može uzeti da je jekavac), nego auktorijalni pripovjedač. Time se autor približava izvjesnoj diferencijaciji između auktorijalnog pripovjedača i fra Petra (odnosno mladića), koja se sugerše na osnovu deklarisanog pripovjedačkog okvira.

Koliko blizu auktorijalni on-pripovjedač stoji prema fra Petru pokazuje upravo kraj ovoga umišljenog razgovora:

„[...] I trudim se da to ne zaboravim i da ostanem kod te misli. A osjećam kako Avlija kao vodeni vrtlog vuče čovjeka na neko tamno dno.“

Nije lako ni najtvrdem čoveku provoditi dan i čekati sumrak sa takvim mislima; a dan ne donosi ni promene ni nade. Jedino Haim ako pride. On pride svakog dana, ali sa njim ne može biti pravog razgovora. On, siromah, sve dublje tone u svoja mračna pričanja i uobražene strahove. Uzalud ga fra Petar svaki put [...] (80-81).

Dok je prvi pasus kroz navodnike još naznačen kao direktni upravni govor fra Petra, drugi pasus pripada formalno auktorijalnom on-pripovjedaču. Ali ipak ovaj drugi pasus ostaje potpuno u duktusu fra Petrova govora (up. ponavljanje apstrahovanog *čovek*, deiktično *takvim*, razgovorna sintaksa eliptične druge rečenice, omalovažavajući stav naspram Haima, melanholično raspoloženje).

Bez ikakve promjene ove bi rečenice mogle biti navedene i pod navodnicima tekućeg pasusa. Tek navođenjem fra Petrova imena postaje jasno – gledajući na grafičko markiranje – da se više ne može raditi o citiranom unutar-njem monologu fra Petra.

Granice između govora lika (fra Petar) i govora pripovjedača mogu se u tekstu svakako još dalje brisati. O tome svjedoči sljedeći citat iz 2. poglavlja.

(Nakon što je Haim fra Petru ispričao priču o Ćamilu i njegovoj familiji iz Smirne, slijedi jedan komentar pripovjedača čiji je predmet Haimovo jezičko ponašanje):

A tu gde se završavalo jedno, počinjalo je drugo pričanje. Kraja nije bilo (44).

A odmah sljedeći pasus koji stoji u zagradi skriva jedno iznenađenje – jedan pluralis auctoris:

(Mi smo uvek manje ili više skloni da osudimo one koji mnogo govore, naročito o stvarima koje ih se ne tiču neposredno [...] A pri tom ne mislimo da ta ljudska, toliko ljudska i tako česta mana ima i svoje dobre strane. [...] Tako, nešto od ljudske istine ostane uvek za one koji ih strpljivo slušaju i čitaju.) (44)

Okolnost da se radi o uopštavanju koje koriguje fra Petrov omalovažavajući stav prema Haimu, čini vjerovatnijim da je upravo govor auktorijalnog on-pripovjedača, nego da je to fra Petrov govor. U prilog tome govori i činjenica da su ove zagrade ekavski ustrojene (ekavski izgovor isključuje također i bezimenog mladića kao govorni subjekt).

Neposredno poslije stoji doduše:

Tako je mislio u sebi fra Petar [...]

Iako se ni u zagradama ne pojavljuje inkonzekventna upotreba ekavskog, pošto se ne radi o jednom citiranom unutrašnjem govoru, nego o prikazivanju misli, koje jezički ostaje orijentisano na pripovjedačev govor, ipak se 1. lice plurala, koje se dotada u pripovjedačkom govoru ne pojavljuje, sasvim teško može situirati.

Jer s jedne strane se sljedećom rečenicom sugerise da ovo „mi“ uključuje fra Petra, a s druge strane ekavski izgovor ukazuje na jedno pluralis auctoris pripovjedača. Povezan sa pripovjedačem uopštenu iskaz o ljudima koji rado pričaju o sudbini drugih, dobija okolnost koja se konačno odnosi na pisca samog – veći autoritet.

Ako se na ovom mjestu u tekstu pluralis auctoris još eksplicitno (i tako reći naknadno) pripiše fra Petru, onda taj pluralis auctoris pripada u sljedećem pasazu još jasnije pripovjedačevu govoru:

Misleći o njemu, docnije, mnogo puta, fra Petar nije mogao nikako da se tačno seti ni sata kad je došao, ni kako je došao, tražeći malo mesta, ni šta je pri tom rekao. – Kod ljudi koji nam postanu bliski mi sve te pojedinosti prvog dodira sa njima obično zaboravljamo; izgleda nam kao da smo ih vazda znali i kao da su oduvek sa nama bili. Od svega toga u sećanju iskrasne ponekad samo neka nepovezana slika (38).

Povlaka ne markira prelaz na govor lika, nego najavljuje jednu narativnu instancu koja se upravo razlikuje od fra Petra: najavljuje auktorijalnog pripovjedača (ili bezimenog mladića).

Ništa manje značajna nije ni upotreba doživljenog govora:

I bez reči oni su se oprostili kao dobri, stari poznanici.

Te noći fra Petar je dugo mislio o neobičnom Turčinu. Kao i jeste Turčin, i nije, ali nesrećan čovek je sigurno [...] (41).

S druge strane je opet u drugoj rečenici eksplicirano da se radi o fra Petrovim mislima – jedan iskaz koji jednoznačno pripada pripovjedačevu govoru. Ali ipak već nominalna jedinica „neobičan Turčin“ odaje perspektivu lika a ne pripovjedača. U prilog tome govori kako vrednujući prilog tako i imenica, koja je u tadašnjoj jezičnoj upotrebi bila još uglavnom neutralna. Pošto se u ovoj rečenici želi isključiti perspektivu fra Petra, mogao bi za subjektivan izraz biti odgovoran još nepoznati mladić. Ali jezička prezentnost ovog mladog fratra nije data čak ni u okvirnoj priči, tako da se njegov govor i ovdje dalekosežno treba isključiti.

Da pogledamo još jedno posljednje mjesto u tekstu: Nakon što Ćamil fra Petru više dana priča o Džem-sultanu, jednog jutra on više nije tu. Umjesto njega govori sada Haim sa fratrom koji je ipak sa svojim mislima kod Ćamila:

Činilo mu se da ga vidi i čuje kako sinoć, pre rastanka, govori brzo kao da čita.  
 – Stojeći uspravno, u sjajnom svečanom odelu, na palubi broda koji je pristajao u Ćivitavekiji i posmatrajući šarenu i protokolarno poređanui gomilu papske vojske i crkvenih dostojanstvenika, Džem je mislio živo i jasno, *kako mislimo samo u časovima kad smo odvojeni od jednog boravišta a nismo stupili na drugo*. [...] Eto, svuda ga dočekuju strani ljudi kao živi zid njegove tamnice. A šta može da očekuje od tih ljudi? [...]  
 Od svega što svet ima i jeste *ja sam hteo* da napravim sredstvo kojim bih savladao i osvojio svet, a sada je taj svet načinio od mene svoje sredstvo (kurziv – R.H., 68).

Citat odslikava na najužem prostoru cjelokupni ustroj pripovijesti: Fra Petar imaginira Ćamilov govor, koji opet sa svoje strane imaginira unutrašnji govor Džem-sultana. Time se riječ *ja*, na čiju se opasnost upozorava dvije strane ranije („Ja! – Teška reč...“, 66), može odnositi na ništa manje nego na čak tri lika: fra Petra, Ćamila i Džem-sultana. Ako, pak, uzmemo u obzir još i nepoznatog mladića, dobijamo ukupno četiri moguće instance.

Još komplikovanije se ponaša pluralis auctoris u *mislimo*. Čisto formalno gledajući nameće se najprije kao govorni subjekat Ćamil. Njegovo psihičko stanje na granici ludila čini, međutim, jedan generički iskaz, lišen konkretne događajnosti, malo vjerovatnim. Još je lakše ovu apstrahovanu misao prenijeti na fra Petra, kome auktorijalni pripovjedač takva razmišljanja i eksplicitno pripisuje. Ali kao što smo već u jednom analognom slučaju ustanovili, i ovdje se jasnije čuje govor auktorijalnog pripovjedača negoli govor nekog lika: Radi se o onim markantnim generičkim iskazima koji stoje između narodnih mudrosti i aforizma i koji su postali zaštitni znak Andrićeve proze uopšte.

Iz dosadašnje analize može se donijeti i prijevremeni zaključak: Cjelokupni tekst je označen jakim govornim interferencijama između svih narativnih instanci:

Nije samo fra Petar taj koji se ponaša kao auktorijalni on-pripovjedač, i koji je u stanju da pogleda u duše svojih figura, nego i unutarnji pripovjedači Ćamil i Haim pokazuju crte omniprezentnog i sveznajućeg pripovjedača. I oni također predstavljaju monologe i dijaloge i reprodukuju vanjski i unutarnji govor. K tome dolazi još i to da je i ideološka pozicija fra Petra, za razliku npr. od lika fra Petra u tematski bliskoj pripovijeci *Trup*<sup>7</sup>, dalekosežno približena onoj poziciji auktorijalnog on-pripovjedača. Time se tekstualne interferencije još više intenziviraju.

Kao što je gore već pomenuto, za prozu 20. vijeka nije neobična sama okolnost intenzivnih interferencija, nego mnogo više njihov zajednički hod sa jednom realistički motiviranom, „upakovanom“ okvirnom pričom. Tekst eksplicitno navodi više okvirnih, unutarnjih pripovjedača i sugerise time i više razdvojenih svijestí. Pokuša li se, međutim, ove svijesti u tekstu razlučiti, to je samo djelimično moguće zbog intenzivnih interferencija teksta.

## 2. Funkcija divergencija

U odgovoru na pitanje koju funkciju ima pretakanje narativnih instanci u *Prokletoj avliji*, nastojat ćemo da razdvojimo pojedine značenjske nivoe ovog višeslojnog djela. Ove ravni pri tom, slično Platonovljevom *Čevenguru* ili Kafkinom *Zamku* mogu se eksplicirati već na osnovu naslovnog motiva. Kao što Kafkin „Zamak“ može biti shvaćen i kao slika životnog smisla, birokratije, narastajućeg totalitarizma i kao slika metafizičkog svjetskog poretka, tako se može i avlija tumačiti konkretno-historijski i simboličko-alegorijski, između ostalog:

- na *historijskoj ravni* kao reprezentivni topos Osmanskog carstva odnosno jednog njegovog dijela (npr. Bosanski pašaluk)
- na *egzistencijalnoj ravni* kao simbol ljudskog života: Ovo egzistencijalističko tumačenje približava Andrića djelima poput Sartrovog *Huis clos* (1944) ili Camuseva *L'état de siège* (1948). Centralni motivi Andrićeva „egzistencijalizma“ su pri tome: krivnja, identitet, nada, nemoguć, ali i umjetnost, koja se kao pričanje eksplicitno tematizuje;
- na *psihološkoj ravni* kao simbol psihološkog stanja: Zatvorski zidovi, koji okružuju Ćamila, označavaju ovdje i unutarnje zidove, koji ga izoluju od realnosti. Ova ravan korespondira (kao i egzistencijalna) sa

---

<sup>7</sup> U *Trupu* nosi ja-pripovjedač fra Petar još mnogo jasnije subjektivne crte. Tako se u njegovom govoru nalazi npr. sljedeći iskaz: „Vidim: ovo je radio jali Grk jali Jermenin, a oni nisu za taj posao, jer tu nema prevare i ne pomaže lagati“ (Andrić 1963, 172).

- ranim Andrićem, naročito sa *Ex Pontom* i pripovijetkama poput *Iskušenje u ćeliji broj 38* ili *Zanosi i stradanja Tome Galusa*;
- na *etničko-religioznoj* ravni kao simbol nemoći pojedinca naspram etničko-religioznih zajednica: Ova ravan ima osim historijsko-lokalne i jednu globalnu dimenziju, tako što se pojedinac (u različitom omjeru) definira uvijek u odnosu na takve zajednice.

Kao ni u Kafkinom *Zamku* ne može se ni u *Proklesoj avliji* nijedna značenjska ravan interpretirati kao koherentna alegorija (grč. *drugo govoriti*), kod koje bi se cjelokupni elementi teksta odnosili na „pravo značenje“. Različita mjesta u tekstu sugerišu različite značenjske smjerove, koje na okupu drže samo pojedinačni ključni motivi. (Jedan takav ključni motiv je npr. Karadoz, koji se ne treba shvatiti samo kao historijski ubjedljiv zatvorski čuvar nego i kao frojdovsko nad-ja, kao otjelotvorena savjest ljudske krivnje i kao đavolja tvorevina, koja ljudskom sudbinom upravlja kao marionetom.)

Ako mi, dakle, u nastavku polazimo od jedne historijske ravni i preko nje govorimo o etničko-religioznoj i konačno egzistencijalnoj ravni, onda se pri tome mora imati na umu da interpretacija samo jedne ravni vrijedi u pravilu samo uslovno.

## 2.1. Historijska značenjska ravan

Ako uzmemo u obzir vremenske odnose kao i radnju i genezu romana, u koje se uključuju različite životne faze autora, mogu se u *Proklesoj avliji*, razlikovati sljedeće vremenske ravni:

### 2.1.1. Vrijeme Džem-sultana i Bajazita II (kraj 15. i početak 16. vijeka):

Ovo vrijeme je između ostalog označeno vojnim pohodima ka Bosni, Hercegovini i Dalmaciji. Iz historijskog materijala datog u romanu, koji imamo zahvaliti Čamilovoj perspektivi, izbija prije svega konfrontacijska borba oko vlasti:

Oko „sultanovog brata“ stvara se vrtlog spleta i kombinacija u kojima učestvuju sve tadašnje evropske države, papa i, naravno, sultan Bajazit sam (59-69).

Od Pape Inokentija VIII, preko katoličkog reda joanita i ugarskog kralja Matije Korvina do egipatskog sultana i osmanskog vođe Bajazita, čitav niz strana pokušava izvući korist od protjeranog Džem-sultana.

Historiografska dimenzija ove vremenske ravni je bez sumnje vrlo izražena – utoliko više što je fra Petar u stanju da nam da „okosnicu Čamilove priče“ (64).

### 2.1.2. Vrijeme fra Petra u Stambolu:

Ovo je vrijeme u romanu okarakterisano svojevolumenom i brutalnošću osmanske vladavine. Važan detalj ovdje je familijarni raskol sultana, koji svoga navodno debilnog brata zatvara u tvrđavu. O apsolutnom vremenskom fiksiranju ovog događaja vladaju u sekundarnoj literaturi različita mišljenja. Burkhart (1989, 248) uzima raskol braće kao indiciju za 17. vijek: Sultan Ahmed I drži početkom 17. vijeka svoga brata Mustafu I kao „duševno bolesnog“ deset godina zatvorenog. U korist 17. vijeka govori po Burkhartovoj prostorno širenje Osmanskog carstva, kao i humanističko držanje fra Petra i Džema. Ćirilov (1999, 71) međutim, navodi u svojim Memoarima, da je sam Andrić radnju smjestio u godinama između 1790-1839, „u vreme početka ilirizma, kada je vladao izvesni liberalizam fratarata“. U smislu tradicionalnog (implicitnog) čitaoca mogla bi se poduprijeti jedna treća pozicija, koju npr. zastupa Jerkov (1999, 223), ali konačno i Burkhart (1989, 248), po kojoj parabolni karakter romana jedno vremensko fiksiranje doduše ne isključuje, ali ga ipak defokusira. I Džadžić (1991, 67) u tom smislu određuje „pravo vreme“ *Proklete avlije* kao „mutno vreme kad vlast prestane da razlikuje pravog od krivog“.

### 2.1.3. Vrijeme anonimnog mladića:

Ova vremenska ravan obuhvata posljednje fra Petrove sedmice kao i prva tri dana poslije njegove smrti. Broj tri dopušta da se pomisli na Kristov uskrš i sugerira da konačno samo pričanje može spasiti od zaborava, pošto su i sami krstovi na groblju – pouzdani svjedoci smrti – zatrpani snijegom.

Ni ova vremenska ravan, međutim, nije data apsolutno, nego relativno prema boravku u Stambolu („To je bilo davno“, 18), tako da je i njena opšta, svjetsko-istorijska dimenzija neodređena. Iz fra Mijinih negodovanja može se samo saznati da mladi fratri ne nose više tradicionalna imena poput Marko, Mijo, Ivo, nego slavenska (srpska) imena kao Rastislav, Vojislav ili Branimir. Ovu okolnost uzima Jerkov (1999, 215) kao indiciju za to da i mladi fra Rastislav živi u jednom fiktivnom svijetu (inspirisanom južnoslavenskim romanima). U tome vidi Jerkov da je tema „francuske sreće“, tj. sublimacije ljubavnog života u literaturi, otvorena već u okvirnoj priči. Ako se, međutim, samostanska scena prebaci u vrijeme Ilirizma (za šta konačno imamo premalo povoda), mogu se imena tumačiti u smislu bratimljenja katolika i pravoslavaca.

### 2.1.4. Vrijeme hapšenja autora:

Kao što se može vidjeti u *Ex Pontu* i u pripovijetkama poput *Iskušenje u ćeliji broj 38* ili *U ćeliji broj 115* i kao što je Andrić sam objasnio (up. Jandrić 1977, 111, pogledaj fusnotu 2), i *Prokleta avlija* crpi ponešto iz autobiografskih iskustava iz mariborskog zatvora. Bez obzira na to, međutim, ne može

se stambolski zatvor posmatrati kao metafora za mariborsku kaznionicu ili generalno kao simbol austrougarske aneksije. Otuda ostaje ova vremenska ravan defokusirana.

#### 2.1.5. Vrijeme prvog manuskripta (kraj 1920-tih godina):

Prema Popoviću (1991, 90-91) Andrić je *Prokletu avliju*, čija je prva verzija bila naslovljena *Džem*, poslao Matici srpskoj 1954. godine, poslije 17-godišnjeg rada na njoj. Andrić je navodno to djelo „u sebi nosio još u Madridu, u njegovim kafanama, u poslastičarnicama, a potom, kako je govorio, i u hotelima Pariza, Beča i Berlina“.<sup>8</sup>

Početkom aprila 1928. godine Andrić je postavljen za vicekonzula u Madridu, a u aprilu 1929. godine on prvi put boravi u Berlinu (Popović 1991, 56). Ako se kombinuje Popovićev iskaz sa ovim podacima, može se poći od toga da je Andrić u aprilu 1929. radio na rukopisu *Džema*.

Već Jerkov (1999, 223) u jednoj fusnoti pominje paralelu Džem-sultana sa kraljevim bratom Đorđem Karadorđevićem. Đorđe, kao prvo muško dijete, dobija 1903, kada njegov otac poslije „majskog prevrata“ postaje kralj Srbije, zvanje prestolonasljednika; godine 1909. je ipak ponudio abdikciju. Novi prestolonasljednik je postao njegov mlađi brat Aleksandar. Kao razlog ove promjene najčešće se navodi Đorđeva „neobuzdana narav“. Abdikciji je prethodio događaj u kome je on nogom u stomak udario svog posilnog Kolakovića, koji je od povreda posle nekoliko dana umro. Analogije sa sultanovim bratom za Čamilova vremena počivaju prije svega na okolnostima da je Aleksandar 1925. uhapsio Đorđa i proglasio ga neuračunljivim. Godinama je Đorđe boravio u zatvoru i u lječilištu za duševno oboljele (u Toponici kod Niša).

Ali kakav smisao treba da ima paralela između osmanskog sultana i Aleksandra? Želi li Andrić time da ilustrira samovolju kraljevske diktature? Ili doživljava li on ovo vrijeme generalno kao povratak u „Prokletu avliju“? (Ne upućuju li konačno „herojska“ imena Rasti-slav, Voji-slav i Brani-mir na jednu rastuću, nacionalno određenu, militantnu krizu? Ovo posljednje, doduše, vjerovatno ne.)

Mogući trag bi se mogao naći u nejednakoj političkoj orijentaciji braće Karadorđevića. Đorđe je bio „u neprijateljstvu“ sa vođom Narodne radikalne stranke (NRS) Nikolom Pašićem, koji je podržavao mlađeg Aleksandra, kao i sa Dragutinom Dimitrijevićem Apisom (osnivač tajne organizacije „Crna ruka“, koji je 1917. godine zbog zavjere protiv kralja Aleksandra streljan, 1953. je rehabilitiran) i sa oficirom P. Živkovićem koji je član organizacije „Bela ruka“ i koji će 1929. postati predsjednikom vlade.

<sup>8</sup> Up. i Leovac 1979, 133-134.



Pošto se Đorđe u toku aneksione krize izuzetno negativno oglašavao protiv Austro-Ugarske, stajao je on i sa austrijskom štampom na ratnoj nozi. Osim toga izgleda da je Đorđe imao i naklonost prema nauci – tako on poduzima zajednička istraživanja sa svojim nastavnikom matematike prof. Mihailom Petrovićem Alasom.

Sugerira li nam to autor ne samo jedno poređenje Aleksandra sa sultanom iz Ćamilova vremena nego i poređenje Aleksandra sa Bajazitom II, odnosno poređenje Đorđa sa Džemom? Ne ostavlja li on roman 1929. nezavršenim zbog njegovih opasnih asocijacija, koje su već Ćamila odvele u zatvor, i završava ga tek 1953. kada je jedna takva paralela bila politički već konformna?

Naznake za takav zaključak su u tekstu samo sporadično prisutne, a upitno je i da li bi Andrić, koji u to vrijeme pravi karijeru u diplomatskoj službi kraljevine, i uzeo u obzir takvu paralelu, a pogotovu što dovođenje u vezu Đorđa sa Džemom i Aleksandra sa Bajazitom ni u kom slučaju nije jednoznačno.

Ali ništa manje zato nisu vrijedne pažnje aluzije na događaje oko kraljeve diktature – prije svega u pogledu jednog daljnjeg aspekta – : Ako se bratski raskol, koji se u samom romanu tematizira kao motiv historije ljudskog roda (57)<sup>9</sup>, shvati kao raskol između „bratskih“ naroda, dobijaju događaji iz godina 1928-29. dodatno na interpretatorskoj relevantnosti.

20. juna 1928. crnogorski poslanik NRS-e Puniša Račić, koji je dan ranije podnio prijedlog da se Kraljevina preinači u „Velika Srbija“ (Enciklopedija Jugoslavije 1990, 269), puca na više poslanika konzervativno-nacionalne Hrvatske seljačke stranke (HSS), i između ostalih pri tom smrtno ranjava Stjepana Radića. Vlada je spriječila objavljivanje letka u kojem predstavnici srpske opozicije izražavaju saučešće Hrvatima, vodstvu SDK i posebno HSS-u (isto, 269), kao i sistematično ispitivanje događaja. Osumnjičeni su bili krugovi bliski kralju kao i vođa Slovenske ljudske stranke (SLS) Anton Korošec. SDK (Seljačko-demokratska koalicija) prenosi potom svoje sjedište u Zagreb, odakle zahtijeva raspuštanje parlamenta u Beogradu. Napetost kulminira 6. januara 1929. proglašavanjem kraljevske (tzv. šestojanuarske) diktature: „Kraljevina Jugoslavija“ je podijeljena u devet banovina, a banove imenuje samo kralj, a i vlada pod generalom P. Živkovićem je odgovorna još jedino kralju.

Aleksandar dobija podršku vladinih krugova Francuske, Engleske pa čak i Čehoslovačke, koje su sve zainteresovane za stabilnu Jugoslaviju kao članicu Antante. Jer na drugoj strani (sila Osovine) talijanski je fašizam sebi već izgradio jednopartijsku državu (1928), čije se teritorijalne aspiracije u jugoistočnoj Europi od 1924. sa preuzimanjem Rijeke/Fiume od strane talijanskog fašiste Gabriela d'Annuncia manifestuju sve očitije. Potpomognut Musolinijem počinje se formirati i hrvatski fašistički pokret oko Ante Pavelića.

<sup>9</sup> O mitologijskoj dimenziji motiva bratskog raskola pogledaj Džadžić 1991, 61.

Decenija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca se može, dakle, shvatiti kao srljanje u jedan konflikt, koji sve više prolazi etničko-religioznim granicama. Da i Andrić u ovim godinama vidi ugroženom jugoslovensku ideju, koju je on cijelog svog života decidirano zastupao, o tome svjedoči između ostalog jedan citat iz „Sveske oranž boje“ u kojoj Andrić bilježi citate i svoje komentare o Jugoslaviji:

Godine 1878. u „Srpskoj zori“ Stjepan Mitrov Ljubiša: „Teško onoj duši koja je posejala kukolj među Srbima i Hrvatima... jer je to omelo nagli razvitak jezika“. Is. Sekulić u *Srpskom književnom glasniku*, 1928. g. (Borba, 8.10. 1992, V).

Ako, dakle, *Prokletu avliju* posmatramo pod „nacionalnim“ aspektom „braće suparnika“ dobija Kain-Abel-motiv novu dimenziju, koja se provlači kroz sve narativne ravni. (Pošto se ova tema odvija i na etničko-religioznoj značenjskoj ravni, zaključujemo prije njenog diskutovanja historijsku dimenziju sa jednom daljnjom vremenskom ravni.)

#### 2.1.6. Vrijeme objavljivanja romana (1953):

O vremenu nastanka romana piše Ćirilov (1999, 71) sljedeće:

Gotovo samodopadljivo je rekao da je *Prokletu avliju* zamislio već negde 1920-ih godina u Madridu, da je pred rat mogao štampati, ali da je napisao tek 1953. godine u Sloveniji.

Da li se sa rečenicom „da je pred rat mogao štampati“ misli na prvi rukopis *Džem* i da li „mogao“ implicira da se prije iz razloga cenzure nije moglo misliti na publiciranje, to ne proističe iz konteksta.

Znakovito za poslijeratno vrijeme Jugoslavije jeste distanciranje od Staljina i s time povezana unutarnjopolitička previranja, čiji ekstremni izraz jeste (politički) zatvor na Golom otoku<sup>10</sup>.

Da li Andrić 1953. u svojoj *Proklesoj avliji* aludira (i) na Goli otok, to ostaje bez sumnje spekulativno: Kao naznake dolaze u pitanje npr. Karadžo-ve metode saslušanja, pred kojima nije siguran kako život zatvorenika, tako ni njihove rodbine ili okoline, i da se krivnja na ovom „đavolskom ostrvu“ (24) sastoji već u tome da se čovjek nalazi na njemu. U tom smislu znakovit je i jedan „Zapis Dobrice Ćosića o Ivi Andriću“ (1968, 1971):

Na moje pitanje da li je Prokleta avlija metafora za 1948, Informbiro i Goli otok, odlučno je odgovorio da mu to nije bilo u pameti, zato što je taj rukopis pisao sedamnaest godina pre objavljivanja, dok je bio u Madridu u diplomatskoj službi [...] (*Sveske* 15/1999, 41).

<sup>10</sup> Pitanje da li i pripovijetka *O starim i mladim Pamukovićima*, koja temu bratskog sukoba razvija kroz nekoliko generacija, ima nešto sa jugoslovenskom „šizmom“, može se isključiti, pošto je ona objavljena već u martu 1948., dakle, godinu dana prije loma sa Moskvom.

Ćosićev zapis se može čitati i upravo suprotno. Jer s jedne strane oprezno-agirajući Andrić ne može takvu jednu aluziju nikako priznati, u vrijeme kada Mihailovićeve drama *Kad su cvetale tikve*, u kojoj se samo na margini govori o Golom otoku, u jednom javnom govoru Josipa Broza biva snažno napadnuta i konačno skinuta sa repertoara, a s druge strane samo Ćosićevo pitanje svjedoči upravo o izvjesnoj latentnosti ovih asocijacija. Ali mi se ipak čini da je ovo poslijeratovsko vrijeme u *Proklesoj avliji* malo prezentno.

Ako sebi na historijskoj ravni aktualiziramo različite vremenske ravni, onda se pitanje o funkciji (iritirajućeg) brisanja granica govora može odgovoriti na sljedeći način: Pošto se na prvi pogled rastavljene pripovjedačke svijesti u tekstu dalekosežno preklapaju, sugerije se i jedno pretakanje koordinirajućih vremenskih ravni. Time ne samo da cjelokupno „osmansko“ osvajanje srasta u jednu jedinu epohu nego Prokleta avlija postaje metaforom i postosmanskog vremena.

Kao što je ćuprija na Drini, koja je simbol spoja istoka i zapada, orijenta i okcidenta, muslimanskog i hrišćanskog naroda Višegrada, Bosne i Jugoslavije, isto tako se pojavljuje Prokleta avlija u datom govornom području kao metafora zatvora, „bratskog raskola“ i konfliktnog polja stranih političkih lagera i zemalja. Pripovjedačka struktura lukovice sugerira posebno prenos centralnog motiva bratskog raskola na sve narativne ravni i time – prikriveno – i na vrijeme kraljevske diktature i nadolazećeg fašizma u Jugoslaviji.

## 2.2. Etničko-religiozna ravan

Vratimo se sada na motiv bratskog raskola pod otvorenim etničko-religioznim aspektom. Ako se pred ovom pozadinom posmatraju centralne figure Džem-sultana i Ćamila, postaje jasno da su oba žrtve (zakulisnih) radnji vjerskih zajednica i političkih moćnika koji ih okružuju.

Džem-sultan, čija je majka kneževskog roda iz Srbije (58), zapada poslije bijega iz osmanskog carstva između svih frontova. Iako on ne ulazi u službu niti hrišćanske niti muslimanske strane, on biva od svih strana instrumentalizovan. Čak i njegov leš služi još čitavih pet godina kao sredstvo ucjene.

Ćamil, koji ima grčko-pravoslavnu majku i muslimansko-turskog oca i uči španski od Sefarda (i ovim spojem triju religija podsjeća na Lessingovog *Nathana*), sagorijeva u uzajamnoj ljubavi prema grčko-pravoslavnoj djevojci. Ali djevojčin otac, podržan od grčke opštine, prisiljava kćerku da se uda za Grka. Haimova priča poprima na ovom mjestu neobičan sarkastičan ton. (I ovdje postoji u osnovi mogućnost da se ovaj duktus pripiše ne samo Haimu nego i fra Petru, bezimenom mladiću ili auktorijalnom pripovjedaču):

„Mali sam čovek i po ugledu i po imetku, ali nisam mali po veri svojoj i po strahu božjem. I volim život svoj izgubiti i kćer, koja mi je jedinica, u more poslati, nego je dati za nevernika.“ I sve tako. Kao da su oni i ta njegova vera glavna stvar, a ćerka sporedna (47).

Kada se Ćamil nakon dvogodišnjeg studija u Stambolu vraća u Smirnu, on se osjeća u poznatom okruženju kao stranac:

Od Grka ga je delilo sve a sa Turcima vezivalo malo šta. [...] Postao je čovek koji živi sa knjigama. [...] družio se jedino sa ljudima od nauke, bez obzira na to ko su i šta su po veri i poreklu (47).

I Ćamilova identifikacija sa Džem-sultanom prolazi, dakle, centralno etničko-religioznom linijom. Ne počinje slučajno Haim svoju priču riječima „Ćamil je čovjek 'mešane krvi' [...]“ (44).

Ali ipak po kojem osnovu se fra Petar identifikuje sa Ćamilom? Mi ne znamo ništa o nekakvom njegovom uporedivom konfliktu ili čak sličnom porijeklu. Pogled koji on sa dvojicom Bugara izmijenja, kada se Ćamil pojavljuje prvi put, svjedoči mnogo više o jasnom hrišćanskom identitetu:

Strelovit ali nedvosmislen izraz negodovanja, opreza i odbojne solidarnosti: Turčin! (38)

Doduše i on je uhapšen zbog jednog pisma upućenog austrijskom internunciju u Carigradu o stanju crkve u Albaniji, dakle kao predstavnik hrišćanskog svijeta, ali ova okolnost se ne čini predmetom njegove refleksije. (Još manje nam argumenata nudi tekst za jedno utemeljenje etničko-religiozne teme u životnoj situaciji bezimenog mladića. On sam ostaje fiksiran na fra Petra i preko njega na Ćamila, slično kao što Ćamil ostaje fiksiran na Džem-sultana. Ovdje bi se jedino možda moglo ukazati na moguće aluzije na ilirsko bratimljenje.)

Još je zagonetniji odnos fra Petra prema Ćamilu, ako se ima na umu da tekst na više mjesta sugerše da bi fra Petar sebi mogao uobraziti ne samo dijaloge nego i cjelokupni lik Ćamila. Tako fra Petar ne može „nikako da se seti ni sata kad je došao, ni kako je došao“ (38). Ćamil, čija aura fra Petra skoro psihološki uvlači u sebe, i pojavljuje se u sumraku („U prvom sutonu...“, „u svitanje...“, 38, „sunce naglo zalazi...“, 40). Bez sumnje je tumačenje da je Ćamil fra Petrova uobrazilja konačno bez uporišta, jer inače bi i Haim i cijeli Deposito bili nestvarni, ali ipak odzvanja u Ćamilu (prema arap. *savršeni*) nešto bajkovito i skoro nestvarno. Sama po sebi već tanka psihološka linija između fra Petra i Ćamila gubi se u visokom stepenu i dovodi se u analogiju sa Ćamilovim odnosom prema Džem-sultanu.

Time je u osnovi na pitanje funkcije narativnih „divergencija“ na etničko-religioznoj ravni odgovoreno. Kao što „upakivanje“ (*Verschachtelung*) historijskih ravni sugerše vezu ispriповijedanog vremena sa vremenom pripovijedanja isto tako upakivanje pripovjedačkih instanci sugerše njihove psi-

hološke identitete: Džem-sultan se pojavljuje kao Ćamilov alter ego, Ćamil (i iza njega Džem-sultan) kao alter ego fra Petra, fra Petar kao alter ego mladića i konačno mladić (i sa njim fra Petar, Ćamil i Džem-sultan) kao alter ego autorskog pripovjedača. S obzirom na ovu progresiju upravo se nameće misao da se niz identiteta i izvan granica teksta odnosi na historijskog autora. Ovo utoliko više što se motiv etničko-religiozno shvaćenog bratskog raskola ovdje (drugačije nego kod fra Petra i mladića) iznova rasplamsava: Džem-sultanove riječi se otuda čitaju kao Andrićevo tuženje nad vlastitom sudbinom:

Od svega što svet ima i jeste ja sam hteo da napravim sredstvo kojim bih savladao i osvojio svet, a sada je taj svet načinio od mene svoje sredstvo (68).

Kao što ovdje Ćamil govori kroz Džem-sultana, čini se da se i Andrić prebacuje u ovo „ja“, tu „tešku reč“ koja „jednom izgovorena, zauvek vezuje i poistovećuje sa svim onim što smo zamislili i rekli“ (66):

Već kao gimnazijalac Andrić se priključuje pokretu mladobosanaca, spaja njegov hrvatski i srpski odjel i u narednim godinama se svjesno profilira kao jugoslovenski pisac. On će, međutim, tokom 1920-tih godina morati primijetiti da sve više zapada između dva etničko-religiozno definisana lagera, čija nacionalna nastojanja mu ostaju strana.

Kako je Andrić osjetljivo reagovao na nacionalne pretenzije svjedoči jedno pismo upućeno M. Kombolu iz godine 1933, u kome on obrazlaže zašto ne želi da bude zastupljen u Antologiji novije hrvatske lirike:

Ne bih nikada mogao učestvovati u jednoj publikaciji iz koje bi principijelno bili isključeni drugi naši meni bliski pesnici samo zbog toga što su ili druge vere ili rođeni u drugoj pokrajini. To nije moje verovanje od juče nego od moje prve mladosti, a sad u zrelim godinama takva se osnovna vrednovanja ne menjaju. [...] To su razlozi čisto književne i načelne prirode [...] (Popović 1991, 63).

Andrićevo jugoslovensku nacionalno-gradansku poziciju ističe i Palavestra (1999, 49):

Jedan od razloga za Andrićevo lojalnost prema poratnom komunističkom režimu mogla je biti njegova iskrena nada da će novi poredak [...] omogućiti makar i nametnutu obnovu jugoslovenskog jedinstva, za koje se, kao za najviši ideal u kulturi Balkana, u mladosti borila Andrićeva generacija.

Navešćemo još jednu treću potvrdu ovog identiteta – Andrićev „Noćni razgovor 1941“, koji je objavljen 1946. u *Napredak, hrvatski narodni kalendar* (Sarajevo, str. 120):

Zašto se oko naših planina viju pojasevi magle, koja zastire vidik ljudima i truje ranim strahom duše djece?

– Jer nema ljubavi ni drugarstva među istokrvnom i istojezičnom braćom.

Zašto nad našim varošima i selima lebdi stalno, kao oreol prokletstva, atmosfera straha i nepoverenja, zla tišina, koja plaši?

– Jer među raznovjernim sugrađanima ne vlada bratstvo ni iskrena saradnja, nego izdaja i otrovna omraza [...] (Andrić 1981, XI, 239-240).

Pa iako danas aluzije o bratstvu-jedinstvu padaju na slabo plodno tle, može se ipak naslutiti zašto fra Petar upozorava Ćamila na njegovu identifikaciju sa Džem-sultanom: Andrić personificira u Ćamilu takoreći svoju vlastitu ugroženost, mogućnost da se izoluje između nacionalnih lagera i da (po)dijeli Ćamilovu sudbinu.

Kompleksni pripovjedački okvir sugerira dakle ne samo ugroženi autor-ski identitet, nego se autor tim okvirom (tj. više pripovjedačevim maskama) istovremeno štiti od takvog identiteta.

### 2.3. Egzistencijalna ravan

Koliko god etničko-religiozna interpretacija motiva „bratskog raskola“ bila shvatljiva, i ovdje vrijedi tvrdnja da nijedna od predloženih značenjskih ravni ne može sebi priuštiti pravo na konzistentnost. „Bratski raskol“ između (uglavnom) nacionalno definiranih lagera, koji 1928. dosegne svoju prvu kulminaciju i zadire duboko u autorovu biografiju, ne može se čitati kao alegorijski okvir. Koliko god da je ovaj konflikt egzistencijalan za Andrića, upravo se egzistencijalna dimenzija djela ne čini manje ubjedljivom u jednom daljnjem aspektu.

Ovaj se aspekt može nasloviti pojmom priča<sup>11</sup>. Motiv priče i pričanja se u *Prokletoj avliji* više puta eksplicira, a o njoj Andrić govori i prilikom primanja Nobelove nagrade.

U ovom govoru održanom 1961. Andrić promišlja više funkcija svoje spisateljske djelatnosti: Priča, koja svoje sadržaje tokom vijekova, skoro da ne mijenja, može, kao što je Andrić ubijeden, „da odloži neminovnost tragičnog udesa koji nam preti“, da odagna vlastiti strah pripovedača, „da govori u ime svih onih koji nisu umeli ili, oboreni pre vremena od života-krvnika, nisu stigli da se izraze“, „da pomogne čoveku da se snađe“ ili čak da rasvjetljava smisao „prave istorije čovečanstva“ (Andrić 2003, 3-5).

I u *Prokletoj avliji* se sa Haimom ističe pozitivna vrijednost priče („Jer, šta bismo znali o tuđim dušama i mislima [...] Malo, vrlo malo“, 44). Pozitivno konotirano je i pričanje bezimenog mladića, koji se također bori protiv zaborava, koji je simboliziran u slici snijega. Vrijednost ispričanog života pokazuje se prije svega u raspodjeli centralnih figura u dva lagera: fra Petar doživljava Ćamilovu knjigu kao poruku iz nekog drugog svijeta. Zanimanje

<sup>11</sup> Motiv priče je u sekundarnoj literaturi intenzivno diskutiran. Izvan već pomenutih autora up. još Tartalja 1979.

za knjige pokazivao je već i Ćamilov otac, koji svoju drugu ženu ne prisiljava na konvertitstvo (48). I Ćamilov alter ego Džem-sultan je pisao pjesme za razliku od njegovog „hladnokrvnog“ brata Bajazita, koji je bio „odličan strelac u ratu“ (58). Time stoje bibliofili – konačno bespomoćni – nasuprot ljudima od djela.

U ove druge osim Bajazita i Izmirskog valije, koji ima jednu iracionalnu mržnju spram učenih ljudi i knjiga, spada prije svega Karadoz, koji je doduše do svoje četrnaeste godine volio knjige (26), ali onda ipak „pošao zlim putem“ (27) i konačno drži Ćamilove „sanduke pune knjiga i rukopisa“ (52) kao opasne po državu.

Utoliko se govor povodom dodjele Nobelove nagrade „O priči i pričanju“ i *Prokleta avlija* poklapaju. Drugačije, međutim, nego 1961. tematizira Andrić u svom romanu ne samo humanističku zadaću pričanja, nego i njegove druge strane. Pripovijetka može svoj objekat dovesti direktno u opasnost (tako se dešava Ćamilu, o kome neki mladić u Smirni priča da je on sam potajni Džem, 49). Osnova ove glasine su Ćamilove opsesivne preokupacije i opisi Džema u čiji vrtlog upada i fra Petar. Haim, opet, poželjnije prezir zato što on u svojim pričama prije svega stavlja sebe na jedan pijedestal, a Zaim predstavlja pripovjedača koji, umjesto da živi, plete jedan splet laži o vlastitoj ličnosti. Iznad svih ovih problematičnih funkcija pripovijedanja lebdi konačno nemoć (*Unzulänglichkeit*) pripovjedača. Fra Petar je u stanju da živo Ćamilovo pripovijedanje da samo kao „okosnicu“, „šturo i kratko“ (64), a i bezimni mladić „sve bi hteo, i po treći i po četvrti put, da kaže kako je [fra Petar] lepo umeo da priča“ (18).

Time pripovjedačka struktura lukovice ispunjava i na ovoj egzistencijalnoj ravni jednu već poznatu funkciju: Pošto se pojedine pripovjedačke svijesti teško mogu rastaviti jedna od druge, i motiv nemoći pripovjedača se progresivno prenosi iz unutrašnjosti prema vani, na autora. Time autor stoji ispred dva „ambisa“: On nije dorastao svojoj zadaći kao pripovjedač, a istovremeno rizikuje da u pripovijedanju izgubi svoje sopstveno „ja“.

O egzistenciji jednog takvog gubitka pisao je Andrić na više mjesta u *Znakovima pored puta*. Naročito markantan je sljedeći primjer:

Ako se čovek potpuno preda pisanju priča, njegova je sudbina nezavidna. Pre ili posle, na jedan ili na drugi način, potpuno ili delimično, on gubi svoj put i svoje mesto u svetu. Istina je da mu čudna i opasna igra kojoj se predao daje i čudesne naknade i zadovoljstva [...] (Andrić 1981, XVI, 310).

Oba aspekta, i mogući gubitak ličnosti i sublimacija, odslikavaju se u ambivalentnom odnosu fra Petra prema Ćamilu. Bez sumnje da u ovoj intenzivnoj autobiografskoj „opsjednutosti“ *Proklete avlije* leži i jedan razlog fascinacije romana.

## Bibliografija

- Andrić, Ivo. Prokleta avlija. Most na Žepi. Sarajevo 1989.
- Andrić, Ivo. Žeđ. Sabrana djela – knjiga šesta. Zagreb 1963.
- Andrić, Ivo. Ex ponto, nemiri, lirika. Sabrana dela Ive Andrića – knjiga jedanaesta. Beograd 1981.
- Andrić, Ivo. Znakovi pored puta. Sabrana dela Ive Andrića – knjiga šesnaesta. Beograd 1981.
- Andrić, Ivo. O priči i pričanju. Govor Ive Andrića u Stokholmu prilikom primanja Nobelove nagrade 1961. godine. *Novi izraz*, 19, 2003, 3-5.
- Burkhardt, Dagmar. Kulturraum Balkan. Studien zur Volkskunde und Literatur Südosteuropas. Berlin, Hamburg 1989.
- Ćirilov, Jovan. O Andriću i pomalo o Krleži u JDP. *Sveske Zadužbine Ive Andrića*, 15/1999, 65-74.
- Džadžić, Petar. Ivo Andrić: legenda, priča, mit, istorija. // Sabrana dela Ive Andrića. Knjiga prva. Beograd 1991, 7-102.
- Jandrić, Ljubo. Sa Ivom Andrićem, 1968-1975. Beograd 1977.
- Jerkov, Aleksandar. Neizreciva misao smrti i neimenljivo u Proklesoj avliji. Smisao Andrićeve poetike. *Sveske Zadužbine Ive Andrića*, 15/1999, 185-229.
- Leovac, Slavko. Pripovedač Ivo Andrić. Novi Sad 1979.
- Palavestra, Predrag. Andrićeva maska. *Sveske Zadužbine Ive Andrića*, 15/1999, 43-64.
- Petković, Novica. Kompozicija umetničkog teksta u semiotičkom osvetljenju Borisa Uspenskog. // N.P. Od formalizma ka semiotici. Beograd 1984, 270-331.
- Petković, Novica. Seobe Miloša Crnjanskog. Beograd 1985.
- Popović, Radovan. Balkanski Homer ili život Ive Andrića. Beograd 1991.
- Tartalja, Ivo. Pripovedačeva estetika. Beograd 1979.
- Zapis Dobrice Ćosića o Ivi Andriću. Priredila Ana Ćosić-Vukić. *Sveske Zadužbine Ive Andrića*, 15/1999, 37-42.



## ZAJEDNICA I DRUŠTVO U ANDRIĆEVOM ROMANU *NA DRINI ĆUPRIJA*<sup>1</sup>

U knjizi *Znakovi pored puta*, zbirci misli, putopisnih zabeleški, kritika i citata koju je Andrić pisao čitavog svog života i koju je počev od dvadesetih godina objavljivao u delovima, često se nalaze iskazi koji po svom uopštavajućem karakteru i po sintaksičko-logičkoj građi podsećaju na poslovice i narodne mudrosti. Jedan primer je: „Što ne boli – to nije život, što ne prolazi, to nije sreća“ (Andrić 1980, 29).

Andrić govori o čovekovom „pravom karakteru“ koji se ispoljava u kritičnim situacijama (isto, str. 46), o ćutanju kao izrazu snage (str. 21), o zavisnosti od nacionalnog ponosa i preteranoj osetljivosti na ličnu čast zbog oskudnijeg intelekta (str. 37-38) ili o opasnosti od pretrpanog ponedeljka (str. 44). Pri tome često suprostavlja „većinu ljudi“ malom broju „pojedinaca“.

Andrićeve misli o svojim zemljacima, koje naziva pojmom „naš čovek“, „homo balcanicus“ (str. 162) ili pak „ljudi sa Istoka“ (str. 55), posebno su zanimljive. Prema zabeleškama iz *Znakova pored puta*, u prirodi ovog čoveka je da on „ne ostaje ni kod jedne zamisli, ni kod jednog dela istrajno i dosledno“ (str. 201), tako da ne može da ih shvati u njihovom prirodnom toku, pa prema tome ni da utiče na njih: „ljudi sa Balkana“ nisu sposobni ni za „minimum samoodricanja“, neophodnog za svako umetničko delo i za naučni rad:

[...] Zbog toga, što god svojim darom, veštinom i znanjem stvore, to ne može da se održi kao umetnost ili nauka, *jer* iz svake crte i svakog retka zjapi njihovo neplodno, golo, gladno i nezajažljivo ja (str. 162, kurziv – R.H.).

Za ovakav „divljački način života, bez plana i predviđanja“ (str. 80) karakteristično je da se rešenje centralnih pitanja očekuje „srazmerno više nego i u jednoj drugoj evropskoj zemlji [...] odnekud spolja, od drugih ljudi ili nadzemaljskih sila“ (str. 85). Ali ako se u glavi ovoga čoveka jednom ukoreni neka misao, on je ne sagledava kritično, nego je iskazuje odmah kao jedinu istinitu i pokušava pri tome da „između nje i svake tuđe misli iskopa što dublji rov prezira, mržnje i borbe do istrebljenja“ (str. 81-82). Zato autor *Znakova pored*

<sup>1</sup> Članak je prvobitno objavljen u zborniku *Gemeinschaft und Gesellschaft in Andrićs Roman-Chronik Die Brücke über die Drina. // Sprache – Literatur – Kultur: Studien zur slavischen Philologie und Geistesgeschichte. Festschrift für Gerhard Ressel zum 60. Geburtstag.* Hrsg. von T. Bruns und H. Stahl. Frankfurt/M., Berlin, Bern... 2005, 311-323.

*puta* sumnja u mogućnost ulaska „balkanskih zemalja“ u „krug prosvetćenog sveta“ (Andrić 1977, 309).

Andrićeva nelagodnost se tu ne zaustavlja. Za vreme koncerata, u pozorištu i na predavanjima na um mu dolazi uvek jedna ista misao:

[...] zašto su kod našeg čoveka tako upadljivo vidne sve one fizičke funkcije koje kod istinski civilizovanog čoveka, dok je u društvu, retko izbijaju na površinu. Za vreme dok predavač govori ili pevač peva, naš čovek kašlje, kiše, zeva, proteže se, štuca ili uzdiše [...] On se ne kontroliše, on i ne pomišlja da bi mogao savladati sitne i krupne fizičke potrebe, nego im, naprotiv, pušta maha i zadovoljava ih, bez pomisli da li gledaju ili kako na to gledaju ljudi oko njega [...] On prosto ne misli na drugoga, nije još dorastao do stepena na kome čovek počinje da ima obzira prema okolini (Andrić 1980, 79-80).

Na autora jedino izuzeci deluju pomirljivo:

Sreća je što u nas ima dosta i takvih koji su drukčiji i koji nisu pravi „naši ljudi“ (str. 82).

Ova razmatranja nismo zamislili kao etnozofsku raspravu. U prvi plan bismo želeli da postavimo književnog stvaraoča: Andrićev odnos prema svojim „zemljacima“, a pre svega status ovakvih iskaza u njegovom književnom delu. Takođe, *Znakovi pored puta* ne predstavljaju samo lične, decenijama pisane ispovesti, oni su upućeni određenoj javnosti i na razne načine su povezani sa autorovim umetničkim stvaralaštvom. Određeni zapisi ulaze skoro doslovno u tekst pripovedaka i romana i tako odaju svoj karakter radnih beležaka. (Stoga nismo dužni da branimo Andrićeve stavove o Bosni i Jugoslaviji poredeći ih sa isto tako kritičnim mišljenjem Maksa Friša o Švajcarskoj ili Tomasa Bernharda o Austriji.)

Dakle, Andrićevo kritično i delom otvoreno negativno viđenje svoje okoline nije karakteristično samo za *Znakove pored puta*. Jednako provokativno deluju i „Pismo iz 1920. godine“, u kome jedan jevrejski lekar, odlazeći u Južnu Ameriku, svoju domovinu Bosnu opisuje kao „zemlju mržnje i straha“ (Andrić 1991, IX, 184), ili *Travnička hronika*, čija je istorijska osnova, po Andriću, susret Zapada i Istoka. U *Travničkoj hronici*, mladi francuski pomoćnik konzula se naočigled duboke podvojenosti Bosne sa sumnjom pita: „Kako je moguće [...] da se ova zemlja smiri i sredi i da primi bar onoliko civilizacije koliko njeni najbliži susedi imaju, kad je narod u njoj podvojen kao nigde u Evropi?“ (Andrić 1970, 296). Duboki pogled u Andrićev sistem vrednosti pruža i njegova disertacija *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine* (Grac, 1924). Kao uzrok zaostalosti u ekonomiji, obrazovanju i kulturi, koja se zaoštava pri kraju turske vladavine i koja se udružuje sa „haosom“ i „bezakonjem“ („haos i ono bezakonje koje postaje zakon“, Andrić 1995, 46), Andrić navodi dugu izolaciju Bosne unutar Evrope (isto, str. 45).

O ovoj Andrićevoj publicističkoj strani temeljno se diskutovalo u zadnje tri decenije, a pored nje i o pojmovima kao što su nacija, narod, narodna grupa, verska zajednica, etnos ili demos. U ovoj analizi romana-hronike *Na Drini ćuprija* ćemo poći od pojmova „zajednica“ i „društvo“, kako ih je definisao nemački sociolog Ferdinand Tönnies (Tönnies 1887). U prvom koraku pokušaćemo da opišemo ideološku poziciju autora romana-hronike u okviru ovih kategorija, a u drugom ćemo odrediti status uopštavajućih iskaza, kao što su navedeni citati iz *Znakova pored puta*, u književnom delu.

Tennis razlikuje dve društvene forme koje se razvijaju u međusobno konkurentskom odnosu: posle razdoblja *zajednice* (*Gemeinschaft*) sledi razdoblje *društva* (*Gesellschaft*; Tennis 1935, 251)<sup>2</sup>.

Pojmom *zajednica* označava se uređenje ljudskog zajedničkog života koje počiva na „slozi“ (*Eintracht*), i koje se izgrađuje i oplemenjuje „običajima“ (*Sitten*) i „verom“ (*Religion*; isto, str. 241). Tennis na *zajednicu* gleda kao na „trajan“, „stvaran“ i „pravi zajednički život“, kao na „živi organizam“ (str. 5), čija je osnova celovitost vegetativnog života zasnovana na rođenju (*poreklo/ Abstammung* i *rod/Geschlecht*, str. 8). Njen primarni oblik je porodica, čija se povezanost kao „uzajamno neposredno potvrđivanje“ ispoljava kroz tri vrste odnosa: 1) majka-dete, 2) muž i žena i 3) odnos između braće i sestara (str. 8). Porodica tako sjedinjuje sva tri osnovna principa zajednice, tj. srodstvo (zajednica krvi), susedstvo (zajednica mesta) i prijateljstvo (zajednica duha). „Sloga“ i „sporazum“ (*Verständnis, consensus*) po Tennisu treba da se shvate kao jedno uzajamno-zajedničko, obavezujuće ubedenje, kao sopstvena volja jedne zajednice, kao posebna socijalna snaga i naklonost koja ljude kao delove jedne celine drži u čvrstoj vezi (str. 20). Zato je svaka zajednica (porodica, selo, grad odn. narod, crkva) jedno više i opštije „Ja“ (str. 178). Ona *po prirodi* (Tennis!) ima svoju volju i sopstvenu snagu za život, dakle svoje sopstveno pravo u odnosu na volju svojih članova (str. 179; npr. odnos između roditelja i maloletne dece). Porodična i imovinskoppravna vlast u svojoj suštini je vlast celine nad svojim delovima (str. 186). Upravljanje i poslušnost deluju kao prirodno pravo (str. 20) zasnovano na običajima, koji su utemeljeni u religiji (str. 234).

*Društvo* je nasuprot tome socijalnom voljom označeno kao „konvencija“, „politika“ i „javno mnjenje“ (str. 251). Ono je „mehanički agregat i artefakt“ i samo „privremen i prividan“ zajednički život (str. 5). Ovde ljudi ostaju suštinski odvojeni jedni od drugih; ne dolazi do delatnosti koje bi mogle biti

<sup>2</sup> Tennis (1935, 4) već na početku svoje rasprave daje do znanja da svesno bira ključne pojmove. Postojeći, opšti jezički uzus je za njega merodavan: upr. životna, jezička, običajna, verska zajednica naspram akcionarskog, trgovačkog, putničkog društva, praviti nekom društvo i sl. (*Sprachgemeinschaft* versus *Aktiengesellschaft*...). Pri karakterizaciji ovih dveju veličina svesno ćemo se držati Tennisovih pojmova.

izvedene iz nekog a priori i nužno postojećeg jedinstva. Primarna motivacija svakog izvršenja rada ili darivanja je uzvratni rad ili uzvratno darivanje. Razmena dobara, usmerenost na materijalni predmet su istinski sadržaj fingirane socijalne volje (str. 42). Pravo se više ne definiše na osnovu onoga šta je po sebi dobro ili loše (u skladu sa tradicijom – životnom dobi, fizičkom nadmoći ili religijom), nego na osnovu onoga oko čega su se slobodni subjekti sporazumeli (obligacijsko pravo). Pri tome Tenis izričito negativno vrednuje sistematizaciju i univerzalizaciju prava, jer su neizbežno vezani za „propadanje života i običaja“ (str. 211). Jer ugovorna veza, koja obeležava prelaz od statusa do ugovora (contract, Sir Henry Maine, isto, str. 185-186) vodi do nemogućnosti razlikovanja svojega od tuđega (str. 248). „Racionalno, naučno, slobodno pravo“ uslovljava „emancipaciju individua od porodice, mesta, vere, nasleđenih oblika, predanja, običaja i dužnosti“ (str. 212). Ulogu vere i crkve kao čuvara morala su preuzeli naučnici kao predvodnici javnog mnjenja (str. 247 i 251).

Na pojedinačnim primerima moglo bi se pokazati da Andrićeve figure poput Abidage, lepe Fate, konzervativnog Šemsibega Brankovića, gostioničara Zarije ili studenta Stikovića zastupaju porodičnopravni aspekt zajednice, a Arifbeg, učiteljica Zorka, vlasnica hotela Lotika ili Toma Galus više obligacionopravni, društveni aspekt. Mi ćemo se umesto toga skoncentrisati na dve epohe, kroz koje je Andrić posebno jasno razradio konflikt između ova dva principa – na period gradnje mosta završenog 1571, i period austrougarske okupacije i aneksije Bosne (1878. i 1908). Obe epohe se u romanu-hronici pojavljuju gotovo kao ugaoni stubovi jednog vitkog mosta. U oba perioda Višegrad predstavlja geografski definisan socijetet, koji je suočen sa višom državnom vlašću i njenim društvenim oblikom. Andrić naglašava ovu „zajednicu mesta“ i kroz specifični karakter višegradskog stanovništva usred bosanskog predela: „Svakako, ne može se poricati da su Višegrađani od davnina važili, u poređenju sa stanovnicima drugih mesta, kao ljudi lakomisleni, skloni uživanjima, i brzi na trošak“ (Andrić 1986, 14<sup>3</sup>).

U ovim epohalnim prelomima autor načelno zastupa poziciju *civilnog društva*, kao i na već citiranim mestima iz *Znakova pored puta*. U nastavku ćemo obrazložiti ovo mišljenje.

Najznačajniji izraz turske države u 16. veku su graditelj mosta Mehmedpaša Sokolović i njegova građevina. Most je sagrađen „po jednoj jedinstvenoj zamisli i nepogrešnom računu“ (str. 67) i njegova „jedinstvena lepota“ (str. 6) i jačina izgledaju kao da se uzdižu nad zakonom dolaženja i odlaženja generacija. Za svakog kasabaliju on je „natčovečanski podvig sveden na meru njegovih moći i u granice svakodnevnog života; kao da je pored dosad pozna-

<sup>3</sup> U daljem tekstu će citati ovog dela imati samo oznaku stranice.

tih elemenata: zemlje, vode i neba, otkriven odjednom još jedan“ (str. 69), koji obećava „beričet“ i „hair“ (str. 67). Ono što je ovde saopšteno iz perspektive prvih posetilaca, u celini je izloženo u *Znakovima pored puta*:

U stvari, svaki most predstavlja jedan grub i još za zemlju vezani početak čovekovog napora da ostvari svoj san o savladivanju zemljine teže, pa zatim o letenju, da bi se tako ovladalo svetom i da bi čovek zauzeo bolje mesto na zemlji koju gaji i u vasioni koja ga okružuje (Andrić 1980, 94).

Već u početnom poglavlju hroničar *Na Drini ćuprije* naglašava funkciju mosta – da spaja i otvara: On „veže Bosnu sa Srbijom [...] sve do Stambola“ (str. 7), Mehmedpašino rodno mesto sa njegovom novom otadžbinom (str. 21), različite verske grupe i generacije unutar kasabe. Most kao trajno, umetničko delo koje daleko prevazilazi finansijske mogućnosti stanovnika kasabe, stoji nasuprot vremenu u kome se Drina mogla preploviti samo skelom. Ljudi nisu tada bili podređeni samo samovolji prirode, nego i raspoloženju i lenjosti skeledžije. Jer jednooki, jednouhi i jednonogi Jamak, koji se nije dao otrgnuti iz sna, ljude i stoku prevezio je preko reke samo kada se Drina nije mutila.

Impozantna arhitektonska tvorevina i njen graditelj Mehmedpaša stoje nasuprot i noćnim napadima „hrišćanskog seljaka“ Radisava (str. 39), koji se narodnim verovanjem služi kao instrumentom svog subverzivnog delovanja (Radisav širi glasine da vila preko noći ruši sagrađeno). Pripovedač ovde, doduše, govori iz perspektive nepoverljivog, zlostavljenog i sujevernog stanovništva, koje most više vidi kao đavolje delo, ali te preuzete tačke gledišta ostaju unutar deduktivno-auktorijalnog, racionalno vođenog diskursa jasno obeležene kao tuđe pozicije.

U poslednjoj četvrtini *19. veka* društveni momenat zastupa u najvećoj meri austrougarska država, bez obzira na to što se i ona u potpunosti doživljava kao okupaciona sila. Ona po mišljenju hroničara unosi ekonomski zamah i ustavnopravne ustanove (str. 255) u „zaostalu orijentalnu sredinu“ (str. 200). Andrić ovu novu evropsku silu karakteriše sledećim epitetama:

Ona je bila bezlična, posredna i već zato lakše podnošljiva od bivše turske vlasti (str. 201).

I samu okupaciju Andrić opisuje u razgraničenju prema promeni režima u Turskoj (str. 201):

Tada se, posle toliko godina, ustali opet straža na kapiji. [...] Oni nisu sagradili čardak, kao Turci nekad, za Karađorđeve bune u Srbiji. Nije bilo ni ubijanja ni sečenja glava (str. 179).

Egzistencija pod novim okupatorom bila je „ništa manje uslovljena i vezana od stare, turske, samo je bila lakša i čovečnija“ (str. 202). Andrić ovo prikazuje

u nekoliko paralelno postavljenih scena i figura. Na primer, osmanskim otimanju dece kao formi regrutacije u janjičarsku vojsku (adžami-oglan) suprotstavlja tri stoleća kasnije regrute austrougarske armije, koji se obrijani i uhrañeni vraćaju kući.

Prosvetiteljska država se i ovde spoznaje, kao i ranije turska sila u odnosu na Radisava, u razgraničenju prema subverzivnim snagama. Ovog puta je to nepomirljivi musliman Osman-efendija Karamanlija, koji je spreman da dà život za stari režim („Doš' o zeman da se gine“, str. 129). I on pred državnom nadmoći isto beži u mit: Šeh-Turhanija će uskrsnuti iz svog mezara pored ćuprije i preprećiće put kaurskim vojnicima (str. 133).

Navedenim stavovima autor romana-hronike se oslanja na ranije citirane beleške iz *Znakova pored puta*. Međutim, ovom isključivo „civilizacijskom“, „društvenom“ usmerenju romana *Na Drini ćuprija* treba ipak dodati bitne dopune (one će, između ostalog, i Andrićeve komentare o svojim zemljacima staviti pod drugo svetlo).

Kao suprotnost prosvetiteljskim figurama u *16. veku*, Mehmedpaši Sokoloviću i Arifbegu, pojavljuje se Abidagin teror. Sam Mehmedpaša biva ubijen kratko nakon izgradnje mosta, tako da mu nije bilo suđeno da kamenim spojem između svoja dva životna prostora preboli bol nanesenu odvajanjem od zavičaja u detinjstvu (str. 73). A i prema legendarnom saboteru Radisavu autor pokazuje izvesnu simpatiju, pre svega prema onoj elementarnoj snazi koja mu dodeljuje dostojan grob:

Nekoliko stotina izmučenih ljudi, pokrenuto urođenim nagonom, snagom sažaljenja i drevnih običaja, nesvesno se zatalasalo i udružilo u naporu da dođe do mučeničkog leša, da ga otme skrnavljenju i hrišćanski sahrani (str. 56).

Analiza konfrontacije sa novim evropskim društvom na *kraju 19. veka* je izvedena opširnije i oštrije. Andrić opisuje austrijsku monarhiju, kao što je gore navedeno, kao „bezličnu“, „posrednu“ silu, koja počiva na ugovornim vezama u Tenisovom smislu, tj. vezama koje se ne zasnivaju na principu „vođstva i poslušnosti kao prirodnom pravu“ (Tenis 1935, 20). Novi stranci sa svojim „znanjem“, svojom „smirenošću“ i svojim „evropskim navikama“ (str. 201) otelotvoruju upravo one sposobnosti koje autor *Znakova pored puta* odriče većini svojih zemljaka:

Ali ono što najviše iznenađuje svet u kasabi i ispunjava ga čuđenjem i nepoverenjem nije toliko ni njihov broj koliko njihovi nerazumljivi i nedogledni planovi, njihova neumorna radinost i istrajnost sa kojom pristupaju izvođenju tih poslova (str. 154).

Iz perspektive kasabalija izgleda da su „ovi stranci rešeni da svojom nevidljivom ali sve više osetnom mrežom zakona, naredaba i propisa obuhvate ži-

vot sam“ (str. 154): „I svakom naredbom ograničava se ili obavezuje u ponečem čovek pojedinac...“ (str. 155). Nove starešine su sada samo „sitni delovi jednog velikog mehanizma“, koji im daje ugled koji daleko prevazilazi njihovu ličnost (str. 201). Oni su, dakle, lišeni onih osobina, koje je Tenis označio „dostojanstvom“ (*Würde*) i „autoritetom“, zasnovanih na starosti, fizičkoj snazi ili mudrosti (Tenis 1935, 13). Na mesto osobe dolazi njena funkcija. U kojoj meri i sam hroničar deli kritičnu procenu ovakvog postupanja, postaje očigledno pri opisivanju dočeka austrijskog pukovnika. Po jedan zastupnik sve četiri vere, među njima pop Nikola i muderis Husein-efendija, očekuju komandanta na mostu:

Sada se prvi put pojavljuje pred njima zaistinska „sila i ordija“ jedne carevine, pobednička, bleštava i sigurna u sebe. [...] Čim je dotakao nogama zemlju, pukovnik se preobrazi. Bio je malen, neugledan, premoren, neprijatan i opasan čovek [...] jednostavno odeven, zapušten i nenegovan. Izraz čoveka koji se troši nemilice, koji sam sebe jede (str. 148, 149).

Ovaj negativni aspekt *strukturalne* moći se ističe još jasnije kada je pukovnik prikazan u kontrastu sa uglednim i popularnim „đedom“ Nikolom:

To je čovek visokog uzrasta i neobične telesne snage, male pismenosti, ali velikog srca, zdrava razuma, vedra i slobodna duha. Njegov osmejak razoružava, umiruje i hrabri; to je neopisivi i neprocenjivi osmejak snažnog, blagorodnog čoveka koji živi u miru sa samim sobom i sa svim oko sebe (str. 142).

Nikoli zaista polazi od ruke da svojom „mirnom i mudrom“ upravom stekne „ugled kod svih kasabalija bez razlike na veru, pol i godine“ (str. 142). Nasuprot njemu, austrijski službenik izgleda kao žrtva samoga sebe – paralelno sa Fedunovim tragičnim samokažnjavanjem koje ne odgovara njegovom prekršaju. (Ovaj mlad stražar je podlegao čaroliji hajduka prerušenog u tursku devojkicu, kome je nenamerno omogućio beg preko mosta.) To samoubistvo je krajnji izraz i ujedno osuda rastuće internalizacije državne vlasti i sile.

Mogućće granice svesti o dužnosti, vernosti paragrafima i planskog delovanja autor tematizuje i u odnosu na most. Njegovo razaranje prilikom povlačenja ka zapadu deluje kao eficientna strategija ali ujedno i kao bezobzirno varvarstvo. Odnos prema mitu stoji ovde pod obrnutim predznakom. Alihodža je od svog oca naučio da most nije samo ljudsko delo: Kad je „Alah stvorio ovaj svijet, zemlja je bila ravna i glatka k'o najlepša savatli tepsija“. Ali „šejtan“ „je zavidio čovjeku na tom božjem daru“ i „noktima izgredao lice božje“ tako da su postale rijeke i provalije koje „dijele ljude jedne od drugih“. Ali se Alah smilovao ljudima i „posla[o] svoje meleće“, koji su svojim krilima premostili dubine. „Tako ljudi naučiše [...] kako se grade ćuprije“ (str. 243).

E zato je, poslije česme, najveći sevap sagraditi ćupriju i najveća grijehota dirati u nju, *jer* svaka ćuprija [...] ima svoga meleća koji je čuva i drži, dok joj je od Boga suđeno da stoji (str. 243, kurziv – R.H.).

U razdorima Prvog svetskog rata je Alihodža jedan od retkih koji predano brani zajednički život u varoši od mržnje i progona, odbijajući svako učešće muslimana u „šuckoru“. U ovim ratnim scenama autor višestruko naglašava značaj duge tradicije kasabe. Još samo uvaženi pojedinci su u stanju da na osnovu svog neuzdrmanog autoriteta održe zakon i običaje, koje oni sami po sebi i otelotvoruju. Tako je pljačkajući šuckor na kraju sastavljen od ljudi „koji su odavno [...] u sukobu sa zakonom“ (str. 336). Za novog gradonačelnika, koji srpskim porodicama neće da garantuje zaštitu, kaže se da je „odskoro na ovom položaju“ (str. 336).

Međutim, i Alihodžina pozicija, koja se u velikoj meri preuzima u pripovedačkom govoru, pokazuje se kao uslovljena. Iako je njegov odnos prema mostu vrlo blizak autorovom, i vizura narednika Muhamedbega, koji „malo s visine kao što se govori deci“ (str. 261) razjašnjava Alihodži miniranje mosta, ostaje takođe auktorijalno poduprt. Nema sumnje da autor podržava restauraciju mosta, koju Alihodža vidi kao đavolje delo. Ovakva perspektivizacija Alihodžine pozicije važi za sve figure. Ni jedna od njih ne zastupa u potpunosti auktorijalno stanovište. Pored toga, pripovedač govori vrlo često iz tačke gledišta figura ili one anonimne većine, čija je sveprisutnost naznačena u upadljivo često ponavljanom pojmu „svet“, što čitaoca hronike na početku može iznenaditi.

Interferencije između govora likova i pripovedača u romanu nisu dakle retke. Pri tome doživljeni govor teži ka auktorijalnoj, manje mimetičkoj formi, tj. govoru koji se tek neprimetno razlikuje od neutralnog pripovedačkog teksta. O tome svedoči činjenica da je doživljeni govor, bez obzira na ijekavski govor figura, konsekventno zadržan na ekavici<sup>4</sup>. Izgleda da autor nije hteo previše da se identifikuje sa svojim figurama, nego da sačuva distancu hroničara.

U isto vreme, ideologemi izneseni u ovom pripovedačkom govoru se ne mogu principijalno uzeti za eksplicitne auktorijalne tvrdnje. Preferisanje društvenog principa uz istovremenu vezanost za život u zajednici se pokazuje dakle prvenstveno kroz konstelaciju figura, tj. implicitno. Iz toga nastaje utisak ujednačenosti i objektivnosti, o kome govori Ištvan Lőkös (1995, 89) u članku „Austro-Ugarska kao tema u delu Ive Andrića“.

Ocenjivanje dvaju dihotomnih organizacionih oblika, društva i zajednice, manifestuje se, međutim, i na jednom nivou koji prevazilazi aspekt neposredne tematike. Nameće se pitanje da li primat hroničkog prikazivanja, izdignutog nad životom pojedinaca, da li epski pogled na most u smislu kontinuiteta generacija nije upravo izraz Alihodžinog shvatanja sveta, tj. one pozicije koju

<sup>4</sup> Upor. R. Hodel. Ivo Andrić kao 'mesto sećanja'. // Hodel 2009, 135-136.



je Tennis opisao atributima „dostojanstvo“ i „autoritet“. Jer, Andrić ne opisuje određeni period tako što se pokorava subjektivnoj dinamici individualizovanog junaka, a ni *odnos* hroničara prema proteklim događajima ne stoji u prvom planu. Individualnost se samo utoliko pojavljuje ukoliko oslikava i reprezentuje nepromenljivi tok vremena. Ljudsko delovanje je deo istorije (priče) čiji je tok poznat, i utoliko nosi pečat neophodnog i zakonitog. Kao što mit kao tradirana istorija određuje sukob pojedinaca sa stvarnošću, tako i fokus na tok vekova ograničava prikazivanje individualnog razvoja.

Andrić nije slučajno izabrao vreme kao „glavnog junaka“ svog stvaralaštva (upr. Tirgen 1995, 131). Njegov model prostora i vremena, koji isključuje dominaciju pojedinačnih sudbina sa razvijenim karakterom i naglašenu dijalogičnost, izraz je opažanja onog „višeg i opštijeg Ja“ (Tennis 1935, 178) koje hroničar zastupa i oličava. Kao konstituente ovog modela naveli bismo dve tematske i jednu formalnu, kojima ćemo se vratiti sintaktičkom obrascu iz *Znakova pored puta* sa početka ove analize (upr. rečenicu sa veznikom „jer“).

„Sintetički pregled“ (synthetische Zusammenschau, Tirgen 1995, 132) koji potiskuje analitičko-individualistički pristup, na *sinhronoj tematskoj* osi se izražava kroz dominantnu orijentaciju na versko-nacionalne granice. Ne postoji nijedna centralna figura takozvanog mešovitog porekla, ne uvodi se nijedan junak a da nije eksplicitno navedena njegova pripadnost jednoj nacionalnoj grupi ili veri ili da ona direktno ne proizilazi iz konteksta. Time se Andrić odriče klasičnog junaka romana, koji se po pravilu nalazi između čvrsto određenih struktura.

Na *dijahronoj tematskoj* osi isti se epski pogled pokazuje u postavljanju ovih reprezentanata u niz svojih predaka. Pošto Andrić ni jednog svog junaka ne može da prati u njegovom individualnom razvoju, jer bi takav ekskurz vrlo brzo razorio formu romana-hronike, on postiže izvestan kontinuitet na dijahronom nivou eksplicitno navodeći pretke i potomke. Izrazi kao „iz naraštaja u naraštaj“, „u nizu naraštaja“ ili „smena ljudskih pokolenja“ se kao lajtmotiv u tekstu ne pojavljuju slučajno (upor. str. 76, 88, 220, 274-275, itd.). Važno mesto zauzimaju i običaji vezani za porodični život – pri rođenju, svadbi ili smrti, koji po Tennisu zasnivaju i čuvaju zajednicu.

Pored već spomenute auktorijalne varijante doživljenog govora, koja mi-metski oslikava individualitet samo u ograničenoj meri, na *formalnom* nivou smo već ukazali na jedan obrazac rečenice koji je izrazito karakterističan za Andrićev stil: periodu sa veznikom „jer“. Andrić njome prvenstveno iskazuje neku uopštenu misao koju zatim ilustruje konkretnim slučajem<sup>5</sup>. Na taj način

---

<sup>5</sup> Ove jer-rečenice treba staviti pored drugih obrazaca generičkih iskaza: Česte oznake opšte važnosti su sledeći leksemi: „svaki“, „uvek“, „narod“ i sl. (upr. „Svaki ljudski naraštaj ima svoju iluziju u odnosu prema civilizaciji...“, str. 275).

je uvedena i Fedunova smrt: „*Jer*, teška vremena ne mogu proći bez nečije nesreće“ (str. 179). Tako je obrazložena i Ahmedagina mržnja prema sagrađenom mostu: „*Jer* ima u jednim ljudima bezrazloženih mržnja i zavisti koje su veće i jače od svega što drugi ljudi mogu da stvore i izmisle“ (str. 68). A tako hroničar objašnjava i okolnost da je „veliki povodanj“ (str. 86) uskoro zaboravljen i da je već na leto omladina na mostu opet pevala pesme.

Zaborav sve leči, a pesma je najlepši način zaborava, *jer* u pesmi se čovek seća samo onoga što voli.

Tako se na kapiji, između neba, reke i brda, naraštaj za naraštajem učio da ne žali preko mere ono što mutna voda odnese. Tu je u njih ulazila nesvesna filozofija kasabe: da je život neshvatljivo čudo, *jer* se neprestano troši i osipa, a ipak traje i stoji čvrsto „kao na Drini ćuprija“ (str. 88, kurziv – R.H.).

Za razliku od subordinirajućeg veznika „zato što“ koordinirajuće „*jer*“ ne fokusira neki strogo kauzalni odnos. Umesto navođenja razloga može da sledi preciziranje prethodne rečenice. Osim toga, „*jer*“ može da ima značenje konstatujućeg „da/što“.<sup>6</sup>

Na mestu egzaktno utvrđenog razloga u Andrićevim „*jer*-rečenicama“ se navodi neka vrsta evidencije (očevidnosti), zasnovane na zajedničkom načinu života, iskustvu i tradiciji. Razlozi se doduše navode, ali na način koji se opire analitičkom, argumentativnom diskursu. A ta evidencija se suprotstavlja onom otvorenom društvu, čiji su zakoni opštepripustivačke, ugovorne veze i svesne konvencije, podložne stalnom preispitivanju.

Da li se time Andrićevoj tematskoj uravnoteženosti suprotstavlja „predisponirajuća perspektiva“ (Resel 1995, 116), kojom je protkan način pripovedanja i sintaksa?

Roman-hronika svakako ostavlja mogućnost da se to tumačenje, s kojim se u osnovi slažemo, bar u naznakama relativno. Izvesno podričvanje epskog koncepta proizilazi iz toga što je hroničareva tačka gledišta, koja stoji nad tokom vremena kao što most stoji iznad reke, otelotvorena u samom tekstu. To je najpre dato na nivou centralnih figura – najizrazitije u čutljivom gimnazijalcu Bahtijareviću. Bahtijarević je oponent onog Galusa, čije se političke predstave u velikoj meri poklapaju sa Andrićevim angažovanjem u jugoslovenski orijentisanoj omladinskoj organizaciji *Hrvatsko-srpska ili Srpsko-hrvatska ili Jugoslovenska napredna omladina* (upr. Karaulac 1980, 38). Ali, ni Bahtijarević autoru *Na Drini ćuprije* nije mnogo dalji od liberalno nastrojenog Galusa. Umesto da odgovori na Galusov pledoaje za južnoslovenski pravno-

<sup>6</sup> „Pričaj što na srcu imaš, da ne rečeš, kad od mene podeš, jer nijesi smio govoriti.“ (Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika. Novi Sad, Zagreb, 1967, II, 598; Njegoš). Ovo sekundarno značenje se objašnjava poreklom veznika od praslavenske odnosno zamenice „ježe“, sastavljene od jednine nominativa ili akuzativa pronominalne baze *i* (upr. akuzativ zamenice „on/ona“) i rečice „že“ („ž“ na južnoslovenskom području rano prelazi u „r“).

državni savez sa novim evropskim centrima na slovenskom Jugu, potomak Osmanagića čuti, i tek autor njegovo moćno ćutanje stavlja na papir:

Temelji sveta i osnovi života i ljudskih odnosa u njemu utvrđeni su za vekove. To ne znači da se oni ne menjaju, ali mereni dužinom ljudskog života izgledaju večni. Odnos između njihovog trajanja i dužine ljudskog veka isti je kao odnos između nemirne, pokretne i brze površine reke i njenog stalnog i čvrstog dna čije su izmene spore i neprimetne (str. 290).

Andrić time svoju pripovedačku poziciju (u smislu sintetičkog pregleda) ne pokorava fikciji, ali njegov model prostora i vremena pronalazi u Bahtijareviću implicitnu paralelu. I ovde nastaje mogućnost da se roman-hronika tumači kao dokument vremena i da se poveže sa individualističkom koncepcijom. Na ovu mogućnost se i ukazuje, eksplicitno i samoironično: među četiri zastupnika, koja na mostu dočekuju austrijskog pukovnika, nalazi se i uobraženi muderiz Husein-efendija. Kasabalije su uverene da su sudbine svakog od njih u njegovim rukama. Međutim, „za pet-šest godina“ otkako vodi hroniku grada, on je ispisao „svega četiri stranice jedne male sveske“ (str. 145). Tako roman-hronika u odnosu na opisanu stvarnost izgleda kao Husein-efendijine oskudne beleške u odnosu na Andrićevu *Na Drini ćupriju*.

*Prevele s nemačkog Sofija Novaković, Olga Stojanović*

## Bibliografija

- Andrić, Ivo. *Sabrana dela*. Sarajevo 1970.  
 Andrić, Ivo. *Na Drini ćuprija*. Beograd 1986.  
 Andrić, Ivo. *Znakovi pored puta*. Beograd 1980.  
 Andrić, Ivo. *Znakovi pored puta*. Sarajevo 1977.  
 Andrić, Ivo. *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske Vladavine*. Beograd 1995.  
 Andrić, Ivo. *Sabrana dela*. Knjiga deveta. Deca. Beograd 1991.  
 Hodel, Robert. *Diskurs (srpske) moderne*. Seminarium Serbicum 2. Urednik Dušan Ivanić. Beograd 2009.  
 Karaulac, Miroslav. *Rani Andrić*. Beograd, Sarajevo 1980.  
 Lőkös, István. *Die Doppelmonarchie als Thema im Werk von Ivo Andrić*. // Thiergen, P. (Hg.) *Ivo Andrić 1892-1992. Beiträge des Zentenarsymposiums an der Otto-Friedrich-Universität Bamberg*. München 1995, 79-90.  
 Ressel, Gerhard. *Individuum und Gesellschaft im Romanwerk von Ivo Andrić*. // Thiergen 1995, 115-130.  
 Thiergen, Peter. *Ivo Andrićs Roman *Gospođica* : Psychologie, Symbolik, Textvergleich*. // Thiergen 1995, 131-155.  
 Tönnies, Ferdinand. *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Leipzig 1935.



## IMPERIJALNI OKVIRI (SRPSKE) KNJIŽEVNOSTI – SLUČAJ MEŠE SELIMOVIĆA<sup>1</sup>

Pod „imperijalizmom“ (od lat. *imperare*, vladati) podrazumevaju se težnje jedne države da svoj uticaj proširi na druge zemlje ili narode. Pojam implicira postojanje vladalaca i potčinjenih. Kao što već i sama etimologija sugeriše, on deli isto semantičko polje sa rečima kao što su „kolonija“ (od *colōnus* – doseljenik, obrađivalac zemlje), „regija“ (od *regere* – obeležiti granice, upravljati, voditi), „gouvernement/gubernija“ (od francuskog *gouverner* – vladati, upravljati), „kanton“ (od italijanskog *canto* – ugao), „pokrajina“ (od *kraj*), oblast (od *vlast*), „okrug“ (od *krug*) ili „vilajet“ (od arapskog *wilâya*, vlast), da navedemo samo neke. U osnovici svih ovih pojmova nalazi se predstava o središtu koje širi svoj uticaj ka periferiji (u doslovnom značenju „ono izvan kružnice“).

Pojam *imperijalnog* biće u nastavku teksta upotrebljavan u smislu ovakvog invazivnog delovanja centralističke moći kako u odnosu na druge zemlje i kulture, tako i u odnosu na sopstvenu periferiju. Da to objasnimo na jednom neutralnom primeru: Francuska centralistička država uspeła je ne samo da stvori imperiju izvan svojih granica, nego je „kolonizovala“ i unutrašnjost svoje zemlje. Tako je, recimo, uticaj patoa dijalekta bio sistematski potiskivan. Učenik, koji bi u oblasti Jura upotrebio reč na patoa dijalektu, morao bi i u 20. veku da obuje drvenu cipelu (*sabot*) kao znak svoje zaostalosti. (Švajcarska je ovo rešila na svoj način: tu se za isti prestup davao po srebrnjak u školsku kasu.)

U nastavku će prvo biti izloženo nekoliko opštih razmatranja na temu „Imperijalni okviri (srpske) književnosti“, koja će zatim biti konkretizovana na slučaju Meše Selimovića.

### Opšta razmatranja

– Naslovom „Imperijalni okviri (srpske) književnosti“ obeležena su dva predmeta:

1. „Imperijalni okviri“, odnosno istorijski kontekst promenljivih imperijalnih odnosa. U slučaju Srbije on bi obuhvatao istorijski period od postojanja

---

<sup>1</sup> Članak je prvobitno objavljen u zborniku Imperijalni okviri književnosti i kulture. Odgovorni urednik Dragan Bošković. Kragujevac 2010, 9-18.

Vizantijskog i Osmanskog carstva, preko Austro-Ugarske monarhije pa sve do takozvane „Balkanske krize“ 90-tih godina 20.veka (a upravo je baš ona često diskutovana u svetlu „(tradicionalnih) zona uticaja zapadne hemisfere“, „uvoza demokratije“, „ulaska u NATO“ ili „ulaska na slobodno tržište“).

2. „Srpska književnost“, koja se u različitoj meri tematski bavi navedenim imperijalnim silama.

– Ekstenzionalno i intenzionalno značenje dva navedena pojma se naravno ne poklapa. Ekstenzija pojma „istorija“ mogla bi da obuhvata zbir pojedinačnih sudbina na nekom određenom prostoru u nekom vremenu. Iz te nepregledne mase individualnih priča (*Geschichten*), od kojih bi svaka mogla pružiti neograničeno mnogo materijala (a kada je život uopšte ispričan do kraja?), izvlači se određena istorija (*die Geschichte*). (Iako u svakom društvu postoje različiti „narativi“, svaka država teži jednom dominantnom istorijskom tumačenju. Simptomatičan je u tom pogledu nedavni zahtev ruskog predsednika Medvedeva da se u svim ruskim školama predaje jedinstvena istorija.)

Ovakva historiografija je uvek *imperijalna* utoliko što se (kanonizovana) naracija, konstruisana u centru, proširuje na celu teritoriju. Na konkretnom primeru to bi izgledalo ovako: Iako je u Bosni pre rata 40 % brakova bilo zaključeno preko etničko-religioznih granica, javnom percepcijom dominiraju predstavnici tri odvojene etničko-religiozne zajednice. To ne znači ništa drugo nego da su tri nacije „kolonizovale“ nekadašnju centralnu grupu tzv. „mešovitih brakova“.

Da navedemo primer iz domena književnosti: ako posmatramo istorijsko-kodifikativnu funkciju romana *Na Drini ćuprija*, u odnosu na Andrićevu disertaciju *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine* primetićemo sledeću razliku: dok istoričar Andrić (1995, 75) piše o povremenoj simbiotičkoj vezi između osmanske centralne vlasti i pravoslavne crkve – pa, recimo, navodi da je Mehmed paša Sokolović postavio svog brata za patrijarha u Peći, – romansijer Andrić skoro u potpunosti ignoriše ovu međureligioznu politiku privilegija. Na taj način je etnički i religiozno zasnovana hijerarhija istaknuta na račun feudalne.

Analogna sa pojmom „istorija“ je i ekstenzija pojma „srpska književnost“. Sve ono što važi za svaku nacionalnu književnost, čini se da je na prostoru bivše Jugoslavije jasnije izraženo ili, naprosto, mnogo aktuelnije. Ekstenzija pojma „srpska (slično kao „nemačka“ ili „holandska“) književnost“ je neodređene veličine između ostalog i zato što u obzir potencijalno dolaze sva dela koja su ikada napisana na srpskom jeziku: od prve knjige *Seoba* do školskih sastava na temu „Kako sam proveo letnji raspust“. Naspram ovog neodređeno velikog korpusa nalazi se jedan ograničen kanon, koji se postepeno iskristaliso iz publikacija, književne kritike i istorija književnosti.

„Imperijalni“ aspekt ovakvog kanona je bio predmet diskusija iz više uglova, na primer u odnosu na:

- a) politički ne-konformitet: setimo se ovde sovjetskog izvoznog proizvoda „sorealizam“, koji u celom jugoslovenskom kontekstu, za razliku od komunističkog Istočnog bloka, nikada nije zaista postao deo kanona;
- b) rodnu problematiku i pitanje u kojoj meri patrijarhalne tradicije utiču na recepciju i nastanak ženske književnosti;
- c) jezičku normu: centar moći reprezentuje po pravilu standardni jezik. Periferne jezičke oblasti su „kolonizovane“<sup>2</sup>. Ovakvi „imperijalni“ odnosi važe kako u „Beogradu“, u kom danas vlada vukovska norma novoštokavskog, tako i na standardnojezičkom severu Nemačke u odnosu na južnonemačke „dijalekte“. Kritika Dragoslava Mihailovića (2007, 95-115), da je „stariji novoštokavski jug“ podređen „kolonijalnoj Srbiji“, nije dakle nipošto neosnovana. Književna produkcija perifernih oblasti, ako je pisana na lokalnom idiomu, nosi, naime, tendenciozno pežorativni prizvuk takozvane *dijalekatske književnosti*;
- d) Posebno je (još uvek) aktuelna debata o nacionalnoj „pripadnosti“ pojedinih autora. Gledano nešto opštije, ona zapravo otvara pitanje koji autori pripadaju centru nacionalne književnosti, a koji čine njenu periferiju. Mogući kriterijumi takvog stepenovanja, koje bi se moglo predstaviti u formi koncentričnih krugova, jesu: jezik (odn. varijante), nacionalno-versko poreklo, teritorijalno poreklo (pri čemu se može poći i od istorijskih granica kao i od današnjih državnih granica), samoidentifikacija autora, istorija recepcije njegovih dela i slično. U zavisnosti od važnosti pojedinačnog kriterijuma, autori kao što su Andrić, Desnica, Selimović ili Kiš biće svrstani u krugove bliže centru, odnosno bliže periferiji. A svaki kriterijum pokazuje u većoj ili manjoj meri da su periferni krugovi „kolonizovani“ od strane jednog ili više centara.

– Za razliku od istoriografije, koja u svojoj dominantnoj usmerenosti teži prostorno sveobuhvatnoj „priči“ (*Geschichte*), književnost je usmerena ka prikazivanju pojedinačnih sudbina (*Geschichten*). To ujedno znači da se književni tekstovi po pravilu opiru „imperijalnim“ težnjama.

– Suprotnost između tematske usmerenosti ka nekom nadređenom socijetetu i interesovanja za individualno preslikava se i unutar same književnosti. Dok „epška“ linija (od junačkog deseterca do pisaca kao što su Dobrica Ćosić i Go-

<sup>2</sup> U tom procesu i sami građani čine bitne faktore, jer se (pragmatično) orijentišu ka centrima moći. Tako se, na primer, „mešani“, romansko-nemački roditelji u kantonu Graubindenu opredeljuju većinom za švajcarski nemački kao domaći jezik, u uverenju da će njihova deca imati bolje jezičke predispozicije u srednjim školama.

ran Petrović) tematizuje pre širu perspektivu (i na taj način prenosi „imperijalno“ stanovište), autori kao Laza Lazarević (posebno u pripovetkama *Švabica* i *Verter*), Dragoslav Mihailović ili Meša Selimović prikazuju prevashodno pojedinačne sudbine. U ovu drugu grupu može se ubrojati i „lirski“ obojena književnost (npr. rani Andrić, Stanković ili Nastasijević; ali i u *Seobama*, čija je radnja postavljena u okvire jednog nacionalnog događaja velikih razmera, svakako dominira subjektivistički pristup).

– U kriznim vremenima se učvršćuje uverenje da je sudbina jedne zemlje i njenih stanovnika najtešnje povezana sa *određenom istorijom* (pritom društvo može biti podeljeno i u tabore sa odvojenim „naracijama“). U takvom vremenu nastaju u većem broju književna dela koja tendiraju ka široj i imperijalnoj perspektivi (ovde se treba samo setiti književnosti NOB-a ili književnosti o Kosovu iz 90-tih godina).<sup>3</sup>

– Isto tako, i recepcija ranije etabliranog kanona će u kriznim vremenima doživeti isticanje „imperijalnih“ implikacija. Jedan takav slučaj predstavlja Ivo Andrić, koji se preko noći našao na ispitu kojoj je „naciji“ bio više privržen.

– Književnosti na takozvanim malim i marginalnim jezicima se izvan svojih jezičkih područja uglavnom čitaju iz „imperijalne“ perspektive. Njihova dela se ne čitaju zbog toga što se čitalac pronalazi u njima, nego zato što izveštavaju o nekom „periferanom prostoru“. U ovom smislu se može razumeti i obrazloženje Nobelove nagrade Ivi Andriću:

Dear Sir – It is written on your diploma that the Nobel Prize has been bestowed upon you „for the epic force with which you have traced themes and depicted human destinies *from your country's history*.“ It is with great satisfaction that the Swedish Academy honours in you a worthy *representative of a linguistic area* which, up to now, has not appeared on the list of laureates (kurziv – R.H.) (Österling 1961).

Ovaj „imperijalni“ stav objašnjava i zašto su, kad je o književnostima tzv. malih jezika reč, „epski“ pisci po pravilu popularniji. Oni će mnogo više od, recimo, „lirskih“ autora zadovoljiti potrebu za informacijama o nekom uglavnom nepoznatom prostoru.

– Ako je jedna takva „periferna“ zemlja pogođena ozbiljnijom krizom, „imperijalna“ perspektiva se pojačava kako u zemlji tako i u inostranstvu. Tako se nemački čitalac tekstova iz bivše Jugoslavije u toku poslednje dve decenije koncentrisao pre svega na dve stvari. Sa jedne strane, on je tražio – i kod po-

<sup>3</sup> Ova tvrdnja mora da ostane hipotetična, ukoliko bi i ovde trebalo uzeti u obzir ekstenzionalno značenje pojma (nacionalne) književnosti.



zitivno recipiranih autora kao Andrić ili Karahasan, kao i na osnovu negativno čitanih dela kao što su Draškovićev *Nož* ili ciklus o Kosovu – potvrdu ratnih zbivanja. Posebno je često bila citirana Andrićeva pesimistička slika Bosne, uz istovremeno naglašavanje njegovog apela za građanje mostova. Drugi primer ovakve „imperijalističke“ recepcije bile bi *Seobe* iz 1929.g. Miloša Crnjanskog. U tom romanu nije u prvom redu viđen lirsko-elegični autorski subjekt, koji se suočava sa prolaznošću i uzaludnošću života, nego nacionalno-patriotski iskazi Vuka Isakovića o *slatkom pravoslavlju i Rusiji*.

Sa druge strane, internacionalno poznati su postali autori koji pišu protiv bilo kakve nacionalističke dogmatike (npr. Vladimir Arsenijević ili, u hrvatskom kontekstu, Dubravka Ugrešić). A u kojoj meri je D. Ugrešić gubitak svoje popularnosti nakon smirivanja „Balkanske krize“ doživela kao otrežnjenje u odnosu na ostatak Evrope, posvedočila je i sama prilikom jednog gostovanja u Hamburgu.

„Imperijalni“ elemenat takve recepcije se bez sumnje sastoji u tome što se književnost posmatra iz dominantno političko-mentalističkog aspekta, odnosno što se fokus ne stavlja na ono što je svim ljudima zajedničko, već na ono što kulture i ljude razdvaja. Dakle, u krajnjem slučaju na ono što je književnosti strano.

– Zenit ovake recepcije je nesumnjivo prošao. Poslednjih godina se u oblasti filma, muzike i turizma javljaju sasvim drugačije tendencije. Ne samo što su Emir Kusturica, Goran Bregović, Boban Marković, Guča ili prosto „Balkan beats“ (iz reklame renomiranog hamburškog Schauspielhaus za pozorišni komad „Ciganče“<sup>4</sup> u kojem se delimično peva na „štokavskom“) doprli do relativno široke (pa i intelektualne) publike, nego se i grad Beograd proćuo među turistima kao živa i otvorena metropola. Sudeći po ostvarenjima muzike i filma moglo bi se očekivati da ponovo dođe vreme jednog Stankovića, Crnjanskog, Nastasijevića ili Huma. Bez sumnje, i ovaj talas „novog sentimentalizma“ nosi u sebi pomalo egzotike, ali i pored toga, u osnovi ove emocionalnosti, koliko god njena recepcija bila stilizovana, ipak je ono opšteljudsko.

## Slučaj Selimovića

Poslednjih godina je i Meša Selimović postao predmet „imperijalističkog“ čitanja u smislu nacionalnog fokusiranja. O Selimovićevoj recepciji za vreme Jugoslavije Jakiša (2009, 95-96) piše:

U vezi sa „ironičnim“ citiranjem Korana je zanimljivo da je islamska verska zajednica u Bosni naravno odmah primetila fingirani karakter citata i redosled

<sup>4</sup> *Zigeunerjunge*, jesen 2009. Dramatizacija i muzička obrada: Erik Gedeon.

rečenica kojim se menja smisao, i o tome u datom trenutku i izvestila. Simptomatično je za karakter socijalističko-jugoslovenskog odnosa prema islamu da ovo „otkriće“ nije pronašlo svoj put u kritiku o Selimoviću 70-tih godina.

Jakiša istovremeno uočava i određenu bahatost „radikalnog islamizma“ u cilju „re-orijentalizacije“ ovog autora (isto, 96). Pri tome, ona je i sama uverena da Selimovićevi tekstovi nose određeni muslimanski „podtekst“, utoliko što implicitno ukazuju na situaciju muslimana u SFRJ, a time otvaraju i pitanje Selimovićevog identiteta.<sup>5</sup>

U vezi sa pitanjem Selimovićeve nacionalne pripadnosti naveli bismo sledeća četiri argumenta:

1. Znajući za svoje islamizovane pretke, Selimović se izjašnjava kao „Srbin“ i „srpski pisac“ u različitim fazama svog života i stvaralaštva: na primer 1941.g. „za vreme ustaša“, 1964. u jednom pismu upućenom Miodragu Maksimoviću, 1972. braneći Palavestru<sup>6</sup>, i konačno u testamentu 1976.<sup>7</sup>:

Pripadam srpskoj literaturi, dok književno stvaralaštvo u Bosni i Hercegovini, kome takođe pripadam, smatram samo zavičajnim književnim centrom, a ne posebnom književnošću srpskohrvatskog jezika (Tutnjević 2004, 118).

2. Ovakvom pogledu na književnost Bosne i Hercegovine donekle protivureći pismo od 12.VI 1973, koje je Selimović poslao *Politici*, a koje za vreme SFRJ nije bilo objavljeno:

Ja sam iz muslimanske porodice, iz Bosne, ali po nacionalnoj pripadnosti sam Srbin. Pripadam srpskoj literaturi koliko i bosanskoj, jer jednako poštujem i svoje porijeklo i svoje opredeljenje, i jednako sam emotivno i duhovno vezan i za jedno i za drugo (Tutnjević 2004, 117).

3. U času Selimovićevog stupanja na književnu scenu, na njoj postoje dve etablirane nacionalne književne institucije – srpska i hrvatska. Tek 1969. godine, na jednom sastanku CK BiH, Muslimani su po prvi put definisani kao poseban *narod* (isto, 123-124). Književna karijera je, dakle, po prirodi stvari proticala ili na srpskoj ili na hrvatskoj strani.

4. U vezi sa Selimovićevim izjašnjavanjem 70-tih godina, Tutnjević (2004, 121) kao moguće razloge razmatra, pored eventualnog „političkog pritiska iz BiH“, i „horizont očekivanja“ nove beogradske intelektualne sredine

<sup>5</sup> Kao argumenti služe, pored poznatih Hasanovih citata o sudbini njegove zemlje, koncentracija autora na muslimansko stanovništvo Bosne (isto, 98), i sličnost imena Ahmeta Šaba i Mehmeda Spaha, vođe Jugoslovenske muslimanske organizacije (isto, 109).

<sup>6</sup> Palavestra je optuživan za tretiranje bosanskih Muslimana u okviru srpske / hrvatske književnosti. Selimović se na to osvrće, objašnjavajući „da to Palavestra nije učinio svojevlasno već s mojim pristankom, čak i po mojoj želji“ (Pismo *Politici*, 12.VI. 1973. // Tutnjević 2004, 117).

<sup>7</sup> Taj testament je Selimović svakako mogao da pre svoje smrti uništi bez negativnih posledica za svoju porodicu.

– kao neku vrstu „zahvalnosti“. Jer, Selimovićev proboj na književnu scenu počinje upravo u Beogradu.

Posle ovih argumenata moralo bi biti dozvoljeno zapitati se da li bi se Selimović i danas izjasnio onako, kako je to učinio 70-tih godina 20. veka, kada su Bosna i Hercegovina i Srbija još uvek pripadale istom državnom savezu.

Kako god želeli da odgovorimo na to pitanje, ne treba izgubiti iz vida da je Selimović u svom čitavom (književnom i publicističkom) stvaralaštvu nastupao sa decidirano ateističkih pozicija. Implikacije ovog stava nisu beznačajne. Čak i možda najočiglednije rešenje u vidu takozvane „višepripadnosti“, izaziva određenu nelagodnost.

Vratimo se još jednom Selimovićevom testamentu. Njegove prve rečenice glase:

Još u vrijeme kada se počelo javljati pitanje kojoj od jugoslovenskih literatura pripadaju pisci srpskohrvatskog jezika, ja sam u više navrata pokušavao da se oduprem svakom uprošćenom razvrstavanju književnih stvaralaca prema nacionalnom, republičkom ili čak pokrajinskom osnovu. Činilo mi se da su pisci i njihova djela nezaštićeno izloženi vanknjiževnim insistiranjima – svedjedno da li nas neko prinudno izdvaja iz jedne, ili naknadno premješta u drugu, teritorijalnu književnost (Tutnjević 2004, 118).

Pomenutu nelagodnost prema bilo kakvom nacionalnom svrstavanju ćemo u nastavku izlaganja produbiti uvođenjem dva dodatna aspekta: prvo, razmatranjem uloge „jugoslovenskog“ identiteta, koji je kod Selimovića bitan i po pitanju jezičkog izjašnjavanja, i drugo, preko Selimovićeve bliskosti sa pojedinim književnim likovima (Hasan, Ahmet Šabo, Džem-sultan).

Selimovićev odnos prema jugoslovenskoj državi pomućen je događajima u vojnom sudu Trećeg korpusa u Tuzli, koji je 1944. godine osudio njegovog brata na smrt. Javno zauzimanje stava prema ovom događaju bilo je nemoguće. Zato je izuzetno ubedljiv pokušaj Zvonka Kovača da potraži znakove identifikacije tamo gde imaju manje deklarativan karakter. Analizirajući upotrebu lične zamenice „mi“ u Selimovićevim esejima i esejističkim fragmentima, Kovač ovako opisuje njegov identitet:

Selimović je „našom književnosti“ zvao zapravo domaću književnost u odnosu na stranu, jugoslavensku u odnosu na inozemnu, te je „našima“ zvao podjednako i srpske i hrvatske i bosanske pisce (Kovač 1990, 233).

Ova „jugoslavenska“ linija manifestuje se i na planu jezika. U jednom intervjuu *Borbi*<sup>8</sup>, Selimović 1970. izjavljuje:

Tolerancija je: nenametanje jezičkih normi, pravo svakoga da se služi i varijantno, ako hoće, potpuno odbacivanje svake diskriminacije... mada su to elemen-

---

<sup>8</sup> Kad pišem, ne mislim na varijante. *Borba* 1970, razgovor vodio: Feliks Pašić. // Meša Selimović. *Pisci, mišljenja i razgovori*. Bgd. 1990, 339-344.

tarne stvari. Mi se, čini mi se, više borimo oko tih etiketa, elementarnih prava, koja ne vidim da su naročito ugrožena, a manje govorimo o tome da bi tim jezikom, jedinstvenim bez obzira na boju pa i varijantne razlike trebalo ipak pisati bolje. [...]

Nije kod nas u pitanju: koja je varijanta, pitanje je: kako mislimo i kako izražavamo to što mislimo. Bojim se, na žalost, da nas silna briga o varijantama ne vodi pogrešnom cilju: vještačkom stvaranju jezičkih barijera (Selimović 1990, 339).

Pritom on ni najmanje ne insistira na jedinstvenom imenu jezika:

Meni je, naprimer, sasvim svejedno kako će se taj jezik nazivati. Ako je jedan i jedinstven, što jeste, može se zvati i hrvatski i srpski i hrvatskosrpski i srpskohrvatski, demokratsko je pravo čovjeka da svoj jezik naziva onako kako hoće. Ne vidim zašto se u Hrvatskoj ne bi nazivao hrvatskim jezikom, mada je to isti ovaj jezik, i zašto se ne bi nazivao srpskim jezikom u Srbiji, a eto isti je jezik (isto, 342-343).

Jedan od bitnih argumenata u „nacionalno usmerenom“ čitanju Selimovića postala je Hasanova žal nad sudbinom bosanskohercegovačkih Muslimana „na razmeđu svijetova“ (Selimović 1983, 23):

Do juče smo bili ono što danas želimo da zaboravimo. Ali nismo postali ni nešto drugo. Stali smo na pola puta, zabezeknuti (Selimović 1983, 23) .

Od prvog objavljivanja romana *Derviš i smrt* situacija bosansko-hercegovačkih Muslimana se promenila utoliko što se oblikovao stabilan identitet. Pa ipak, Hasanova tužbalica, koja se odnosi i na sudbinu njegove ljubavi prema hrišćanki, i dalje stoji. Muslimanska Bosna se i dalje nalazi između „zapadnog“ i „islamskog“ bloka, i još važnije: između dva tabora Hasan se odlučuje za treći, individualni put. U prilog argumentacije protiv nacionalnog diskursa svedoči i esej „Između Istoka i Zapada“, u kojem Selimović govori o Andrićevom „trećem svetu, u koji se sleglo sve prokletstvo usled podjeljenosti na dva sveta“.

Između „hrišćanskog i nehrišćanskog tabora“, kaže se dalje, „stoji jedan čovjek, u ratu s oba“. I nastavlja:

I isto tako kako se Ćamil identifikuje sa Džemom, tako se Andrić identifikuje s obojicom. Prokleta avlija je taj zlosrećni prostor između dva sučeljena i suprotstavljena načina života i mišljenja (Selimović 1990, 197).

Poput lutke matrjoške, ovaj niz bi se lako mogao nastaviti: Selimović se identifikuje sa Andrićem, koji se identifikuje sa Ćamilom, koji se identifikuje sa Džem-sultanom. A ove identifikacije nisu sa pripadnikom iste nacije, nego sa pojedincem i usamljenikom:

I svako od **nas** bi mogao da prizna, „otvoreno i gordo, da je istovetan sa Džem-sultanom, to jest sa čovekom koji je, nesrećan kao niko, došao u tesnac bez izlaza,

a koji nije hteo, nije mogao da se odreče sebe, da ne bude ono što je“. A možda je to, prije svega, čovjek koji misli, intelektualac, kao Ćamil, duhovno na razmeđu između dva nepomirljiva prostora, otrovan i jednim i drugim, neprihvaćen ni od jednog, kao što ni on ne prihvata nijedan, nesrećan što je tako razapet, a suviše gord da bi se odrekao sebe (isto, 197-198).

Jedan takav usamljenik je i Ahmet Šabo. Ponikao iz Osmanskog carstva i idejno vezan za socijalističku Jugoslaviju<sup>9</sup>, ni on se ne bori ni za hrišćansku, ni za muslimansku „tvrđavu“, nego isključivo za slobodu pojedinca. Hrišćanskoj devojci Tijani Ahmet se približava u razgovorima „na ogradi između dvije bašte“ (Selimović 1987, 43), i posle svadbe Ahmet mora priznati svojoj ženi da na gozbi „nikog od naših nije bilo. Mojih nema, mrtvi su, a tvoji su ljuti“ (44).

Međutim, u temelju Ahmetove pripadnosti tom „trećem svetu“ ne nalazi se njegova hrišćanska supruga, nego pre svega egzistencijalni doživljaj: silovanje jedne mlade majke uoči bitke kod Hoćina. Posle ovog zločina Ahmet uviđa da je postao kriv kao deo trupe, iako sam nije učestvovao u nasilju.<sup>10</sup> Savest mu ne dopušta da zaboravi to zverstvo, pa je gotovo prinuđen da uvidi – u dugim razmišljanjima pored vode – šta je u životu zaista važno: ljubav koja zabranjuje bilo kakvo izopštavanje i koja donosi ličnu sreću (u porodici i prijateljstvu).<sup>11</sup>

I pored višeslojnosti, roman je, dakle, primarno egzistencijalistički zasnovan, a implicirane „imperije“ (Osmansko carstvo, socijalistička Jugoslavija, religije) reprezentuju pre svega institucionalnu zloupotrebu moći. Nikakvo novo tumačenje! (Upr., na primer, Vučković 1982).

## Zaključne napomene

Svakako bi bilo nerazumno dovoditi u pitanje postojanje nacionalnih književnosti na ovom prostoru, kao što bi bilo neprimereno osporavati volju države da stvori ili kodifikuje sopstveni jezički standard. Međutim, isto tako se ne

<sup>9</sup> Kao što je u kritici o Selimoviću već primećeno, postoje jednoznačne naznake ne samo za osmansko-muslimansku „tvrđavu“ (posebno u odnosu na religiju), nego i za SFRJ.

<sup>10</sup> „Ja sam tu ženu najteže povrijedio, teže nego svi ostali“ (Selimović 1987, 26).

<sup>11</sup> U ukrajinskoj seljanki mogao bi se prepoznati Selimovićev brat Šefkija, a u krivom Ahmetu Šabu – Meša. U *Sjećanjima* Selimović (1983, 171) vidi svoju „krivicu“ uoči streljanja svog brata u sledećem: Iako je saznao za bratovu smrt, nije otkazao „neko predavanje“ „pet-šest dana poslije strijeljanja“. Kao ni Meša, ni Šabo neće odabrati put osvete (Šehaga), niti put radikalnog otpora (Ramiz), sa kojim vidljivo simpatiče. Koliko je pri tome morao biti važan Kami – i ne samo *Stranac* i *Mit o Sizifu*, možemo ovde tek naznačiti. Izgleda da se Selimović bavio ne samo idejom o *Pravednicima* (*Les justes*), koji nakon nasilnog uvođenja pravednijeg poretka sami žele da se unište da novi svet ne bi opteretili svojom krivicom, nego je i njegovo (kasnije) čitanje Dostojevskog (posebno *Zlih duhova*) očigledno bilo pod uticajem Kamija.

moгу prevedeti problemi, još uvek aktuelni pre svega u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, koje ovakvo razvrstavanje donosi. Da li će u Bosni ubuduće postojati jedan ili tri, a u Crnoj Gori jedan ili dva zvanična jezika? Kako treba da se postavi učitelj nekog „mešovitog“ razreda? U kojoj meri je finansiranje ovakvih nacionalnih projekata uopšte još smisleno u vreme globalnog slabljenja nacionalnih granica?

Gledajući na ovo iz srpske, hrvatske ili bošnjačke perspektive, mnoga aktuelna zbivanja deluju opravdano. Jezici su se oduvek razvijali – kako spontano, tako i pod direktivama. Ali, da bacimo pogled na druge filologije:

U današnjem svetu postoji sve manje razloga da se književnost posmatra i klasifikuje prema nacionalnim kriterijumima. Gotovo čitava planeta čita sličnim intenzitetom Rouling, Tolstoja, Kafku, Najpola, Pamuka. „Postkolonijalna književnost“ na engleskom, nazivana i „New English Literature“, „Commonwealth Literature“ i „World Literature Written in English“ (upr. Michel 1993), odavno je postala deo studija anglistike. Isto važi i za frankofone pisce iz Belgije, Kanade ili Afrike, odnosno za latinoameričke u okviru hispanistike, ili za Austrijance i Švajcarce u okviru „nemačke“ književnosti.

Ulazak „postkolonijalnih autora“ u anglistiku i romanistiku adekvatan je odgovor na političko-ekonomsko defokusiranje tradicionalnih centralnih sila (Portugalije, Španije, Francuske, Engleske, SAD) u prilog zemalja kao što su Brazil, Kina ili Indija. Jedina prepreka, koja još uvek postoji, jeste dakle, jezik. Još uvek učenje stranih jezika ima smisla, a filologija, koja se oslanja na tekstove u originalu, svakako je drugačijeg kvaliteta nego proučavanje književnosti na osnovu prevoda.

Imajući ovaj globalni razvoj pred očima, rigorozno nacionalizovanje književnosti na „štokavskom“ prostoru deluje teško shvatljivo. Utoliko više, što studije „štokavskih“ književnosti ne isključuju postavljanje težišta na jednoj od nacionalnih varijanti u datoj državi ili kantonu. A možda bi se i Selimović u takvoj „štokavskoj“ nadkategoriji prijatnije osećao.

## Bibliografija

- Andrić, Ivo: Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine. Beograd 1995.
- Jakiša, Miranda. Bosnientexte. Ivo Andrić, Meša Selimović, Dževad Karahasan. // Slavische Literaturen. Band 42. Frankf. a. M. 2009.
- Kovač, Zvonko. „Dramatično raspeti između svoga i tuđega“. Eseji i esejistički fragmenti Meše Selimovića. // Književno djelo Meše Selimovića. Zbornik radova. Sarajevo 1990, 233-239.
- Mihailović, Dragoslav. „Kolonijalna Srbija“ // D. Mihailović. Majstorsko pismo. Beograd 2007, 95-115.

- Michel, Martina. Postcolonial Literatures: Use or Abuse of the Latest Post-Word. // Postkoloniale Literaturen. Peripherien oder neue Zentren?. Hrsg. von L. Glage und M. Michel. Berlin 1993, 6-23.
- Österling, Anders. Presentation Speech, Permanent Secretary of the Swedish Academy (1961) // Nobel Lectures, Literature 1901-1967. Editor Horst Frenz. Amsterdam 1969.
- Selimović, Meša. Sjećanja. Sabrana dela u deset knjiga. IX. Beograd 1983.
- Selimović, Meša. Tvrđava. Sarajevo 1987.
- Selimović, Meša. Pisci, mišljenja i razgovori. Bgd. 1990, 345-348. Protiv čega se bori pjesnik Ahmet Šabo. *Vjesnik*, 1970, razgovor vodio: Abid Budimlić.
- Selimović, Meša. Pisci, mišljenja i razgovori. Bgd. 1990, 351-357. Duh ljudski i njegova tvrđava. *NIN*, 1970, razgovor vodio: Milisav Savić.
- Selimović, Meša. Pisci, mišljenja i razgovori. Bgd. 1990, 359-368. Pisac može da žudi samo za nemogućim. *Student*, 1972, razgovor vodio: Radoslav Bratić.
- Selimović, Meša. Pisci, mišljenja i razgovori. Bgd. 1990, 369-377. Moja filozofija je iz ovog tla iz moga muslimanskog korjena... *Preporod*, 1972.
- Selimović, Meša. Pisci, mišljenja i razgovori. Bgd. 1990, 339-344. Kad pišem, ne mislim na varijante. *Borba*, 1970, razgovor vodio: Feliks Pašić.
- Selimović, Meša. Pisci, mišljenja i razgovori. Bgd. 1990, 187-199. Između Istoka i Zapada.
- Sidran, Abdulah. Tvrđava Meše Selimovića: dramatizacija i scenariji. Sarajevo 2004.
- Tutnjević, Staniša. Nacionalna svijest i književnost Muslimana. Bgd. 2004.
- Vučković, Radovan. Meša Selimović. *Život*, god.XXXI (1982), knj. LX, br. 3-4, 199-220.





## FUNKCIJA MIRISA U SELIMOVIĆEVOM ROMANU *TVRĐAVA*

„Postoji neka snaga uvjerljivosti mirisa koja je jača od riječi, pogleda, osjećaja i volje. Od snage uvjerljivosti mirisa nije se moguće odbraniti, ona ulazi poput zraka u naša pluća, ona nas ispunjava, prožima i protiv nje ne postoji sredstvo“ (Patrick Süskind: *Parfem, historija jednog ubistva*).<sup>1</sup>

Ahmed Nurudin (*Derviš i smrt*) na početku svoga zapisa opisuje *tekiju*, koju je – dok mu nisu uhapsili brata – shvatao kao „bedem vjere“ i „odbranu kasabe od znanih i neznanih zala“ (Selimović 1986, 12), sljedećim riječima:

Tekija je lijepa i prostrana, nadnesena nad rječicom što se probija kroz kamen [...] Kuću, nekadašnji harem predaka, poklonio je redu bogati Alijaga Džanić, da bude stjecište derviša i sklonište siromaha, jer „su oni slomljena srca“. Molitvama i *tamjanom* sprali smo grijeh s te kuće, i potpuno istjerali sjenke mladih žena. Ponekad se činilo da prolaze odajama i da se osjeća njihov *miris* (isto, 12; kurziv, ovdje i dalje *R.H.*).

Ahmet Šabo (*Tvrđava*) je obuzet zavodljivim mirisima kada ga bogati trgovac hadži Fejzo poziva u svoju „magazu“ (hadži Fejzo Ahmetu nudi posao za ljubavne usluge):

Nije razgrnuo zastore, da pusti danje svjetlo, već je upalio svijeće u bakrenim i srebrnim čiracima, i odmah se osjetio ugodan miris, jer su svijeće, izgleda, nato-pljene mirisnim uljima. Zapalio je i zrno *tamjana*.

– Volim mirise – rekao je. – Brane nas od *sirovog vonja* (Selimović 1987, 96-97).<sup>2</sup>

U oba konteksta mirisi su u vezi s prostitucijom. No, ono što se odnosi na funkciju ovih mirisa vodi *Derviš i smrt* i *Tvrđavu* u dva dijametralna pravca. U *Derviš i smrt* mirisi mladih žena simboliziraju život kojeg se Nurudin već kao mladić odrekao, kako bi se predao askezi u *bedemu vjere*. Mirisi znače život, strast, a u daljem kontekstu čak i ljudskost. Pri tome su u citiranom tekstualnom okruženju povezani s drugom slikom: *tekija* se nalazi „među crnim i surim gudurama što zaklanjaju širinu neba, ostavljajući samo plavu prosje-

<sup>1</sup> Članak je prvobitno objavljen u zborniku Književno djelo Meše Selimovića. Sarajevo 2010, 135-147.

<sup>2</sup> U daljem tekstu citati iz ovog djela imat će samo oznaku stranice.

klinu nad sobom, kao škrtu milost i sjećanje na prostranstvo ogromnog neba djetinjstva“. „Ne volim ga“, nastavlja pripovjedač, „to daleko sjećanje muči me sve više, kao propuštena mogućnost, iako ne znam kakva“ (11). Skučeno nebo bez dvojbe je zamjena za Nurudinov suženi horizont.

Ako apstrahiramo ponešto od obje slike, spomenuta „propuštena mogućnost“ može u Habermasovom smislu biti označena kao *životni svijet*, koji je u *Derviš i smrt* predstavljen Nurudinovom mladalačkom ljubavlju, njegovim ocem i njegovim prijateljem Hasanom. Ovaj životni svijet, koji Habermas razumijeva kao „socijalni *apriori*“, u Nurudinovom svijetu postaje gotovo sasvim – sve do mirisa – „kolonijaliziran“ *sistemom* (a za Nurudina to je vjera). (Da upravo mirisi funkcioniraju kao znak potisnutog životnog svijeta, može se obrazložiti s fiziološkog aspekta mozga: osjetila mirisa i okusa ostaju dublje u pamćenju nego drugi utisci. Njihova obrada u *hippocampusu* dovodi do toga da ostaju trajno pohranjeni. *Hippocampus* praktično ne preraspoređuje informacije na njihovom putu do dugotrajnog pamćenja. Iz tog razloga mirisi se ne moraju učiti poput stranih riječi, nego se jednostavno direktno pohranjuju.) Može li takvo znanje biti uvjetovano u tekstu, nije od presudnog značaja. Neovisno o tome, autor mirisima mladih žena signalizira jednu dimenziju ljudskog života, za koju je uvjeren da se ne dâ potisnuti.

Značenje *mirisa*, kako je predstavljeno u *Derviš i smrt*, u *Tvrđavi* uglavnom ostaje sadržano u figuri Tijane i slobodne prirode (vidi dolje):

Dirirujem bradom i obrazima: mlada. Mirišem je kao cvijet: *miris čist i drag*. Najljepša žena u gradu, rekao sam (92).

Miris ovdje, kao i kod Jellineka ima erogenu funkciju (Jellinek 1994, 86). Kada je riječ o Fezi i centralnom značenjskom snopu motiva, mirisi u *Tvrđavi* za razliku od *Derviša i smrti*, doživljavaju primjetno pomjeranje značenja.

Prije no što dalje razmotrimo prisustvo i funkciju motiva mirisa u *Tvrđavi* u užem, sinsemantičkom (c) i širem, svetekstualnom okruženju (d), treba se najprije pozabaviti općom upotrebom jezika u motivu i to uz pomoć odgovarajuće leksike (a) kao i značenjem u *Sjećanjima* (b). *Sjećanja* pri tome reprezentiraju dokument historijskog autora.

### (a) Opća upotreba jezika

Već površan pogled na frazeologizme u semantičkom polju pojmova „mirisati, smrdjeti“ dokazuje njihovu izrazito aksiološku (moralnu) dimenziju. Pozadina ove metaforične upotrebe je bez sumnje okolnost da je loš miris (prou-

zrokovan prljavštinom, bolešću ili smrću) povezan s opasnošću zaraze i zbog toga je prezren: ono što je opasno, to je zlo i loše. Kako pokazuju odabrani primjeri, prijelaz od olfaktorne ka moralnoj dimenziji je pri tome blag: „smrdi kao jarac“, „smrdi kao kuga“, „ne miriše dobro“, „ne mirisati koga“, „njuškati“ (željeti sve saznati), „nanjušiti opasnost“, „smrdi mu posao“, „zaudara“ (nešto nije u redu), „od glave riba smrdi“, „to smrdi do neba“ (stvar je veoma sumnjiva), „to smrdi na izdaju“, „truli bogataš“, „novac ne smrdi“.

Srodnu metaforičku upotrebu pokazuje i susjedno semantičko polje oko opozicije „prljav-čist“: „prljave priče“, „imati okaljane ruke“, „ruka ruku mije“, „biti načisto“, „čista savjest“, itd. Ova opozicija neposredno je vezana za mirise u obliku relacije uzrok-djelovanje.

### (b) Značenje u *Sjećanjima*

Pojam „implicitnog autora“ kaže da cjelokupno znanje koje čitalac stekne izvan teksta, u tekstu mora biti provjereno kao zadnja instanca. To znači: da će se, zapravo, tekst nedvojbeno bolje razumjeti ako se komunikativni kontekst u koji je on upisan što tačnije preradi; međutim, izvantekstualne se informacije ne smiju nereflektirane primjenjivati na elemente teksta. Koherencija teksta stoji iznad njegove korespondencije sa stvarnošću.

Veoma važan izvor izvantekstualnih informacija za Selimovićeve romane su njegova *Sjećanja*. I u ovom dokumentu historijskog autora mirisi zauzimaju markantnu poziciju. Sjećanja na njih Selimović tematizira unatrag sve do rano djetinjstva:

[...] naglavce skačem u to drago okrilje, nježno od lisičje dlake, toplo od djeda, *miriše* na jag, *na čisto tijelo*, na svježinu tek preobučene košulje od svilenog beza, na provjetrenu sobu, na sigurnost, na novu vatru, *na dobre ljude, na čist snijeg* što neprestano pada [...] sve dok u sobu ne uđe nena s mangalom punog žara na kojem polako sagorijeva komadić *anduza*, lelujući jedva vidljivim pramičkom dima i šireći ugodan miris po cijeloj kući (Selimović 1983, 14).

Smrt „djeda“ (ovdje se ne radi o rođenom djedu) autor asocira s mirisom proljeća:

Pustili su nas da ga vidimo s vrata, ležao je pokriven bijelim čaršafom, dug, mršav, izdužen, s nejasnom gomilicom ruku prekrštenih na prsima, hladan, zastrašujuće dalek od nas, nimalo sličan našem djedu. Zapamtio sam oštar *miris anduza* i, kao u snu, izbeharalu granu jabuke što se vidjela kroz prozor. Možda me zato smrt dugo podsjećala na proljeće (isto, 17).

Za analizu motiva u *Tvrđavi* od pomoći je prije svega priča o razvodu od njegove prve žene:

Kad sam izašao kasno uveče iz kuće na ulicu, izašla je za mnom [...] Izbezu-mljen, žurio sam sve niže, dok nisam došao do gradskog smetlišta, i u mraku zagazio u *glib*. Mislio sam da izlazim na drugu stranu, ali sam upadao sve više u žitko *đubre*, zadavljen *smradom* (isto, 197-198).

Na kraju dolazi do jednog bunara, gdje može sprati „smradni žitki kal“ (isto, 198). Ali on je i dalje potpuno ukaljan, tako da se pribojava da će se zgaditi svojoj voljenoj Darki („da će se zgaditi kad me vidi takvog“, isto, 198):

A ona se raznježila kao da sam *namirisana* najskupljim mirisama. *Prala me* je, *čistila*, i peglala do jutra, dok sam ja, okupan, spavao. Bila mi je to izuzetno teška noć, i zbog odluke koju sam donio, i zbog djeteta koje sam ostavljao [...] ona me branila od nevolja života, štitila od njegovih grubosti [...] (isto, 198).

Kao što je Selimovića njegova Darka, tako će i smrdljivog Ahmeta Šabu, nakon što mu je Mahmut Neretljak ugrubo obrisao izmet, oprati njegova voljena Tijana. Dok se u romanu, o čemu će još biti riječi, radi o poniženju nanesenom spolja, *Sjećanja* sugeriraju vlastite osjećaje krivnje.<sup>3</sup>

Ova razlika je suštinska. Dakle, i u vezi s datim motivom pokazuje se kako su prenosivosti biografskih činjenica postavljene vrlo tijesne granice. Za *Tvrđavu* se ne može povezati autobiografski utvrđeno tumačenje motiva. Ono što će se razumjeti iz *Sjećanja* samo je biografska motivacija obilježavanja motiva u *Tvrđavi*. Analogija važi i za opoziciju „prljav-čist“, čije je usidrenje još jasnije dato u općoj upotrebi jezika.

Vjeroučitelj Tribo je učeniku Selimoviću do te mjere omražen da će mu u toku jednog školskog časa postati mučno od gađenja („osjećao sam mučno gađenje“, Selimović 1983, 68):

[...] i ja sam na česmi u hodniku kvasio čelo i nekoliko puta *prao ruke*, braneći se od zamišljene *prljavštine* (isto, 69). Zahvaljujući tom zlom čovjeku, zamrzio sam [...] i elif (prvo slovo arapske azbuke: a), i arapske molitve, i vjeronauku (isto, 70-71).

Pored pojma „prljav“ Selimović upotrebljava i antonim „čist“, često u smislu moralnog kvaliteta.

Važan uzor za učenika Mešu je hodža Salih, kojem redovno donosi malo duhana iz djedove tabakere:

Nije se čak ni začudio, samo se obradovao; toliko je bio *čist* i jednostavan! (isto, 59)

<sup>3</sup> Ova krivnja se na jednom mjestu eksplicitno odbija („Tada mi se desila jedna obična ljudska stvar, za koju se ne osećam kriv; zaljubio sam se“, 197), da bi se odmah potom ponovo ustanovila („Kad sam joj to rekao, osjećao sam se kriv ali nepokolebljiv“, 197).

Ovaj *epitheton ornans* spominje se i u *Sjećanjima* također u vezi s komunističkim učenjem (ovdje treba posmatrati i pojam „vjernik“):

Ferhad-beg je dobro znao kako treba postupati sa seljacima, ali po cijenu principa i ideološke *čistote*, do čega je nama mladim vjericima bilo mnogo stalo (isto, 134).

Selimovićevoj partizanskoj jedinici kasnije se priključio i jedan rudarski inženjer, čija se žena jednoga dana iznenada našla pred vojnicima, tako da je na nju pala sumnja za špijunažu:

Docnije smo saznali da smo bili nepravedni prema njoj. Bila je *čista* kao sunce (isto, 138).

Istom slikom Selimović kasnije u *Sjećanjima* također karakterizira i Ahmeta Šabu:

Vođen tom vjerom [tj. ljubav, sporazumijevanje među pojedincima i zajednicom] i željom, on ostaje vedar i moralno *čist* (isto, 191).

Prema odgovarajućoj leksici, frazeologizmi kod opozicije „miris/smrad“ odnosno „čist/prljav“, te njihova primjena u *Sjećanjima*, sugeriraju da prenesena upotreba motiva u *Tvrđavi* odgovara i jezičnoj upotrebi historijskog autora Selimovića kao i općoj jezičnoj upotrebi. Ipak je učestalost i značenje motiva u *Tvrđavi*, kako će se pokazati, potencirana. Pri razmatranju motiva u romanu slijedit ćemo hronološki princip.

### (c) O motivu u užem tekstualnom okruženju

Motiv mirisa i smrada se, prema svome doslovnom značenju, odmah na početku romana račva u dva pravca. Prvi pravac je povezan s motivom nasilja:

Ahmet je kao vojnik išao „u daleku zemlju rusku“ „u nekakvu slavu, u neko svjetlo“ (21), „a upao [je] u blato, u nepregledne dnjestarske ritove oko Hoćina, među vaške i bolesti, u rane i smrt“ (21). I dalje se kaže:

[...] crna voda ritova postala je *zagasitosmeđa* od krvi, *zaudaralo* je na pradavno barsko korijenje, i na *trule leševe*, koje niko nije vadio (22).

Ovi leševi koji zaudaraju pojavljuju se ponovno u 2. poglavlju. Ovdje se radi o Župčanima likvidiranim u tvrđavi, čija su tijela njihovi rođaci tražili nazad u Mula-Ibrahimovoj pisarskoj radnji: „a nije ni dobro mrtvace dugo držati nepokopane, *usmrde se*“ (38-39).

Drugi aspekt povezan je s motivom straha: u bijegu preko Dnjestra Ahmet spašava vojnog pisara Mula Ibrahima, „koji *se uneredio* od straha“ pa ga je molio da to nikome ne priča (28, ova formulacija ponovljena je dva puta, str.

64 i još jednom str. 168). Takav ponižavajući strah obuzeo je i Mahmuta kada ga je Avdaga osumnjičio da šuruje sa Ramizom:

[...] al kako na njega pomislim, samo mi nešto uzburlja u crijevima, a iz mene ko česma (286).<sup>4</sup>

Dok je u ovim kontekstima olfaktorna dimenzija dominantna, po prvi put se u opisu pisarske radnje u 2. poglavlju naslućuje preneseno značenje motiva:

Radnja je usred čaršije [...] uz javne nužnike što su *zaudarali* nepodnošljivo, pa smo Mula Ibrahim i ja na smjenu palili *tamjan* i *mirisno korijenje anduza*, kao u bogomolji, da umilostivimo *nečiste sile smrada*. Ali je to kađenje malo pomagalo, i nije nam ostalo ništa drugo već da se naviknemo. [...] – *Čovjek se navikne na svaki smrad* (33).

Dakle „usred čaršije“ *smrdi*. Ako bi nekome preneseno značenje ovdje promaklo, na njega će naići na sljedećoj stranici. Mula Ibrahim objašnjava (paronomazijom!), zašto mu „smrad“ odgovara:

Evo kako: zašto su javni nužnici ovdje? Zato što je ovo središte čaršije. A meni baš takvo mjesto treba, pod nogom je svakome. A birajući između čistoga vazduha sa sirotinjom, i *smrada sa zaradom*, pametan čovjek neće mnogo razmišljati (34).

Time je imenovano centralno značenje motiva: Loš zadah je znak nečiste zarade,<sup>5</sup> korupcije, samovolje i nasilja. Ovdje se radi o atributima koji se u prvoj liniji pripisuju privilegiranim („sad sam prognan iz tog svog sirotinjskog raja, u kojem me žestoki *zadah nužnika* podsjećao da smo u središtu grada, *na dobrom mjestu*“, 89). Ahmetu se čak čini da se u ovom „smrdljivom dućanu“ koncentrirala sva nepravda čaršije, kao da „cio svijet“ „zaudara“ na ove „javne nužnike“ (35).

Slično kaže u poglavlju 3. i Šehaga Sočo, koji ne može razumjeti zašto se Ahmetov rođak Ferhad vraća u domovinu da bi potom bio uhapšen i ubijen. Za njega mnogo toga kazuju bosanski nazivi mjesta: Zloselo, Blatište, Kuvavica, Smrdljak, itd. (47). Ahmet u sličnom metaforičkom smislu tumači i „težak miris paljevine“ (104): Šume u plamenu za njega predstavljaju „strašno divljanje snage, razorno uništavanje“ (105).

Od središnjeg značaja je moralna dimenzija motiva u osuđivanju rata. Tako Šehagin sin, koji je dezertirao iz rata i koji u tvrđavi čeka na svoju egzekuciju, neće priznati krivicu, „jer je rat najveća *prljavština* ljudska“ (200). Drugačije ne misli ni njegov otac, koji ne razumije za koga se njegov sin bori:

<sup>4</sup> O Bećiru Toski Ahmet kaže: „Žao mu je bilo i glas da povisi, da se ne *uneredimo* od straha“ (107).

<sup>5</sup> I Mahmut novac označava kao *đubre* (131).

Za deriz, za razbojнике, za otimačinu tuđe zemlje! Pa kako je takav *smrad* mogao da zaludi tvoje *čisto srce*? (200)

Već na početku romana, u maloj sobi iznad pekare, u kojoj „svjež miris hljeba“ (58) svakog jutra budi stanare Tijanu i Ahmeta, formiran je svijet suprotstavljen svijetu „smrada“. Ovaj protusvijet u cijelom tekstu predstavlja druge mirise. Ovdje na prvom mjestu treba navesti već spomenuti miris voljene Tijane, koji razvija erogenu dimenziju. Nasuprot tjeskobi „zagušljivog grada“ (293) stoji biblioteka koja miriše na papir (134), čije knjige predstavljaju svjedodžbu o životu koji nadživljuje smrt. I, na koncu, suprotnost „smradu“ čine zemlja i priroda koje okružuju grad.

Kada se Ahmet sprema na put prema brdima u selo Župča, čini mu se kao da je zakoračio u drugi svijet: „[...] a ovdje miruje nekadašnji svijet, *čist* i ne-taknut“ (293). Kako potvrđuju prirodne pojave, kao „čist/blistavi snijeg“ (256 i 293, up. gore *Sjećanja*, 14) ili „planinski izvor“ (181),<sup>6</sup> ovaj svijet pokazuje pri tome izvjesne bukoličke karakteristike.

Time je obilježena za tekst temeljna dihotomija: „čist/mirisav – prljav/smrđljiv“. Njome je prožet cjelokupni roman. Da bi se ovo pokazalo, neophodno je pominje obratiti pažnju na nekoliko mjesta u tekstu:

– O Džemal-efendiji, koji je kao „ljubavnik bogatog haznadara Fejze“ (67) kupio službu pisara kod kadije, Ahmet misli sljedeće:

Sličan je vodi, nema svog oblika, prilagođava se sudu u koji ga naspu. Ništa mu nije *gadno* ako mu je korisno [...] (67).

Na ovom mjestu je kristalno jasno povezana zarada sa nedostatkom morala.

– Ahmet se u svojim mislima uvijek iznova vraća u Hoćin, pri tome tražeći objašnjenje za samoubistvo starijeg od dvojice sinova „berbera Saliha s Alifakovca“. Našao je objašnjenje nakon što je i sam doživio poniženje: Stariji brat je, nakon što je i sam učestvovao u silovanju Ukrajinke, postao svjestan toga da je u očima svoga mlađeg brata, koji se divio „njegovoj ozbiljnosti i *čistoti*“, postao „*uprljani* čovjek“ (76).

– Nakon povratka iz Hoćina Ahmet se potpuno povlači iz javnog života. Čak i poziv bogatog hadži Duhotine želi odbiti, jer se bojao da će biti uvučen u nečiste poslove:

I sad treba da postanem lukav, odjednom, i da se priklonim ko zna pred kim, za neko mjesto koje će mi omogućiti bolji život. A šta bih sa stidom poslije? Ostao bi mi *smrad* u duši. Sirotinja sam, ali prosjak nisam (57).

<sup>6</sup> Ukoliko se, pak, osobe bliske autoru nađu izvan zemlje, domovina se pretvara u pozitivan protupol. Tako Ahmet u Veneciji, za razliku od Šehage, doživljava prije svega kanale koji *zau-daraju* (322), i kada se vratio i osjetio „*miris* voljene zemlje“ (335), sakrio je suze.

– Ovaj konflikt između samopotvrđivanja i prilagođavanja sve više se zaoštrava u toku trajanja radnje. Kada se Ahmet više nije usuđivao da se u Avdaginom prisustvu zauzme za svoga uvrijeđenog prijatelja Mahmuta Neretljaka, sam sebi je prigovarao zbog „kukavičluka“:

Dva čovjeka u meni [...] jedan zadovoljan što nije na sebe navukao opasnost, drugi duboko nesrećan što je *đubre*, i oba podjednako iskrena, oba u pravu (158).

Veza između kukavičluka i đubra/smrada do tada je bila koncentrirana na Mula Ibrahima (smrdljiva „pisarska radnja“ „usred grada“ je time i alegorija za „kukavičluk“).

– Za razliku od Mula Ibrahima, Ahmet se u odlučujućim situacijama ipak ne može udaljiti od svojih uvjerenja. Ovakvo držanje će za njega biti fatalno u kući hadži Duhotine, kada se oduševi zapažanjem da „najbolji ljudi“ „možda gladuju, ili umiru po tamnicama“ (69). U istoj noći Ahmet će biti pretučen pred svojom kućom. U rano jutro Mahmut slučajno nailazi na njega:

– I usrali su te, nesrećniče, od tjemena do koljena. *Usrali i upišali*. Pih, što *zau-dara*, ubio ga bog. Skidam govna ovim drvcetom, ali bogami, ne može, evo sam i ruke ukaljao (73).

Ova scena govori mnogo. Ne samo da je Ahmet *čista* duša, i Mahmut spada u one malobrojne koji odbijaju postati dijelom korumpiranog sistema. Ovakav stav obojica plaćaju cijenom siromaštva i sveopćeg prezira.<sup>7</sup> Doživljeno poniženje je od intenzivne simbolične snage: ko je „čist“ biće „okaljano“ „smrdljivim centrom“. Ahmetu je poniženje utoliko teže palo jer se desilo pred Tijanim očima. Upravo u tome Ahmet uviđa paralelu sa starijim bratom „berbera Saliha s Alifakovca“:

„[...] uzalud ću se prati sutra, i godinama, poniženje neću moći da sperem“ (77).

Ova ključna scena baca svjetlo i na fine Fejzine mirise spomenute na početku. Drugačije nego kod Tijane, kod koje se može poći od toga da se radi o prirodnom mirisu tijela, kod Fejze, koji govori o ljudima „što su grubi i što zaudaraju“ „s podsmješljivim prezirom“ (97), riječ je o mirisima nesvojstvenim tijelu (i kako se više puta kaže „istočnjački“). Ovo karakteriziranje sugerira da Fejzo „mirisnim uljima“ i „tamjanom“ više prikriva svoje *prljavo* biće nego što se štiti od „sirova vonja“.

Ovoj opasnosti moralnog zaprljanja izložen je i Ahmet, koji se u svojoj materijalnoj nuždi pretvorio „u čovjeka koji moli“ (100). Njegovo ponašanje je simptomatično kada izađe iz Fejzinog „smrdljivog legla“ (98):

<sup>7</sup> Mula Ibrahim o Mahmutu govori Ahmetu: „Udružio si se s čovjekom koga niko ne poštuje. Kako će onda tebe poštovati?“ (53)



Pogledao sam u vedro nebo, da se oslobodim titravog polumraka, i udahnuo, duboko, jednom, dvaput, triput, da istjeram *zejtinjavi miris* iz sebe (99).

Ali ovo mu nije pošlo za rukom odmah. I kod kuće osjeća da se miris zalijepio za njega:

Tijana je prvo osjetila *miris ružinog ulja*, rasipao sam ga oko sebe kao otvorena bočica (99).

Iako Tijana pomišlja da je to prije bila posjeta kod neke Fejzije, u njenim riječima osjeća se prizvuk moralne dimenzije motiva: „bolje [je] dolaziti kući *nenamirisan*“ (99).

Sada, između dva razmotrena pola, ustvari između „namirisan“ i „usran“, da ostanemo u datoj slici, Ahmet traži svoj životni put. U tome se vidi i centralna tema romana.

### (d) Mjesto motiva u okviru ukupnog tumačenja

Na osnovu svoje glavne figure, Ahmeda Nurudina, Selimović u romanu *Der-viš i smrt* ide tragom pitanja šta čovjek gubi ako se preda jednoj dogmi? A odgovor je: gubi sve ono što čini ljudsko: ljubav prema partneru, ljubav prema roditeljima, braći i sestrama, djeci, prijateljstvo, poštovanje prema drugim ljudima i samopoštovanje. Pri tome roman dalekosežno defokusira život izvan dogme, koji u prvom redu zastupa Hasan. Za ovo je simptomatično da Hasan i fizički, živi izvan opisane zajednice.

Selimović u *Tvrđavi* izlaže ono što implicira Hasanov lik tako što pita: Kako čovjek može živjeti izvan dogme i dalje biti poštovan član zajednice? Ili drugačije: Može li čovjek biti dio zajednice a da ne skrivi? I upravo ovdje, kod pitanja o krivici, može se smjestiti motiv mirisa i smrada. U značenjskom polju ovog motiva polariziraju se dva svijeta (jedan „prljavi“ i jedan „čisti“), čije odvajanje na početku romana kroz dalji tok radnje postaje sve više opsoletno. Na kraju se postavlja pitanje je li Ahmet postao ona figura koja je Selimovića toliko fascinirala kod Dostojevskog:

Samo, ja se priklanjam onima koji smatraju da dobro i zlo nisu odvojeni i mehanički suprotstavljeni. [...] Veliki poznavalac ljudske duše, Dostojevski, pokazao je to najbolje: kod njega se zlo i dobro toliko prepliću, da im je teško ustanoviti tačnu granicu (Selimović 1990, 360).

Pratimo još jedanput, na ovoj apstrahiranoj razini, događaj.

Na početku romana, dva ratna doživljaja imaju egzistencijalni značaj za Ahmetov dalji život. (O njegovom ranijem, učiteljskom životu saznajemo

malo. Međutim, razlog zbog kojeg je pošao u rat – „išao sam u nekakvu slavu, u neko svjetlo“ (21) – dopušta zaključak da se u tom trenutku nije bitno razlikovao od svojih ratnih drugova.)

Prvi doživljaj je iracionalni strah koji ga je obuzeo nakon jedne krvave bitke:

[...] u toj dugoj noći nesna, u crnom strahu koji nije od neprijatelja, već od nečega iz mene, rodio sam se ovakav kakav sam, nesiguran u sve svoje i u sve ljudsko (22).

U osnovi ovoga straha leži spoznaja o besmislenosti obostranog ubijanja.

Drugi doživljaj je spomenuto silovanje Ukrajinke koje su počinili njegovi drugovi, oni koji su mu bili prirasli srcu. Pri tome, Ahmet uviđa kako ne samo rat obične ljude („Bili su obični ljudi, dobri“, 22) pretvara u životinje, nego s gorčinom postaje svjestan i da je ne sudjelujući u tome postao sukriovac tako što je svojim sažaljenjem mladu majku povrijedio „najteže“ od svih (26). Ispostavlja se da svako, kako god se ponašao u ratu, samim svojim sudjelovanjem postaje kriv.

Kako na samom početku romana sugerira formulacija „u dalekoj zemlji ruskoj“ (21) (radi se o stranim, narodu „dalekim“ interesima), rat stoji kao zamjena za državu. Zbog toga se Ahmet ponaša konzekventno tome, kada se nakon povratka drži podalje od svakog posla i službenog kontakta (31), kako bi uživao u životu vrabaca i djece. Simbol ovog bezazlenog bivstvovanja za njega je i siromašni šerbedžija Salih Golub, koji trideset godina izdržava svoju slijepu majku (31), zbog nje se ne ženi i na kraju umire kada saznaje da može naslijediti svoga bogatog brata.

Iz ovog kontemplativnog života pokušao ga je prvo izvesti Mula Ibrahim ponudivši mu posao pisara. Međutim, za Ahmeta je presudna ljubav prema Tijani i njihovom zajedničkom potomstvu:

Zbog njih sam spokojno uređivao nebeski svod pored javnih nužnika [...] Prilagođavao sam se [...] (55).

Ovo prilagođavanje odvija se, još uvijek, na najnižem mogućem nivou. Ahmet i dalje povezuje svoj život sa vrapcima: „Poslije Hoćina, umio sam samo gledati u vodu, slušati vrapce i pisati tužbe i žalbe nesrećnom svijetu“ (58).

Ako mu se otvore druge mogućnosti, „Hoćin“ ga sprečava u tome da krene putem jednog Mula Ibrahima (kukavičluk), jednog Osmana Vuka (hedonistički cinizam) ili jednog Šehage Soče (povreda i osveta). Ovo je slučaj i kad posjeti hadži Duhotinu, koji svoju kuću redovno kiti s „poznatim junacima“: Već prije posjeta Ahmet se otvoreno žali kako pravi ratni junaci moraju prositi na ulici umjesto da budu pozvani („A pozvali su... gizdovice, pederaste,

vinopije, zabavljače, laskavice...“ (56).<sup>8</sup> Kada je kod Duhotine konačno popio malo alkohola, „istim riječima“ (71) koje je čuo od revolucionara Ramiza, govori šta misli:

Život ovog naroda, krv, muka, bijedno tavorenje na svojoj zemlji i besmisleno umiranje na tuđoj. Svi moji drugovi na Hoćinu su izginuli, kao psi, ni sami ne znajući zašto [...] (70).

Kako je nakon toga bio pretučen i ukaljan izmetom, zaključuje:

U današnjem svijetu ostaju nam samo dvije mogućnosti, prilagođavanje ili vlastita žrtva (80).

Put prilagođavanja za njega, naravno, više nije opcija:

Bilo, i neće više. Greška je suviše velika da bih je ponovio (78).

Tako Ahmet odlučno i bez straha („Začudo, nisam više osjećao strah“, 159) odbija ponudu da dojavljuje informacije o Ramizu kao protuuslugu za mjesto „pisara kod sudije“ (158). Time mu preostaje još samo put žrtve.

Zaista, mnogo toga upućuje na to da će Ahmet, koji se i sam miri s time da će ga izdržavati trudna Tijana svojim šivenjem, završiti u tvrđavi. Polazna tačka opasnog zapleta je jedan razgovor sa Ramizom u biblioteci, koji je Ahmeta ideološki i emotivno potresao: „Pružio sam mu ruku, dirnuo me njegov strah od usamljenosti, i potreba da se veže uz drugog čovjeka“ (143).

Kada je Ramiz uhapšen, Ahmet je odlučan u tome da se za ovog, njemu najbližeg čovjeka (176) založi kod utjecajnog Šehage Soče. I ovdje Ahmet počinje taktički da kalkulira, što ga sve dublje uvlači u mehanizme moći. Pri tome Ahmetova vještina gotovo da ne zaostaje za „lukavstvom“ jednog Osmana Vuka:

– Svi su napadali studenta Ramiza, on [hafiz Abdulah] ga je branio.

To nije bila istina, ali sam namjerno rekao tako. [...] nisam dorekao istinu, da bi mi mrtvi starac bio saveznik kod Šehage (207).

Ahmet je u ovom razgovoru svjestan da Šehagu neće pridobiti na osnovu njegove dobrote, nego na osnovu njegove mržnje i žudnje za osvetom (210).

Ipak, njegova kalkulacija se razlikuje od Osmanovih intriga: Ahmetovo djelovanje motivirano je isključivo altruizmom.

Kao moralno čista javlja se i njegova spremnost da Omera Skakavca upozori na opasnost od njegovog sina Avdije, koji pijan po gradu brblja o „otmici“ (249). Međutim, ovim je pokrenut val nasilja u kojem Ahmet sve više postaje

<sup>8</sup> Ovdje se radi o jednom od mnogih odlomaka koje upućenog čitaoca povezuju sa Selimovićevim partizanskim iskustvom (u toku i nakon rata). Sama se nameće misao kako čak i scena silovanja ima određene autobiografske tragove.

svjestan toga da je saučesnik. „Ubili su ga, a ja sam im odnio vijest o njegovoj krivici“ (254) – prigovara sebi nakon Avdijine smrti. Iako ovdje može sebi potvrditi da je imao „čistu“ namjeru, ne može se osloboditi misli da je suuzrokovao Avdijinu smrt. Isti zaključak mora izvući i u pogledu Ramizove gazdarice koja je ubijena u tvrđavi. Time što je Ramizu pomogao da pobjegne, tu ženu je izložio opasnosti.

Pravi moralni problem za Ahmeta postaje zapravo ubistvo serdara Avdage. Već prije njegove smrti Ahmet se poigrava s mišlju da bi Šehagina osveta mogla „pokopati i serdara i našu krivicu“ (307), i već ovdje je uvjeren kako je samo Šehagin saveznik Osman sposoban za to da zaustavi Avdagu (308). S ovim još maglovitim predodžbama traži Osmana, nakon što mu je Avdaga opisao cijeli tok otmice i time mu predočio razmjere vlastite prijetnje. Neposredno nakon Avdagine smrti susreće ponovo Osmana, i u tren oka mu postaje jasno da iza ubistva mora stajati Osman (313). Time počinje teretiti i samog sebe. Čak počinje da sumnja u nešto što je za njega do tada bila etička Arhimedova tačka: savjest. Kratko prije Avdagine smrti bio je ubijeđen da je savjest za njega jedini razlog da ne posmatra uništavanje Ramiza skrštenih ruku (290). Sada smatra mogućim da je instinktivno (tj. da toga nije bio ni svjestan) instrumentalizirao Osmana kako bi „potpuno uspavao“ svoju savjest:

Nagon nas brani potpunim zaboravom, da bi nas spasao od mučenja zbog odgovornosti. Sve sam predao u tuđe ruke, Osmanove, da on sam riješi, bez mene, moga učešća! (315)

I „ako je tako“, zaključuje, „a drugog objašnjenja nema“, „onda je čovjek prilično *prljav* stvor“ (315).

Ovom spoznajom autor se udaljava od etike savjesti, koja leži u osnovi Kantove filozofije morala, i približava se Nietzscheu i njegovom razumijevanju Dostojevskog: Tijelo je „veliki um“ („Tijelo je pametnije od uma, zna sve o sebi, sve što mu treba, sve što mu ne treba, čak i ono što mi ne znamo“, 181). Čovjek ne teži ka razumnom, nego ka afirmaciji života, čiji je najviši izraz moć (up. Ramizov govor: „Poštene i mudre vlasti nema, jer je želja za moći bezgranična“, 138). Ova misao o „višem umu“ ponovo se nalazi u pozitivnom usmjeravanju u mnogobrojnim ekskursima o ženskom biću. Autor *Tvrđave* i za ženu potvrđuje dublje, takoreći tjelesno-instinktivno određeno razumijevanje života (up. govor Mahmuta o svojoj ženi: „To što govori, nije pametno [...] A opet, mora priznati, pametnija je od njega [...] žene su mudrije i bolje od muškaraca“, 103, ili Ahmetove riječi „najuravnoteženija stvorenja na svijetu“: „Te obične mahalske žene su pronašle tajnu spokojsva, ne tražeći je. [...] dobre su dok im ne staneš na žulj, zubate ako ih povrijediš“, 240).

Da li autor time daje za pravo ciničnom Osmanu, koji je uvjeren da svaki čovjek samo traži prednost za sebe i da se ljudi razlikuju samo po tome što u različitoj mjeri raspoložu snagom ili inteligencijom kojom isprobavaju taj egoizam?

Iako Osmanova misao u romanu neće baš biti opovrgnuta, čini se da autor jednom drugom uvjerenju daje prednost: svaki čovjek je zainteresiran za to, kaže Mula Ibrahim, da nakon svoje smrti ostavi „čisto ime i lijepu uspomenu“ (246). Ovu misao Ahmet dalje obrazlaže u razgovoru sa Šehagom na brodu. On promatra „iskustvo“ i „mudrost“, što Šehagu navodi na zaključak da je najbolje zakloniti se u privatni svijet porodice i rada („Niko drugi neka me se ne tiče“, 320), kao „kukavički“ (320) i suprotstavlja joj Ramizovu „ludu“ nadu u jedan pravedniji svijet u kojem narod ima riječ:

Ali vinuo se iz *gliba*, ostavio lijepo sjećanje koje ne umire. Kad bi bilo više te hrabre ludosti, možda bi drevno iskustvo prestalo da nas plaši (320).

Ne osvrćući se na uvjerenje da bi Ramiz, ako bi se probio, bio još gori nego sadašnji predstavnici vlasti, Ahmet u njegovoj „pobuni“ vidi nadu u bolji svijet:

I začudo, to je najljepše od svega što čovjek može da učini: da pokuša i da ne uspije. [...] Možda treba da prođe neko dugo vrijeme, da se u dušama nakupi dosta te *neokaljane* ljepote, pa da ljudi, *očišćeni*, ostvare prastari san (144).

Dakle, ljudi poput Ramiza neophodni su za dalji život ideje o pravednosti. Međutim, istovremeno Ramiz je u datom svijetu opcija samo ako je neuspješan, što znači samo onda kada postane žrtva. Tek je u nekoj dalekoj budućnosti jedan uspješan Ramiz uopće poželjan. Ali šta onda ostaje za život u sadašnjosti? Postoji li, osim egoizma i samožrtvovanja, neki treći put?

Ovaj treći put na kraju romana i dalje personificiraju Tijana i Ahmet, kao i Mahmut i Paša. Pri tome nije slučajno da se radi o dva para: ove četiri osobe žive prije svega od ljubavi prema svome partneru i od prijateljstva (i Tijana je u Paši našla prijateljicu). No, oni se ipak ne izoliraju u tvrđavi privatne sreće, nego u okviru mogućeg zadržavaju svoju ljudsku čast time što se protive nepravdi nanesejoj drugima. U kojoj mjeri se sami pri tome „zaprljaju“, koliko sami ostaju prevareni od svoje vlastite savjesti, na kraju ostaje otvoreno pitanje. Može se naslutiti da će Ahmet, uprkos spoznaji da niko ne može ostati pošteđen od mehanizama moći, i dalje ostati pri tome da postoje razlike u stepenima između nasilja i korupcije.

Ali, na kraju, čini se da je jedno sigurno: okvir za mogući otpor će i za sljedeću generaciju, o kojoj govori Ahmet („Hoće li i ova moja djeca ići tim istim žalosnim putem, kad odrastu?“, 340), sigurno biti tijesan. Takav zaključak sugerira prstenasta kompozicija romana. Djelo završava onako kako je

počelo: Župčani su se ponovo usprotivili regrutaciji, ovoga puta pod Ramizovim utjecajem; ponovo će biti odvođeni u tvrđavu, a i u „dragom zavičaju“ (339) se ponovo sprema na rat.

U centru „čaršije“ nije prestalo da *zaudara*.

*Prevela Amela Sejmenović*

## Bibliografija

- Jellinek, Paul. Die psychologischen Grundlagen der Parfümerie. Heidelberg 1994.  
Selimović, Meša. Sjećanja. Beograd 1983.  
Selimović, Meša. Derviš i smrt. Beograd 1986.  
Selimović, Meša. Tvrđava. Beograd 1987.  
Selimović, Meša. Pisci, mišljenja i razgovori. Beograd. 1990.  
Selimović, Meša. Pisac može da žudi samo za nemogućim. *Student*, 1972, razgovor vodio: Radoslav Bratić. // Selimović 1990, 359-368.

## MUSLIMANSKI PODTEKST (*TVRĐAVA*)<sup>1</sup>

Polazna tačka diskusije koja sledi je pitanje: Da li Selimović u romanu *Tvrđava* (1967–1970.)<sup>2</sup> vodi prikriven diskurs o religioznom identitetu bosanskih Muslimana, koji su od 1969. godine priznati kao narod?

Kao što je već atributom „prikriven“ naznačeno, ovaj diskurs ne predstavlja jednu od centralnih tema romana. Stoga treba, pre nego što pređemo na ovo pitanje, da odredimo njegovo mesto unutar semantičkog žarišta romana. Oslanjajući se na širu sekundarnu literaturu, razlikujemo istorijski, egzistencijalni, politički i religiozni sloj značenja.

### 1. O istorijskom sloju značenja

Roman počinje povratkom protagoniste iz „Hoćina“, iz „daleke zemlje ruske“ (21<sup>3</sup>). Čitalac je sklon da najpre pomisli na razarajuću bitku iz 1621. god. koja je u Evropi proslavljena kao prva kopnena pobeda protiv Osmanskog Carstva. Tada su janičari odbili da nastave poražavajući napad na utvrđeni logor poljsko-litvanskog saveza. Pogačnik (1990, 190) dakako pominje pored bitke iz 1621. god. jednu drugu bitku kod Hoćina (1673), u kojoj su „Poljaci pobijedili tursku vojsku“, da bi potom ustanovio, da u romanu ne postoji „čvrsto uporište“, „o kojoj je bitki riječ“ (isto, 190). Otvoren prema oba datuma ostaje i Deretić (1983, 628) smeštajući radnju u „XVII vek“.

Nezavisno od toga, da očigledno postoji premalo osnove da bi se moglo zaključiti, o kojoj se od dve bitke iz 17. veka zapravo radi, ipak se na bazi protagonista i njihovih radnji, uloge vere, hijerarhijskih odnosa, ponašanja polova, represije i bestidnog nasilja može dokučiti, zašto Begić (1977 // 1998, 403) smatra da je historiografska dimenzija romana tako značajna: „Zaista, *Tvrđava* sa svom svojom historijsko-hroničarskom gustinom i realizmom govori o najegzotičnijoj Bosni bez trunca egzotizma“.

<sup>1</sup> Članak je prvobitno objavljen u zborniku Meša Selimović. Dijalog s vremenom na razmeđu svetova. Ur. Sava Anđelković i Paul-Louis Thomas. Sarajevo 2011, 126-141.

<sup>2</sup> Datumi se odnose na vreme nastanka romana (upor. Selimović 1983, 191; *Sjećanja*).

<sup>3</sup> Ovde i u nastavku citiramo samo uz oznaku stranice iz *Tvrđave* (Selimović 1987).

Roman, dakle, opisuje u okviru više slojeva značenja i *istorijsku realnost* bosanskog vilajeta<sup>4</sup> i time se svrstava u Andrićevu tradiciju pripovedanja.

Upadljivo je ipak, da gore procenjeno vremensko fiksiranje za 17. vek, naime, protivreči u tekstu pomenutim istorijskim figurama. Tako na primer, slika sultana Abdula Hamida, koju je Mula Ibrahim obesio ispred magaze (39), može se odnositi na dva osmanska vladara, od kojih nijedan nije živeo u 17. veku. Vreme vladavine Abdulhamida I, koje je pre svega bilo označeno finansijskim krizama i ustancima, pada u period između 1774–1789, a Abdulhamid II, pod čijim sultanatom se odigrao tzv. Hamidski masakar Jermena, vladao je od 1876–1909. Uzmimo u obzir pri tome pominjanje „braće Morića“, koji su „dvadeset godina“ ranije pogubljeni („Prije dvadeset godina, za vrijeme pobune braće Morića i Sari-Murata, pobjegao je u Valjevo“, 45) (dakle 1756. god.), tako ovaj datum (1776) govori u prilog vremena Abdula Hamida I, i utoliko očiglednija biva diskrepanca u odnosu na „Hoćin“ iz 17. veka.

Dakako, da u tekstu postoji i mogućnost da se zamisli hronološka stringenca. Pošto se u romanu o bici kod „Hoćina“ pominje malo toga istoriografskog, ovaj događaj bi mogao u osnovi da se i postavi u okvir rusko-turskog rata od 1768–74. Bitke između Rusije i Osmanskog Carstva takođe su se odigravale kod Hoćina 1768, 1769, 1788. i 1807. „Hoćin“ se dakle, veoma lako može povezati sa vremenom vladavine Abdulhamida I. Osim toga, u ovo vreme takođe pada u tekstu pomenuta „dubička vojna“ (142), u kojoj Ramizov otac umire (tzv. „Dubička bitka“ između Austrije i Osmanskog Carstva odigrala se 1788).

Kao ukaz na vreme Abdulhamida I može se u nastavku uzeti u obzir i izjava autora u *Vjesniku* (1968). Selimović je ovde govorio o „bosanskoj trilogiji“, u čijem se drugom delu (*Tvrđava*) radi o sarajevskom hronisti Bašeskiji<sup>5</sup> (upor. Popović 1988, 101). Mula Mustafa Bašeskija je živeo od 1732–1809. Takođe, ni ovi biografski podaci ne protivreče smeštanju radnje u poslednju trećinu 18. veka.

Bez obzira na moguće razrešenje vremenske diskrepance ostaje argument, da će čitalac biti sklon da „Hoćin“ pre smesti u 17. vek (upor. Deretić 1983, 628). A pošto je isključeno, da Selimović nije bio svestan vremenske nedoslednosti između 17. veka i smrti braće Morića, nameće se drugo tumačenje zamršenih vremenskih odnosa: Možemo da pretpostavimo da je Selimović time dao znak da roman ne treba samo (ili primarno) čitati na istorijskoj ravni. Da sa tim u vezi može biti nekakav politički račun, biće objašnjeno u trećem delu izlaganja.

<sup>4</sup> Upor. uz to Palavestra (1990, 17-22), koji Selimovića vidi manje kao „hronistu“ nego kao „topologa“ u smislu istraživanja kulturnog prostora.

<sup>5</sup> U *Sjećanjima* Selimović jasno povlači svoje ranije izjave: „Ovo je *trebalo da bude* roman o Mula Mustafi Bašeskiji“ (Selimović 1983, 191).



## 2. Egzistencijalni sloj značenja<sup>6</sup>

Većina sekundarne literature o Selimoviću bavi se opšte ljudskim pitanjima kao što su: odnos individue i države, vere i slobode, savesti i sklonosti, krivice i moći, ljubavi i smrti, pesnika i građana. Pri tome ne mali broj istraživača ukazuje na impulse iz francuskog egzistencijalizma (upor. npr. Anninskij 1973, 147; Begić 1973, 11; Mirković 1973, 182; Petrović 1973, 76<sup>7</sup>) O značaju egzistencijalizma za njegovo delo govorio je i sam Selimović:

Lično sviđa mi se filozofija egzistencijalizma. Život je apsurdan, a ipak ću da živim, uprkos svemu. Tu ja nalazim onu jedru, energičnu odbranu od svake slabosti koju bi težina života mogla da nametne. Volim ono Kamijevo: imam pravo da se ubijem, ali neću. Živjeti mucu u inat, kako bi kazali moji bosanski seljaci (O zlu i dobru. Razgovor vodili: Miroslav Đurović i Zuvdija Hodžić // Selimović 1990, 271).

Za čitanje *Tvrđave*, koje je usmereno na *conditio humana* u smislu kontekstualno nezavisne, opšteljudske situacije, postoje – pored često citiranih Selimovićevih komentara sopstvenih dela<sup>8</sup> – takođe jasni ukazi koji su tekstualno imanentni.

Sa jedne strane u Selimovićevoj prozi, slično kao i kod Andrića, univerzalni iskazi zauzimaju ključnu ulogu. U *Tvrđavi* su, pri tome, skoro svi likovi nosioci takvih opštih istina. Čini se da autor sa svojim protagonistima, koji se, slično kao kod Dostojevskog, naizmenično „proziru“, vodi prodorne filozofske razgovore. Ne samo da npr. Ramiz predstavlja jednog nesebičnog revolucionara, koji je blizak pripovedaču u prvom licu, Ahmetu (i time i samom autoru), već takođe duboko povređen, na osvetu koncentrisan Šehaga zastupa jedan deo duše pripovedača. (Smrt njegovog sina lako asocira na smrt Selimovićevog brata Šefkije.) Čak i šturi zastupnik „zakona“ Avdaga predstavlja filozofski ozbiljno diskutovanu poziciju. Isto tako markantni i vredni

<sup>6</sup> O ovom egzistencijalnom sloju, koji se u prvoj liniji bavi pitanjem kako se potraga za ličnom srećom da povežati sa odgovornošću za društvo u celini, upor. članak „Funkcija mirisa i smrada u Selimovićevom romanu *Tvrđava*“ u ovoj knjizi.

<sup>7</sup> „Selimovićev roman [*DiS*] u našoj literaturi je zapravo prvi egzistencijalistički romaneskni rukopis, jer su u njemu svi akcenti stavljeni na egzistenciju kao suštinsku pretpostavku“ (Petrović 1973, 76).

<sup>8</sup> Informativna je već ranija verzija naslova romana: *Grad koji ne postoji* (Pogačnik 1990, 191). O aktuelnom naslovu, koji nije ništa manje simboličan, piše Selimović u *Sjećanjima*: „*Tvrđava* je svaki čovjek, svaka zajednica, svaka država, svaka ideologija“ (Selimović 1983, 191).

U intervjuu sa *Vjesnikom* 1970. govori Selimović o romanu *Tvrđava*: „On je vezan za Bosnu samo utoliko što se u njoj događa, a vremenski je bez okvira. Sve što je u njemu rečeno dogodilo se jednom negdje, negdje se događa, negdje će se dogoditi...“ (348).

Upor. takođe Pogačnik (1990, 195): „Posve je opravdano, naime, reći da *Tvrđava* i ne predstavlja opis nekog bosanskog zbiljskog događaja, nego je stvorena i izmišljena samo zato da bi se literarno predočila jedna spoznaja o čovjekovoj sudbini uopće.“

citiranja su univerzalni (generički) iskazi tih protagonista: „Buntovnici zadaju i primaju udarce, ne čudeći se“ (Avdaga, 127), „Narod je rasuta snaga samo ako ne vidi zajednički cilj ni tajnu korist po sebe“ (Ramiz, 141), „Zar se protiv zla mora upotrijebiti zlo? I ko će to drugo zlo iskorijeniti?“<sup>9</sup> (Ahmet, 140), „jer je rat najveća prljavština ljudska“ (Šehagin sin, 200), „žene su mudrije i bolje od muškaraca“ (Mahmut, 103), „Ništa čovjeku nije važnije od svog mira i od sreće koju sam stvorio“ (Šehaga, 320), „Ako nećeš da budeš odozgo, pričuvaj se da ne budeš odozdo, i živi kako ti je volja“ (Osman, 259), itd.

Kao drugo, i sama promena vremena je tema romana. Osnovni tenor pri tome daje žalba, da se ništa ne menja: „Ta mrtva prošlost i nikakva sadašnjost [...] Već dugo se u meni miješa vrijeme i prostor, pa ne znam gdje sam, ni kad se desilo to što mislim“ (41).

Kad Ahmet čita Mevljijine stihove o Sarajevu, dođe mu čak misao: „Kao da je govorio o meni i o današnjim ljudima, kao da nije prošlo cijelo stoljeće. Zar vrijeme stoji?“ (152). I o Avdagi filozofira pripovedač: „Rođen je davno, pradavno, i rađa se ponovo u svakom vremenu, vječan“ (306).

Kao treće, utvrđujemo da su svi govori likova tako oblikovani, da ni na koji način ne evociraju istorijski način izražavanja. Čak naprotiv – određeni pasaži aludiraju jezički i misaono na sadašnjost autora (upor. dole). Takođe je upadljivo, da se Selimović pri upotrebi turcizama – npr. u poređenju sa Andrićem – jasno suzdržava.

### 3. Sloj značenja: Jugoslovenska država

Pasaži, koji se takođe i jezički odnose na sadašnjost<sup>10</sup> autora, nalaze se pre svega u govorima „uleme“ (175) u džamiji. Scena lako asocira na partijski skup, kao što je Selimović sam (na primer povodom svog isključenja iz partije<sup>11</sup>) možda doživio. Tačka kulminacije ritualne tužbe je govor kadije:

Ne ustavši, kadija je završio razgovor, rekavši da je, *bez obzira na neka usamljena pogrešna mišljenja*, skup *pokazao visoku svijest i opravdao njegova očekivanja*. Razlike u mišljenjima nije bilo, i ta *jedinstvenost će nas podstaknuti na veće napore* za očuvanje i učvršćenje svega što nam je sveto (kurziv – R.H., 188).<sup>12</sup>

<sup>9</sup> Pitanje krivice revolucionara, koji nasilje vide kao legitimno političko sredstvo, centralni je momenat Kamijevih *Pravednika* (*Les justes*).

<sup>10</sup> Kao jezičko-argumentativna pozadina mogla bi eventualno da važi knjiga Milovana Đilasa „Nova klasa. Kritika savremenog komunizma“.

<sup>11</sup> „Članovi organizacije, a naročito drugarice, postavljali su nedozvoljeno i neukusno indiskretna pitanja [...] Isključen sam iz Partije, a docnije otpušten s posla! To je sigurno zbog mog nervoznog držanja na partijskom sastanku“ (*Sjećanja*, Selimović 1983, 199).

<sup>12</sup> Upor. takođe pojam „naučno“ u govoru Muderisa Rahmana, koji u kontekstu „uslova života seljaka“ pristupa kao očigledno strani elemenat: „Smatra da s ovim *naučnim* činjenicama treba upoznati neznalice i zabludjele [...]“ (185).

Jedna u ovom smislu eksponirana scena je takođe kićenje pisarske magaze Mule Ibrahima sa „mnoštvom šarenih zvijezda i šiljatih rogova polumjeseca“, slikom sultanovog natpisa „Neka nam te Bog poživi još dugo godina“ i slikom jednog janjičarskog odreda „kako veselo odlazi u rat“, iznad koga stoji natpis: „Alah nam je darovao nepobjedivu vojsku“ (39).

Nikakvo čudo da je Selimović morao da se brani pred kritičarima koji su radnju *Tvrđave* čitali „iz situacije suvremene Bosne“: „U *Tvrđavi* ne govorim o današnjim sarajevskim prilikama. Ja zaista govorim o Bašeskijinom vremenu...“ (Pogačnik 1990, 190).

Iz ovog disputa se, dakako, da raspoznati, da se nikako ne pretpostavlja, da Selimović dovodi u pitanje samu ideju komunizma. Pre se može zamisliti, da su se određeni Selimovićeви savremenici prepoznali u tužiteljima radikalnog komunista Ramiza, iza koga se zapravo krije, po mišljenju Envera Kazaza, Milovan Đilas.

Kako titovsko-jugoslovenski sloj značenja otežava recepciju istorijskog sloja, tako i historiografska dimenzija takođe sprečava da se roman čita kao čista alegorija savremenih političkih odnosa: Ovo se može prikazati već na bazi prve rečenice, u kojoj se govori o jednoj bici „u dalekoj zemlji ruskoj“ (21). Ovaj podatak o mestu, koji govori o dalekim (vangrađanskim) državnim interesima, jedva da može da bude asocijacija na nesvrstanu SFRJ. Manje kompatibilni sa „aktuelnom“, dakle istorijsko-konkretnom vrstom čitanja su takođe univerzalni iskazi – posebno oni, koji se odnose na Bosnu.

Za Šehagu npr. domovina je okarakterisana „litanijom imena bosanskih sela“ – „Zloseto, Crni vir, Blatište, Glogovac [...]“ (332). Takođe, Ahmet ne veruje Bošnjaku *per se*, nakon toga što je trgovac Husaga propio sav novac: „Od Bosanca se možeš svemu nadati“ (156). A ovim rečima napadnuti Mahmut može Ahmetu izneti samo slab protivargumenat: „Bosanac stiče pamet pod starost, kad mu više ne treba“ (156). Ove izjave se kose sa alegorijskim načinom čitanja u smislu kritike SFRJ-a, zato što transcendiraju svaku istorijsku ravan.

Protiv interpretacije, koja roman primarno ili isključivo razume kao kritiku titovih i komunističkih institucija i odnosa moći, govori takođe naglašeno antireligiozna tendencija. Time se već približavamo „muslimanskom podtekstu“.

#### 4. Sloj značenja: Tvrđava religije

Veoma često, kad se opisuju religiozne predstave, radnje i institucije, pripovedač Ahmet, pada u ironično-polemičan ton. Ovo može da se ilustruje na osnovu nekoliko mesta u tekstu.

Nakon što je Mula Ibrahim uredio svoju pisarsku radnju, čeka na mušterije, „moleći se bogu da mu pomogne“ (35). I odmah zatim slede reči: „I pomogao je: mušterije su počele da dolaze u većem broju nego što se nadao“ (35). Ahmetove reči zvuče ironično, čak cinično, jer on zna da nije Bog, u koga on ne veruje, već „svi jadi svijeta [...] sve tuge i nevolje, sve pohlepe, sav prkos i ludilo“ teraju mušterije u ovaj „smrdljivi dućan“ (35).

Upravo sarkastično zvuči Osmanova reakcija na Ahmetovu vest da Avdaga zna za otmicu Ramiza: „Bezbrizno se nasmijao, i sve prepustio božijoj milosti.“ Odmah na to komentariše pripovedač: „Lako je njemu da se pouzda u božiju milost, u koju ne vjeruje kao ni ja [...]“ (310). Kao „Bog“ pokazao se ovde sam Osman, tako što će ubiti Avdagu. Ironično obojeni u čitavom kontekstu su takođe već pomenuti natpis iznad portreta sultana („Alahov miljenik, naš gospodar“, 86), Seid Mehmedova predstava o pesništvu, koja se drži Kuranskih citata („U odbrani vjere nastupajte u safovima!“, 137), ili određeni govori „uleme“ u džamiji (upor. npr. tautološku repliku muderisa Numana: „Vjera je nepogrešna jer je božiji zakon, a odstupanje od božjeg zakona je grijeh i bogohuljenje“, 185).

Na više mesta govori pripovedač takođe na meta-nivou o religiji. U ovim pasažima biva posebno očigledan njegov ateistički patos, koji autor deli sa njim:

Kad ljubavnik bogatog haznadara Fejze kaže Ahmetu, da je „bez grešnih poroka“, i pri tome se poziva na Božju volju („Bog nas stvara, i njegova je volja da budem ovakav kakav sam“), Ahmet izlaze: „Odgovornost i za zlo i za dobro prebaciti na božiju volju, znači zakloniti sebe za načelo. [...] Što ima više svetih skloništa iza kojih se ljudi kriju, sve je više prostora za ljudsko zlo“ (68).

Sa ništa manje jasnim rečima komentariše Ahmet u pobunjeničkoj Župči sastavljen nadgrobni natpis („Bio je dobar čovjek, umro je bez krivice. Neka mu Alah da vječno blaženstvo“): „Za ovo posljednje nismo znali ni šta znači ni čemu služi [...]“ (295).

Dok kod većine ovih citata još uvek postoji mogućnost da se „Božja volja“ metaforički razume kao volja partije ili njenog predsedavajućeg (Tita), ova veza biva značajno otežana u poslednjem citatu kroz pojam „večnosti“. Nešto slično se dešava i kod sledećih izjava:

– Ramiz govori u jednoj propovedi u džamiji o moćnicima: „Odmah stvaraju vječne zakone, vječna načela, vječno ustrojstvo, vežući vlast uz boga, učvršćuju svoju moć“ (138). Ramiz ovde eksplicitno razdvaja političku moć i religiju. Time postaje teško posmatranje religije kao alegorije državne moći.

– Kad Šehaga leži na samrti, počinje da govori o svojoj duši kao „djeliću sveopšte svemirske energije“ i „sveopšteg duha“ (243). Ahmet posmatra taj mistički pristup kao „konačan slom ovog naizgled snažnog čovjeka!“ (243).

Pri tome postavlja Šehagino razmišljanje o večnom životu nasuprot „čistom imenu i lijepoj uspomeni“ (246), koje posmatra kao rezultat života, koji se zalaže za prava svih. Ovde se takođe previše konkretno govori o religioznim sadržajima, da bi se bez daljnjeg mogli odnositi na KPJ.

– Kad Ahmet na sahrani ubijenog Skakavca čuje „stare molitve“, „koje svako zna“, misli zgađen : „Ta uvijek ista ljudska sudbina i uvijek isto kukanje za opraštanje grijeha, i čini sprovode toliko zamornim“ (259). Ovde je posebno očigledan nemetaforički govor o religiji. Pri tome se da oslušnuti pre svega epiteton „stare“ – kao da se autor pri tome ljuti zbog činjenice, da „stare molitve“ još uvek važe. Ovde se baš oseća polemičan ton autora.

## 5. Muslimanski podtekst

Ono što važi za roman kao celinu, važi takođe za islamske sadržaje vere. Skoro svi religiozni elementi mogu da se integrišu u okviru prva tri navedena nivoa značenja. Na prvom, istorijskom nivou, čine važan deo opisanog miljea. Na drugom, egzistencijalnom nivou, stoje za zabludu religije uopšte. Direktna ukaz na to može da bude tematizacija Šehaginog mističnog pristupa, na osnovu kog Ahmet daje do znanja, da odbija svaku formu metafizike. Ako se postavi pitanje, zašto Selimović bira Islam kao zastupajuću religiju, motivacija se može izvesti na osnovu toga što vodi poreklo od „muslimanske porodice“<sup>13</sup>. On se, kao ateistički pisac, izjašnjava protiv one religije za čiju kritiku se najpre smatra podesnim. Na trećoj, „jugoslovenskoj“ ravni stoje islamski sadržaji prvenstveno kao metaforički izrazi za svemoć partije. No, šta se dešava na ovom trećem nivou sa pasażima, koji se teško mogu predstaviti putem alegorija na partiju i politiku? Da li se ovde Selimović okreće protiv religiozne tendencije svog vremena? I ovde bi mogao da bude tačan isti autobiografski motiv: Poznavanje sopstvene religije i pijeteti prema drugim religijama vode ka tome, da se kritika religije vrši na poznatoj (domaćoj) osnovi. Da li je ipak u 60-im godinama postojao islamski pokret obnove, na koje je Selimović mogao da reaguje u svom romanu?

Da bismo se bliže pozabavili ovim, za našu diskusiju centralnim pitanjem, posmatraćemo prvo izjave i događaje u okviru istorijskog autora, koji se odnose na nacionalno-religiozni razvoj Muslimana 60-ih godina. U drugom koraku ćemo se vratiti na tekstualno imanentne veze u *Tvrđavi*.

1969. na jednom sastanku CK BiH Muslimani su po prvi put definisani kao „poseban narod koji živi u BiH, Srbiji, Crnoj Gori, Makedoniji, a najviše

<sup>13</sup> „Ja sam iz muslimanske porodice, iz Bosne, ali po nacionalnoj pripadnosti sam Srbin.“ (Beograd 12.VI. 1973. // Tutnjević 2004, 117).

u Bosni i Hercegovini u kojoj sa Srbima i Hrvatima ravnopravno ostvaruje svoja prava“ (upor. Tutnjević 2004, 123-124).

Ova politička emancipacija je rezultat višeslojnog i višestranog procesa, koji je 60-ih godina sve više dobijao na intenzitetu. Važne etape na ovom putu su, između ostalog, Mak Dizdareva zbirka pesama *Kameni spavač* (1966), koji delimično biva recipiran sa pozicije etnogeneze bosanskih Muslimana od bogumila, članak Muhameda Filipovića „Bosanski duh u književnosti – šta je to?“ (*Život*, XVI, 1967, 3; odnosi se na Dizdara), inauguracija pojma posebne muslimanske nacionalne književnosti Midhata Begića (*Izraz*, 1967, XI, 12, 1171-1172) i takođe u to vreme napisane (tek 1973. odštampane) disertacije Muhsina Rizvića *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine* (Tutnjević 2004, 125).<sup>14</sup>

Naredni fenomen ovog procesa je „Islamska deklaracija“ Alije Izetbegovića koju Jakiša (2009, 110) datira na 1966. godinu.<sup>15</sup> Dok Jakiša (2009, 111) polazi od toga, da je Selimović već 1966. bio upoznat sa *Deklaracijom*<sup>16</sup>, Marko Vešović i Enver Kazaz (u razgovoru u martu 2010. god.) to smatraju malo verovatnim. Nezavisno od toga kako treba prosuditi ovu činjenicu, *Deklaracija* daje informacije o političkom stavu, koji je Selimoviću krajem 60-ih godina mogao da bude poznat (baš njena radikalnost čini verovatnim da je Selimović na nju reagovao, čak iako se očigledno radi o marginalnoj pojavi).

*Deklaracija* je, u formi u kojoj nam je data<sup>17</sup>, u sebi kontradiktorna i dopušta od strane Malcolma (1994, 219-221) donesen zaključak, da nije predstavljala pretnju za zajedničku jugoslovensku državu, utoliko pre što Bosna nije ni pomenuta. U prilog tome govore formulacije kao:

<sup>14</sup> I Mustafa Spahić je na početku svoje karijere objavio knjigu (*Musa a.s. i faraon*) u kojoj kritikuje totalitarne forme vladavine zauzimajući poziciju vernog Muslimana. Pri tome se poziva na Kuran kao na izvor istorijskih kao i naučnih (kosmogonijskih) odnosa (upor. Spahić 1990, 7, 64). Sa religiozno-kritičke tačke gledišta posebno je upadljivo da Spahić čuda sopstvene religije za razliku od čuda drugih religija razume kao dokaze egzistencije Boga: „Devet jasnih znamenja i neupitnih dokaza ne pomažu faraonu i njegovu narodu, ogrezlu u oholosti, nepravdi i velikom griješenju. Sve dokaze nazivaju pravom čarolijom. Sami sebi priznaju da su znamenja istinita, a javno ih nazivaju čarolijom. Je li to moguće? Pa jeste. Homo duplex ili munafik je najneodređeniji, najopasniji i najnesigurniji tip čovjeka“ (Spahić 1990, 65). U verziji koju imamo na raspolaganju citira se na tri mesta iz članaka iz 1988. i 1989. (Spahić 1990, 108, 137, 145), odakle se da zaključiti da je knjiga prerađena. Bilo bi interesantno, uporediti pasaže koji odstupaju.

<sup>15</sup> Malcolm (1994, 291) piše, oslanjajući se na Zulfikarpašića (1987, 239), da je Izetbegović pripremio Deklaraciju 1966–67. („began to prepare“) i u prvoj polovini 1970. god. završio.

<sup>16</sup> Ako pođemo od toga, da je Selimović poznao *Deklaraciju* ili barem neke isečke, doći ćemo u iskušenje da prepoznamo nemali broj aluzija. Tako bi npr. moglo pozitivno pominjanje sina dezertera Šehage da se čita kao odgovor na sledeću poziciju: „[...] Musliman može ginuti samo s imenom Allaha i u slavu islama ili – bježati s bojnog polja“ (Izetbegović 1990, 8).

<sup>17</sup> Alija Izetbegović. *Islamska deklaracija*. Sarajevo 1990.

(<http://www.scribd.com/doc/14683785/Islamska-deklaracija-Alija-Izetbegovi>) sa predgovorom: Sarajevo 1970, Džumadel-ula, 1390 // Sarajevo 1990.

Treće [...] islam može podjednako interesirati sve ljude bez razlike (Izetbegović 1990, 26).

[...] svaka prisila, fizička i psihološka, u pitanjima savjesti i opredeljenja je izričito nedopuštena, a s obzirom na princip idžmaa – konsensusa, i nepotrebna [...] (isto, 35).

Nemuslimanske manjine u sastavu islamske države, uz uvjet lojalnosti, uživaju vjerske slobode i svu zaštitu (isto, 39).

Važno je iz današnje perspektive takođe videti, da je *Deklaracija* pisana u vreme, u kome emancipacija muslimanskih naroda još nije bila posmatrana kroz svest o tzv. „Clash of Civilizations“. Ovo je u toj meri više važno za SFRJ, čiji je predsednik bio ključna figura „pokreta nesvrstanih“ i blizak poverenik Gamala Abdela Nassera.<sup>18</sup>

Međutim, protivno Izetbegovićevoj težnji ka islamskoj emancipaciji i protivno tvrdnjama o tolerantnosti stoje izjave, koje laicističku državu po sebi i na kraju krajeva sve ostale religije u islamski oblikovanoj državi odbijaju:

[...] mi jasno tvrdimo da se islamski svijet ne može obnoviti bez i protiv islama, islam i njegove zasade o mjestu Čovjeka u svijetu, svrsi ljudskog života i odnosima između čovjeka i Boga i čovjeka i čovjeka, ostaju trajna i nezamjenjiva etička, filozofska, idejna i politička osnova svake istinske akcije u pravcu obnove i poboljšanja stanja muslimanskih naroda (isto, 8).

Najkraća definicija islamskog poretka, definiira ga kao jedinstvo vjere i zakona, odgoja i sile, ideala i interesa, duhovne zajednice i države, dobrovoljnosti i prisile (isto, 22).

Prvi i najvažniji takav zaključak je svakako zaključak o nespojivosti islama i neislamskih sistema. Nema mira ni koegzistencije između „islamske vjere“ i neislamskih društvenih i političkih institucija. [...] Polazući pravo da sam uređuje svoj svijet, islam jasno isključuje pravo i mogućnost djelovanja bilo koje strane ideologije na svom području. Nema, dakle, laičkog principa, a država treba da bude izraz i da podržava moralne koncepcije religije (isto, 25).

Kao što je rečeno, iako fali direktan dokaz za to, da je Selimović u vreme sastavljanja *Tvrđave* poznao *Deklaraciju*, može se poći od toga da mu je ova religiozno-politička pozicija bila poznata. Time bi se nametalo povezivanje određenih delova „uleme“ iz romana sa zastupnicima ove pozicije.

No držimo se manje spekulativnog.

<sup>18</sup> Malcolm (1994, 198) povezuje priznavanje bosanskih Muslimana kao „naroda“ sa dva faktora: „the decision to drop the policy of 'integral Yugoslavism' and strengthen republican identities instead in the early 1960s, and the belated rise of a small élite of Muslim Communist officials within the Party machine in Bosnia“. Pri tome razlikuje u okviru bosanskih Muslimana dva trenda, „secular 'Muslim nationalism'“ i „a separate revival of Islamic religious belief“ (isto, 200). I dalje piše on: „What later became the best-known product of the latter revival was a short treatise written (but not published) in the late 1960s by Alija Izetbegović, the Islamic Declaration“ (isto, 200).

Neosporno je da Selimović u ovo vreme sa zastupnicima religiozno orijentisane islamske zajednice stoji u određenom disputu.<sup>19</sup> O tome svedoči npr. diskusija komentarisana u *Sjećanjima* (1976) o skraćenom citatu iz Kurana u *Dervišu i smrti*:

U uvodnom motu *Derviša i smrti* prekinuo sam kuranski citat, ali se njegov smisao, po mome mišljenju širi, nalazi u kontekstu cijelog romana: svaki je čovjek na gubitku, ako u životu ne nađe ljubav. Tom mišlju nisam iznevjerio *Kur-an*, i nepravедna je kritika u *Glasniku* Islamske vjerske zajednice, prije nekoliko godina, koji mi taj grijeh prebacuje (377).

Određeni pritisak na Selimovića je vršio i Abdulah Škaljić, koji je bio član Ulema-medžlisa i kog je Selimović podržavao kao autora *Riječnika turcizama*. Razgovor sa njim „poslije izlaska iz štampe *Derviša i smrti*“ ponavlja Selimović (1983, 20) rečima koje ponovo mogu da asociraju na određene uleme iz *Tvrđave*:

- Mi (shvatio sam da to znači: rukovodstvo Islamske vjerske zajednice), mi smo vrlo zadovoljni i od srca smo vam zahvalni [...] (isto, 21).
- Jedino mislim (zastao je, traži riječ) da se možda mogla naći neka druga riječ umjesto otpadništvo, zvuči neugodno.
- Mislim da je riječ tačna: otpadnik, konvertit, čovjek koji je promijenio vjeru. Bili smo hrišćani, pa smo ostavili staru vjeru i uzeli novu, okupatorovu. Zar to nije otpadništvo?
- Ne možemo biti sigurni da smo preuzeli samo hrišćanstvo. Postojale su razne muslimanske sekte bliske hrišćanima, ili, tačnije – paganima, kao što su bile bektashijske. [...] Osim toga, sa stanovišta vjernika-muslimana uzimanje islama nije otpadništvo, već pravi put i prava vjera (isto, 21).

<sup>19</sup> Upor. i krajem 60-ih, početkom 70-ih godina započete rasprave između „narodi i narodnosti“ Jugoslavije. Za 1969. navodi Pašić (1992, 54-71) između ostalog sledeće događaje:

– 2.4.1969, Beograd: Ustavni sud Jugoslavije odbio zahtev R. Rotkovića da se zabrani edicija *Srpska književnost u 100 knjiga*. Rotković je uložio žalbu zbog toga što je u ovu biblioteku uvršteno nekoliko „crnogorskih“ pisaca (Njegoš, M. Miljanov, St. Mitrov Ljubiša, M. Lalić), čime se negiraju i vređaju crnogorska književnost i crnogorska nacionalnost (Pašić 1992, 54).

– 3.4., Split: Na neodređeno vreme odloženo je suđenje pevaču zabavnih melodija Vici Vukovu koga optužnica tereti za izražavanje nacionalne netrpeljivosti (Pašić 1992, 54).

– 18.7.: Gradski komitet SK Zagreba ocenio, da *Hrvatski književni list* je po nizu stavova u idejnom srodstvu sa pojedinim krugovima ekstremne nacionalističko-političke emigracije (Pašić 1992, 61).

– 11.11., Sarajevo: M. Nuhčić, na zajedničkoj sednici Predsedništva i Izvršnog odbora Republičke konferencije SSRN Bosne i Hercegovine: „Redakcija časopisa *Život* dozvolila je da se ova tribina književnika prečesto pretvara u busiju iz koje se puca na idejne pozicije SKJ, konkretno na bratstvo i jedinstvo“ (Pašić 1992, 68).

– 17.11.: Pod naslovom „U toj (nacionalističkoj) ludosti – ima sistema“ *Borba* objavljuje (i u sledeća tri broja) predgovor dr M. Žanka njegovoj knjizi *Varijacije na temu nacionalizma i šovinizma u našem kulturnom životu* (Pašić 1992, 69).



– Zaista ne možete od mene zahtijevati ni takav način mišljenja ni takav način izražavanja. Ja sam musliman po rođenju, majka mi klanjala pet vakata namaza dnevno sve do smrti. Volim taj svijet iz kojeg sam potekao, ali ja sam komunista i ateista (isto, 21-22).

U istom tom kontekstu Selimović se izjašnjava i o „traženju bogumilskog korijena u književnim djelima, kao autohtonog izvora bosanskog duha“ (isto, 23), a da pri tome ne pominje eksplicitno Dizdara i interpretacije njegovog pesništva:

To je, međutim, vrlo čudno, jer bogumilstvo nije ni izvorno bosanska pojava niti se samo u Bosni zadržalo [...]. Ona [manihejska hiršćanska jeres] je zanimljiva kao i sve što se dešavalo na našem tlu, kao i pravoslavlje, katolicizam, islam, pojava sefarda, ali nikako više. [...] to je projiciranje bošnjaštva i bosanskog zajedništva u prošlost gdje ih nije bilo (isto, 24).

Navedimo još jedno svedočanstvo iz *Sjećanja*:

Ni danas ne shvatam da je potrebno o zločinima pojedinih nacionalnih grupa u NOB govoriti vrlo obazrivo. Zar istina ma kakva da je, ne bi bila korisnija? [...] jer se krivice nisu obilježile, pa se javljaju nepravdne revandikacije i pojave koje nismo očekivali, bar ne u ozbiljnijem broju, i nikako kod mladih. [...] Naši kvislinzi su, svjesno ili nesvjesno, bili udarna snaga buržoazije, i bilo bi zanimljivo s tog klasnog, društvenog i sociološkog stanovišta izučavati pojavu ustaša, četnika, slovenačkih bjelogardista, muslimanskih handžarovaca i dr. (162-163).

Ovaj citat pokazuje, da Selimović govori o veoma konkretnim stvarima. Međutim, citat sasvim jasno pokazuje i nešto drugo: autor se ni u kom slučaju ne da instrumentalizovati, da bi se jedna nacionalno-religiozna pozicija potcenila drugom. O tome svedoči odgovor na pitanje Milisava Savića „Druže Selimoviću, šta mislite o nacionalizmu koji je zahvatio i mnoge pisce?“: „Nacionalizam je anahrona stvar, malograđanska, vrlo štetna. Vjerovatno je posljedica ekonomskih interesa, zatvaranja, osjećanja ugroženosti, ali prije svega nacionalnih neživljenosti [...]“ (Selimović 1973, 260).

Vratimo se na tekstualno imanentan nivo romana *Tvrđava*. Dva momenta stoji u prednjem planu: (a) Ahmetov brak i (b) pominjanje hamzevija.

Uz (a):

Religije kao „tvrđave“ koje otežavaju zajednički život bivaju u romanu tematizovane i izvan eksplicitne kritike religije u vezi Ahmeta Šabe sa hrišćankom Tijanom. (Već u *Dervišu i smrti* je Hasanova veza sa dubrovačkom katolkinjom važan faktor njegove marginalizacije.)

Pripovedač u prvom licu predstavlja svoju dragu, koja ima jasne crte Selimovićeve druge žene Darke, sledećim rečima:

Ime joj je Tijana, kći je pokojnog Miće Bjelotrepića, hrišćanina, ubijenog rukom nepoznatih i nepronađenih ubica [...]. Vlasti nisu ni dugo ni pažljivo tražile ubi-

cu, po čemu se moglo zaključiti da nisu čeznule za istinom, ili su je znale, pa su pustile da sve pokrije zaborav (30).

Pažljiva formulacija sugerije vezu između korupcije i religioznog razgraničavanja. Pri tome navodni ubica Tijaninog oca ne suzdržava svoje negodovanje prema Ahmetovom braku: „- Pa eto, napadaš. Zašto? Svako će pomisliti: oženio si se vlahinjom“ (110). Njegov prekor će Avdaga ponoviti u džamiji ispred sakupljene uleme („pomenuće i da mi je žena hrišćanka“, 182).

Takođe kod Mula Ibrahima Ahmet pretpostavlja sličan stav prema mešovitom braku: „[Mula Ibrahim] sigurno [je] mislio da je to prolazna ludost, i da se neću baš oženiti (hrišćankom, i još siromašnom!)“ (44).

No ne samo da čaršija ne veruje u „mešani brak“, već su i obe porodice krajnje suzdržane prema bračnom paru (u slučaju Ahmetove porodice pripovedač daje pri tome kontradiktorne podatke).

– Možda ti je žao što nikog od naših nije bilo [na svadbi]. Mojih nema, mrtvi su, a tvoji su ljuti. Šta možemo (44).

Otrgao sam je iz njenog svijeta, moji je ne vole, njeni je ne priznaju, i sve sam joj što ima, sve što je sanjala da će imati, ljubav, nježnost, sigurnost, štit (75).

Ova griža savesti se pretvara na kraju u masivna samoprebacivanja:

Odrekla se svega što je bila, zaboravila rodbinu, zaturila sve na što je navikla, pogubila prijatelje i poznanike, a sve zbog mene. [...] U srijedu joj je bila slava, Nikolj-dan, dvadeset godina je s porodicom bila zajedno toga dana, a u srijedu je presjedila sama [...] (230).

Uz (b):

U odnosu na kritiku religioznog ušančivanja manje je očigledna uloga tri puta pomenutih hamzevija. Pri svakom ovom pominjanju centralnu poziciju zauzima Ramiz, koji je ubeđen da je narod sposoban da probije potlačivanje od strane moćnika, čija pozicija biva sankcionisana putem religije, i da uredi društvo bez hijerarhije. Do ovog ubeđenja, koje je sazrelo kad je on podučavao „u Al Azharu“ „bogate i glupe đake“, doveo ga je hamzevija:

Sve mu je otkrio jedan derviš hamzevijskog reda. Upravljači nisu potrebni, ni vladar, ni država, sve je to nasilje. Dovoljni su ljudi koji se dogovaraju o svemu, obični ljudi [...] (143).

O hamzevijama govori i Muderis Rahman na skupu uleme, kad Ramizove političke motive pokušava da obrazloži:

Muderis Rahman je objasnio korijen i razloge nastanka hamzevijskog učenja, koje odriče svaku vlast i propovijeda nered, u kojem svako treba da se brine o sebi. [...] da se to učenje pojavilo, ne znam kada i ne znam gdje, kao posljedica siromašenja i nezadovoljstva seljaka, čiji su uslovi života bili teški (184-185).

Treći ukaz stoji u kontekstu Ramizove otmice iz tvrđave. U tome se pretpostavlja „djelo derviša hamzevija“ (216).

U proceni pitanja kakvu funkciju vrše hamzevije u tekstu, tri faktora deluju otežavajuće. Pokret hamzevija, koji potiče od šejha Hamze Balija (takođe: Hamza Orlović, Hamza Bali Bošnjak) iz 16. veka, (u sebi) je u najvišem stepenu slojevit. Tako Čehajić njima pripisuje (1986, 196 i 197), pored radikalno demokratskog podrivanja moći ulema, takođe jednu strogu, centralnu organizaciju sa sopstvenim sudovima i zatvorima. Kao drugo, većina dostupnih dokumenata o bosanskim hamzevijama, sastavljena je od protivnika pokreta, tako da tu mnogo štošta može da bude smatrano klevetom. Kao treće nije sigurno, na koje izvore se Selimović poziva.

Posle Čehajića (1986, 185-208) širi se melamijsko-hamzevijsko učenje sredinom 16. veka u tuzlanskom kraju, Srbiji, budimskom pašaluku i postaje „religiozno-socijalni pokret sa određenim političkim tendencijama“ (isto, 198). Nakon pada ustanka iz 1582, povodom kojeg su hamzevije birali svoje sopstvene dostojanstvenike od sultana do čauša (isto, 200), uništena je politička snaga ovog ranog pokreta. Ipak, Ataija piše da se još u prvoj trećini 17. veka u Gornjoj i Donjoj Tuzli nalaze „krivovjerci, Hamzini sljedbenici“ (isto, 200).<sup>20</sup>

Čehajić karakteriše hamzevijiski red kao „jednu vrstu gnosisa koja se bazirala na ljubavi prema muršidu, na čistoći srca, odnosno savjesti, na meditaciji i konverzaciji. Ali u isto vrijeme, to je izvjesna reakcija u odnosu na druge redove i na kruti formalizam i konformizam oficijelne ortodoksne uleme“ (isto, 198).

Za dati kontekst posebno je informativna sledeća karakterizacija:

Ali u kontekstu religijskih i socijalnih kretanja bosansko-hercegovačkog regiona, po svom sinkretizmu islama i hrišćanstva, ako prihvatimo izvjesne teze gore spomenute o Hamza Baliju i njegovom učenju, u čijem jezgru je fungirao kult Hrista i Muhameda, hamzevizam je neka balansirana sinteza hrišćanstva i islama, koji je, na izvjestan način, dobijao aromu bosansko-hercegovačkog podneblja, i kao idejna i društvena pojava, u tom stapanju sa postojećim u narodnom duhu i svijesti poprimao je lokalne boje i dimenzije (isto, 204-205).

Dakako, da se na Čehajića, čiji se rad pojavio 1986, u vezi sa otvorenim pitanjem možemo pozvati samo u onoj meri u kojoj se on oslanja na izvore, koji su bili dostupni i Selimoviću (npr. Bašagić 1912).

O spomenutom sinkretizmu, kog Čehajić povezuje sa grčkim cinicima (isto, 205) i neoplatoničkim stavom, kako je učio Filon (isto, 207), govori se

---

<sup>20</sup> Po Handžiću/Hadžijahiću (1974, 62) hamzevije su se u tuzlanskom kraju „održale sve do u XVII, pa možda i XVIII stoljeće“. Pri tome podsećaju autori na pobune „potura“ u ovom kraju u godinama 1747, 1748. i 1750.

u *Prilozima za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom* u većem broju članaka iz 1950-60-ih godina, za koje može da se pretpostavi da ih je čitao Selimović:

Hadžijahić (1953, 219-220) citira u svom članku „Hamzevije u svjetlu poslanice užičkog šejha“ užičkog šejha Muhameda (iz polovice XVIII vijeka):

„Ne znam kakvu ćeš vojsku sakupiti i nas opljačkati; jedino ako vam u pomoć priteknu Njemačka ili stambolske hamzevije, koje nazivaju i podrumi, jer kada uđu u podrum obuku šešir na glavu i jedan drugoga Šaban – Jovan, Redžep – Nikola, nazivaju. Kad se razdani na nekom je od njih kadijska ahmedija, na nekom kafes, neki od njih je na vezirskoj kapiji a neki na kapiji defterdara. Tada jedan drugog nazivaju Šaban efendi, Redžep efendi. Jer kako u knjizi u poglavlju o vjerovanju piše, hamzevije će se pojaviti kada ih bude četrdesethiljada.“<sup>21</sup>

U kasnijem članku („Udio hamzevija u atentatu na Mehmed-pašu Sokolovića“) citira Hadžijahić (1955, 225) iz smrtne presude Hamze Orlovića u kojoj stoji, da je on „bezbožnik i da poziva muslimane u zabludu i bezboštvo, pošto je utvrđeno da je on iznosio neke nazore kojima se vrijeđa čast našeg pejsambera“ (tj. Muhameda) te da je „utvrđeno njegovo potpuno nijekanje proživljenja i sudnjeg dana“ (225).

I o „anarhizmu“ hamzevija je govor u ovom članku:

Hamzevije koji su po svome učenju zapravo jedan daleki izdanak haridžija, puritanističko-anarhističkog raskola iz prvog doba islama, isticali su svoja konzervativna shvaćanja, pa ih je to neminovno dovelo u sukob sa kursom koji su inaurirali Sokolović i Ebu Suud (Hadžijahić 1955, 328).

Koliko god da su različiti dokumenti o hamzevijama, nesumnjivo je za Handžića/Hadžijahića (1974, 66) „da je Hamzin pokret uživao široko uporište u narodu, u prvom redu među janjičarima, pa odatle i strah vlastodržaca te pribjegavanje krajnim mjerama da se pokret uguši“.

<sup>21</sup> Po Hadžijahiću je ovaj sinkretizam pronađen takođe i u pesmi *Džanan buljak paša i Rakocija* iz Hörmannove zbirke (Hörmann 1938, 35-78): „Od magaze otvoriše vrata. / Kada tude načinjena crkva, / U njoj gore mume i kandilji, / Tude ima dvades't kaluđera / Gologlavih, kose rasčešljane, / [...]“ (Hadžijahić 1953, 225).

Hadžijahić komentariše pesmu sledećim rečima (1953, 227): „Iako se nigdje u pjesmi direktno ne spominju hamzevije, ova je narodna pjesma vrlo značajna za upoznavanje hamzevijskog kompleksa. Murtati koji se sastaju u tajnim magazama koje razotkriva Čuprilić nisu ništa drugo nego stambolske hamzevije iz prve poslanice užičkog šejha koji se uvečer sastaju u podrumima, navlače šešire i međusobno se nazivaju hrišćanskim imenima, a kada dođe dan onda su u javnoj službi kadije, hodže, vezirski i finansijski službenici.“

Informativan je takođe dnevnik St. Gerlacha (Frankfurt 1674, 58-59): „Pre dva meseca nai-me 6. juna jedan novi učitelj će ovde biti pogubljen zato što je učio da je Mahomet (Muhamed) bio lažni prorok i pri tome branio (da li u svemu tačno mi nije poznato) gospoda Hrista i večno božanstvo Svetoga duha, tako da su hiljade Turaka i veliki deo janičara, dakle srž turske vojske, prešle na njegovu stranu“ (cit. iz: Handžić/Hadžijahić 1974, 62).

Polazeći od ove istorijske pozadine, Ramizova veza sa hamzevijama može ponovo da se interpretira na dva nivoa značenja. Na nivou „jugoslovenske države“ hijerarhijski skeptične hamzevije podvlače Ramizovu radikalno-komunističku orijentaciju. Pri tome, Selimović takođe upućuje na određenu regionalnu ukorenjenost ideje „narodne vlasti“, i time joj daje veću legitimnost. Istovremeno učenje buntovničkog Ramiza dobija novu dimenziju na religioznoj ravni: ona povezuje „raju“ izvan granica konfesije. (Kako ova veza nastaje na bazi kritike klerikalne muslimanske strane, govorimo o jednom *muslimanskom*, a ne o jednom *religioznom* podtekstu.)

Zaključimo naše hipotetičke diskusije o „prikrivenom“ diskursu izjavom istorijskog autora.

Selimović citira u članku objavljenom 1972 god. „Između Istoka i Zapada“ „Ilirskog“ ljekara Kolonju u *Travničkoj hronici*, koji govori o „teškoj sudbini ljudi na ovom prostoru“:

„To su ljudi sa granice, duhovne i fizičke, sa crne i krvave linije koja je usled nekog teškog i apsurdnog nesporazuma potegnuta između ljudi, božjih stvorenja, između kojih ne treba i ne sme da bude granice... To je *treći svet*, u koji se sleglo sve prokletstvo usled podeljenosti na dva sveta“ (Selimović 1990, 195).

Iza ovog govora sledi komentar koji pokazuje koliko je Selimoviću bilo stalo da premosti konfesionalne granice, koje je očigledno video kao prepreku na putu ka socijalističkom društvu:

Ova Andrićeva riječ je mnogoznačna, jer govori o ovoj našoj podjeli na hrišćanski i nehrišćanski tabor, ali i o široj podjeli cijelog svijeta na dva zavađena lagera (Selimović 1990, 195).

A između njih stoji jedan čovjek, u ratu s oba. I, isto tako kako se Ćamil identifikuje sa Džemom, tako se Andrić identifikuje s obojicom. Prokleta avlija je taj zlosrećni prostor između dva sučeljena i suprotstavljena načina života i mišljenja (197).

I svako od nas bi mogao da prizna, „otvoreno i gordo, da je istovetan sa Džem-sultanom, to jest sa čovekom koji je, nesrećan kao niko, došao u tesnac bez izlaza, a koji nije hteo, nije mogao da se odreče sebe, da ne bude ono što je“. A možda je to, prije svega, čovjek koji misli, intelektualac, kao Ćamil, duhovno na razmeđu između dva nepomirljiva prostora, otrovan i jednim i drugim, neprihvaćen ni od jednog, kao što ni on ne prihvata nijedan, nesrećan što je tako razapet, a suviše gord da bi se odrekao sebe (197-198).

Nema sumnje da takođe Ahmet Šabo pripada ovom „trećem svetu“, a sa njim i njegov autor.

*Prevela Ana Trkulja*

## Bibliografija

- Anninskij, L. Meša Selimović i njegova knjiga o čovjeku. // *Lagumdžija* 1973, 145-154.
- Balić, S. Der bosnisch-herzegowinische Islam. *Der Islam*, vol. 44 (1968), 115-137.
- Bašagić, Safvet-beg. Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti. Sarajevo 1912.
- Begić, Midhat. Meša Selimović. Tvrđava. *Izraz*, XXI/1977., br. 1-2, 54-62 // Duraković 1998, 396-404.
- Begić, Midhat. Istraživanje ljudskih sudbina. // *Lagumdžija* 1973, 9-17.
- Deretić, Jovan. Istorija srpske književnosti. Beograd 1983.
- Đilas, Milovan. Nova klasa. Kritika savremenog komunizma. München 1958.
- Duraković, Enes. Bošnjačka književnost u književnoj kritici. IV knjiga. Sarajevo 1998.
- Džemal Čehajić. Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama. Sarajevo 1986.
- Hadžijahić, Muhamed. Hamzevije u svjetlu poslanice užičkog šejha. // *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju Jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*. III-IV/1952-53, Sarajevo, 1953. godine, 215-227.
- Hadžijahić, Muhamed. Udio hamzevija u atentatu na Mehmed-pašu Sokolovića. // *Prilozi za orijentalnu filologiju*. XX-XXI/1970-71. Sarajevo, 1974, 51-70.
- Handžić, Adem, Hadžijahić, Muhamed. O progonu Hamzevija u Bosni 1573. godine. // *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*. V/1954-55, Sarajevo, 1955. godine, 225-330.
- Hörmann, Kosta. Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini. Drugo idanje. Sarajevo 1938.
- Kazaz, Enver. Bošnjački roman XX vijeka. Zagreb, Sarajevo 2004.
- Lagumdžija, Razija. Kritičari o Meši Selimoviću. Sarajevo 1973.
- Malcolm, Noel. Bosnia. A Short History. London 1994.
- Mirković, Milosav. Meša Selimović: „Tvrđava“. // *Lagumdžija* 1973, 180-184.
- Palavestra, Predrag. Duh pobune u književnom delu Meše Selimovića. // *Književno djelo Meše Selimovića*. Zbornik radova. Sarajevo 1990, 17-22.
- Petrović, Miodrag. Pred večnom nepoznanicom egzistencije. // *Lagumdžija* 1973, 75-80.
- Pogačnik, Jože. Idejno-estetska struktura Selimovićeve *Tvrđave*. // *Književno djelo Meše Selimovića*. Zbornik radova. Sarajevo 1990, 185-196.
- Popović, Radovan. Život Meše Selimovića. Beograd 1988.
- Selimović, Meša. Dužan sam životu i savremenicima. Razgovor vodio Milisav Savić. // *Lagumdžija* 1973, 253-261.
- Selimović, Meša. Između Istoka i Zapada (1972) // Selimović 1990, 187-199.
- Selimović, Meša. Sjećanja. Beograd 1983.
- Selimović, Meša. Tvrđava. Beograd 1987.
- Selimović, Meša. Pisci, mišljenja i razgovori. Beograd. 1990.
- Tutnjević, Staniša. Nacionalna svijest i književnost Muslimana. Bgd. 2004.
- Zulfikarpašić, A. Sarajevski proces: suđenje muslimanskim intelektualcima 1983 godine. Zürich 1987.

## O INTERNACIONALNOJ RECEPCIJI I PREVODLJIVOSTI DRAGOSLAVA MIHAILOVIĆA

Dragoslav Mihailović je nesumnjivo jedan od onih autora čiji glas na internacionalnoj sceni ne stoji u srazmernom odnosu sa značajem koji su stekli u sopstvenoj zemlji. U štokavskom kontekstu ubraja se u red autora kao što su: Bora Stanković, Miloš Crnjanski, Momčilo Nastasijević, Miroslav Krleža, Mak Dizdar, Vasko Popa, Borislav Pekić ili, da navedemo drugo jezičko područje: Velimir Hlebnikov, Isak Babel, Mihail Zoščenko ili Andrej Platonov.

Razlozi ove nesrazmernosti leže, svakako, kod svakog od navedenih autora u nečem drugom i bez sumnje će njihovo objašnjenje nositi sa sobom nešto spekulativno, pogotovu zato što veoma često slučajni kontakti imaju ulogu koju ne treba potcenjivati.

Uprkos tome, ipak se mogu opisati određeni okvirni uslovi, koji utiču na recepciju, iako ovi okvirni uslovi, na kraju krajeva, stoje u naizmeničnom odnosu sa formom i sadržajem samog dela.

U vezi sa Dragoslavom Mihailovićem i nemačkim tržištem knjiga, neka ovde prvo budu objašnjene četiri „spoljne“, politički motivisane okolnosti recepcije, pre nego što pređemo na jedan specifičan, „unutar-književni“ uzrok: na pitanje prevodljivosti.

### 1. Politički motivisani razlozi recepcije

**1.1.** Za zvaničnu Nemačku Demokratsku Republiku, u kojoj su se u ono vreme, kada je Mihailović počeo da piše, veoma aktivno prevodila dela istočnoevropskih i južnoslovenskih autora, ovaj tada „jugoslovenski“ autor nije stajao ni politički, ni tematski, u žiži interesovanja. Iako on preferira da opisuje ljude iz najnižih slojeva, jedan klasno-specifični pogled mu skoro u potpunosti izmiče. U centru njegovih dela stoji mnogo više pojedinac, koji bez obzira na svoje poreklo razvija jasno prepoznatljivu individualnost.

**1.2.** Takođe, u Saveznoj Republici Nemačkoj Mihailovićeva rana rasprava o Golom otoku ne postaje povod za kritiku SFRJ-a: da je pozorišni komad *Kad su cvetale tikve* 1969. god. posle šest izvođenja direktnom intervencijom Josipa Broza zabranjen i skinut s repertoara, jedva da je bilo primećeno na „Za-

padu“. Razlog za to je bez sumnje okolnost da je SFRJ kao nesvrstana zemlja koja se uspešno suprotstavila Staljinu, uživala visok prestiž ne samo među levičarskim intelektualcima, već takođe i u zvaničnoj politici.

**1.3.** Takođe ni u vreme raspada jugoslovenske države Mihailović ne može na „Zapadu“ da pokrije pravu političku potrebu. U osnovi bi bilo moguće zamisliti, da je opširno delo *Goli otok* moglo da služi kao nekakva paralela sa Solženjicinovim delom *Archipelag Gulag* – kao dokument o „narodnom zatvoru“ Jugoslavije (odgovarajući izveštaj nije bio malog obima!), no ova mogućnost je kolidirala sa srpskim poreklom autora-žrtve, i to u još većoj meri, jer Mihailović u ovim godinama nije stajao u konfliktu sa zvaničnim Beogradom. Sigurno bi i promoteri jedne takve recepcije imali osećaj da pre rade za nacionalistički orijentisane snage.

**1.4.** Kasniji Mihailovićeви romani sa decidirano političkom pozadinom, takođe ne spadaju ni u kakve određene – ni nacionalne, niti nacionalno-kritičke fioke: previše su zamršeni odnosi ratnih grupacija u *Zlotvorima*, previše je individualizovana i emocionalno diferencirana priča Svete Petronijevića u *Trećem proleću*.

Koliko god da se Mihailović smatra izrazito srpskim autorom, on ne odgovara ni jednom od vladajućih diskursa poslednje dve decenije. Odatle biva jasno da su vanknjiževne, politički-ideološke motivacije za široko objavljivanje dela ovog autora – barem do sada – bile male. Može biti da će se ovo sada promeniti, nakon normalizacije političke situacije. Jer postoje svakako predznaci i primeri za to da interes za Srbiju i njene susedne zemlje nije više na to koncentrisan, da se u prvoj liniji želi razumeti i obrazložiti konflikte 90-ih godina.

Dakako je razumljivo samo po sebi da diskrepanca između, sa jedne strane književnoistorijskog i nacionalnog, i sa druge strane internacionalnog značaja, ne može biti samo političko-ideološki obrazložena. Ovo pokazuje već i samo poređenje unutar navedenog reda autora. Ono, što se kod Mihailovića može javiti u obliku nepogodnih, „spoljnih“ okolnosti recepcije, kod Krleže, Dizdara ili Pekića, barem delimično, moralo bi imati pozitivno dejstvo. Još manje je razumljiv takav slučaj, kao onaj Andreja Platonova. Iako je za vreme Hladnog rata i posebno za vreme Perestrojke i u Rusiji kao i na „Zapadu“ postojala veoma široka politička volja da se ovaj autor dovede u široku javnost, ovi impulsi nisu bili dovoljni da Platonovu garantuju jednu trajnu internacionalnu recepciju. On će svakako ostati jedan od onih autora koje pre svega pisci, književni teoretičari i istoričari stavljaju uz Džojlsa, Kafku ili Beketa, kao što je to uradio Josif Brodski već 1973. god. u predgovoru za njujorško izdanje *Iskopa* (Platonov 1973. god., 5-7).



Ukoliko se jasno predoči koliko je različit politički potencijal navedenih autora, postaje očigledno, da za diskrepancu između nacionalnog i internacionalnog značaja moraju da postoje i drugi razlozi.

Ako u narednom delu počnemo da se bavimo aspektom prevodljivosti, time nije implicirano da ne postoje još neki razlozi koji bi mogli da se uvedu u polje analize. Tako bi npr. moglo da se uzme u obzir pitanje, da li u toku postmoderne (i njene orijentacije na masu) promenjeni pojam „značaj autora“ ne dovodi do toga da je tematski uslovljena tržišna vrednost jednog dela postala mnogo centralnija.

## 2. Prevodljivost

Ako posmatramo na početku navedeni niz autora u pogledu njihove prevodljivosti, možemo da naslutimo da im je svakako zajednička otežana prenosivost u drugi jezik. Pri tome se mogu razlikovati dve tendencije poteškoća, od kojih se svaka može diferencirati u još dve potkategorije: prva poteškoća je tekstualno-tematske prirode i sadrži jednu (2.1.) jezičku i jednu (2.2.) književno-hermetičku komponentu, a druga poteškoća je referencijalne prirode i sadrži jednu (2.3.) predmetnu i jednu jezičko-referencijalnu komponentu. U vezi poslednjih komponentata ćemo se vratiti na Mihailovića.

**2.1. Jezičko-hermetički** orijentisana književnost se u izraženoj formi može naći u poeziji i u onoj prozi, za čiju orijentaciju je merodavna sama poezija (upor. npr. lirsku prozu Crnjanskog ili Babelovu *Konarmiju*). Koherentnost teksta se ovde bazira u odlučujućoj meri na jezičkoj strukturi, i to utoliko ukoliko je izbor reči motivisan ne samo semantički, nego i slikovno i ritmički-glasovno.

Da pojasnimo ovo na konkretnom primeru:

Nastasijevićeva pesma *Tuga u kamenu* počinje stihovima: „Ni reč, ni stih, ni zvuk / tugu moju ne kaza“ (Nastasijević 1991, I, 93).<sup>22</sup>

Time od samog početka biva povezan tamni, tupi (zadnji i zatvoreni) glas „u“ sa motivom tuge. Ovaj glas predstavlja i akustički lajtmotiv pesme: „a duge sveudilj neke / nebo i zemlju / spaja luk“, nastavlja pesnik. Time podvlači sveprisutnost žalopojskog „u“ kroz ne manje od 9 jednosložnih reči rime: „zvuk“, „luk“, „krug“, „tu“, „drug“, „lug“, „dub“, „zub“, „dug“, koje se delimično višestruko ponavljaju.

<sup>22</sup> Detaljnije upor. članak „O književnom prevođenju (Momčilo Nastasijević: Sind Flügel wohl...)“ u ovoj knjizi.

Adekvatan prevod postaje time skoro nemoguć. Jer su rimovane reči previše centralne, da bi mogle u prevodilačkoj slobodi da se zamene drugim rečima, koje bi u ciljnom jeziku mogle da grade glasovno homogeni niz. Ukoliko se, nasuprot tome, prevedu semantički tačno, gubi se njihova naizmenična veza na asonantnoj osnovi. U oba slučaja će koherencija prevedenog teksta znatno stradati.

Analogne poteškoće nastaju kod Nastasijevića tamo gde pesnik radi sa korenim reči. Jedna od centralnih korenskih leksema u *Pet lirskih krugova* je npr. „rod“. Nije slučajnost da je u kontekstu slovenskih jezika vezana za široku mitološku bazu (upor. već božanstva „Rod“ i „Rožanice/Rođenice“).

Tako se, na primer, u pesmi „Roditelju“ preko naslova nalaze i lekseme *rođaj* (u vezi sa *rođaja znak*) i *nerođen* (*Nerođen ma za mir*, Nastasijević 1991, 50), koji u kontekstu čitavog ciklusa bivaju vezani sa narednim izvedenicama: *rodim*, *rodna*, *rodni kraj* (isto, 116), *rođeni*, *rod* (npr. u vezi: *rod roditelja prostreli*, isto, 71).

U nemačkom se kao ekvivalent za „rođaj“ nudi 'Geburt', čiji se koren nalazi i u reči 'Gebärer' (roditelj). Na ovoj osnovi se doduše ne može pokriti semantičko polje „roda/srodstva/familije“ (upor. „on mi je rod“), niti „ploda“ („od roda se podlomila“), niti „domovine“ („rodni kraj“). Time se mora odustati od jednog od ključnih elemenata koherencije teksta, i za pojedinačne pesme, kao i za čitav ciklus.

**2.2. Književno-hermetički** (književnoreferentno) građeni tekstovi postižu smisaonu celinu u znatnoj meri na intertekstualnoj osnovi. Za nemačkog čitaoca će biti centralno, na koje prethodne tekstove jedno književno delo upućuje. Ako se radi o tekstu svetske književnosti, kao npr. Džojsov Roman *Uliks*, koji se u značajnoj meri bazira na Homerovoj *Odiseji*, lako ćemo prepoznati pretekst (podtekst). Ukoliko se radi o delu tzv. „male“ književnosti, koje pre svega aludira na nacionalne tekstove, ne bi mogli da pretpostavimo ovo znanje. Tako nemački prevodilac pesme „Suton“ („Kрила li to? Nenadno mahnu na tamu. Ili crveno jato potonu za breg?“), Nastasijević 1991, 29) može samo da se ponada, da njegovi čitaoci poznaju Geteovu „Hasanagicu“, dok se čitaoci originala mogu osloniti ne samo na bogato narodno pesništvo, već i na bezbrojne generacije pesnika. Prevodilac može, doduše, da objasni ovo intertekstualno motivisano zgušnjavanje smisla putem komentara, ali ne može da ih zameni kroz komentare. Koliko pri tome može da se izgubi, biva jasno na primeru *Lirike Itake Crnjanskog*, čija ironija može zaista da se razume samo na bazi „Vidovdanske etike“.

**2.3. Lokalnoreferentni tekstovi** su tekstovi koji pokazuju nagomilavanje tzv. „realija“, bilo da su ove istorijske, političke, folklorne ili čisto botaničke priro-

de. Razumljivost prevedenog teksta zavisice od toga, u kojoj su meri ove realije pristupačne čitaocu. Razume se samo po sebi da će tako orijentisan autor jedne zemlje, čija su istorija i kultura izvan sopstvenih granica malo poznate, u prevodu naići na široko nerazumevanje.

Ako sad bacimo pogled na Mihailovićeve roman *Kad su cvetale tikve*, pokaže se da u vezi sa pomenutim realijama jedva da nastaju gubici u prevodu. Sigurno da i ovde postoje okolnosti koje bi nemačkom čitaocu mogle da budu manje poznate, tako da u glavnom tekstu ostaju zagonetne. Ovo može ukratko da se prikaže na dva primera kojima je dodat nemački prevod Petera Urbana.

<i>Kad su cvetale tikve</i> (Mihailović 1987)	<i>Als die Kürbisse blühten</i> (Mihailović 1972)
„Pri tom, svi smo bili u Radničkom: a Radnički – zna se čiji je bio klub.“ (19)	„Dabei warn wir alle im <i>Radnički</i> : un der <i>Radnički</i> – man weiß ja, wessen Klub das war.“ (17)
„[...] vidim, moj matori nešto šuška s mojim burazerom. Muvaju se oko radija. Ne zarezujem ja to: ko, bre šmirgla uši Rulovcima dok na ovom svetu ima toliko riba!“ (37)	„[...] ich sehe, mein Alter flüstert dauernd was mit meinem Bruder. Sie komm gar nich mehr weg vom Radio. Ich achte nicht drauf: Mann, was für Russen, wos auf dieser Erde so viele Fische gibt!“ (34)

Pošto se Urban odlučio za prevod blizak tekstu bez pojašnjavajućih dodataka, ostaće ponekom nemačkom čitaocu na ovim mestima nejasno, o kakvom se to klubu u stvari radi, i u kom to političkom kontekstu otac i sin slušaju ruski radio.

Ovim poteškoćama razumevanja Urban pristupa ipak sa kratkim, preciznim komentarima na samom kraju knjige. Broj ovih komentara, ukupno ih ima 27, svedoči o tome, da *Tikve* takođe ostaju u prevodu koji je blizak tekstu dalekosežno razumljive. Ovo pre svega ima uzrok u tome, što su oba centralna, referencijalna sloja dostupna izvan datog kulturnog konteksta. Boks je internacionalna vrsta sporta i kultura ponašanja i govora mladih nalazi svoj ekvivalent u svakom velikom gradu. Ipak je baš sa poslednjom tačkom povezana jedna osetljiva poteškoća u recepciji prevoda. Ona potiče od izrazito jezički referencijalnog karaktera teksta.

**2.4. Jezičko-referentni** tekstovi su oni tekstovi, čiji jezik na markiran način vezuje događaj za konkretnu stvarnost – za konkretni region ili konkretni socijalni milje. Ovaj fenomen se zasniva na odnosu između standarda (u datoj jezičkoj oblasti se uglavnom naziva književni jezik) i substandarda svakog pojedinačnog nacionalnog jezika. Da bi osvetlili ovaj odnos, predočimo prvo definiciju „književnog jezika“. Citiramo iz *Rečnika književnih termina* (1986, 342-343):

KNJIŽEVNI JEZIK – Normirani jezički oblik koji u određenoj kulturno-nacionalnoj formaciji ima funkciju opšteg instrumenta raznolikih vidova jezičke komunikacije. Utoliko se *k.j.* ne može poistovetiti sa jezikom književnosti, na šta bi upućivao spoj leksema od kojih je ovaj pojam sačinjen; on načelno obuhvata sve vidove opštejezičkog komuniciranja na nivou koji određuje kultura koja ga je formirala kao svoj univerzalni instrument komuniciranja. [...] U nacionalnoj književnosti je, naime, često formiran prvi normirani jezički idiom i upravo u njoj je on dobijao i najjasnije obrasce. [...] Ako pak imamo u vidu osnovnu odliku *k.j.* kao opšteg komunikacionog sredstva, koje podrazumeva normu i kodifikaciju, dakle kao univerzalnog kōda određene kulture, koji samim tim ne može biti ni na koji način markiran, onda je nesumnjivo da bi najprikladniji naziv bio *standardni jezik* ili *jezički standard* [...]. U skladu sa funkcijom koju obavlja kao univerzalno komunikaciono sredstvo određene kulture, *k.j.* se naziva i *kulturnim jezikom* (polj. *język kulturalny*) ili pak *jezikom civilizacije, civilizacionim jezikom* (fr. *langue de civilisation*). Sovjetski pak lingvisti u poslednje vreme sve više upotrebljavaju termin (*opšte*) *nacionalni jezik*, koji se po funkcionalnim opsegu najviše približava modernom standardnom jeziku [...]

Za recepciju jezičko-referentnih tekstova posebno su informativna dva aspekta definicije: prvo je književni jezik na osnovu normiranosti, polifunktionalnosti i njegovog posebnog „kulturološkog“ nivoa od *nacionalnog značaja* (time se istovremeno sugerise da substandardi nisu od nacionalnog značaja) i, drugo, da je književni jezik zbog istih osobina *neoznačen*.

Sa „neoznačenošću“ se naspram ovog koda pretpostavlja i postavlja jedno neutralno osećanje. Čini se da književni jezik za razliku od nekog dijalekta ili sociolekta nije povezan sa konkretnom životnom stvarnošću, koju prati određena emotivna obojenost. Poseban „nivo“ se, dakle, ne vezuje ni za specifičan sloj, ni za specifično raspoloženje govornika, već više za nacionalnu normu, i time biva objašnjen kao neutralni medijum (U tome je sadržan jedan bitni, preskriptivni momenat definicije).

Ova činjenica može da bude objašnjena na jednom, u nemačkom govornom području, veoma popularnom filmskom primeru, na *Cipeli Manitua*, Mihaela Herbiga. U ovoj 2001. godine nastaloj parodiji o snimanjima Karla Maja 60-ih godina, pandani Old Šeterhenda i Vinetua govore bavorski. Verbalna percepcija se time promeni na način kao što je opisao Danto na primeru portreta rimskog cara: ako slikar portretira anonimnog stanovnika Rima u odeždi rimskog cara, percipiraćemo ovu sliku kao portret rimskog cara. Ako u rimskoj odeždi stoji lice Napoleona, Napoleon će biti gurnut na svetlo rimske moći (Danto 1984, 255). Nešto analogno evocira bavorski dijalekat: „Vinetu“-glumac ne predstavlja Indijanca, već Bavarca, koji se preobukao u Indijanca. Ako bi isti glumac govorio standardnim nemačkim („Hochdeutsch“, tj. „visoko nemački“), svakako bi ga percipirali kao „Indijanca“. To znači da je standardni jezik

u odnosu na jezičku referencu neoznačen, jer mi smo već odavno naviknuti na filmove o Indijancima, u kojima Indijanci, isto kao i kauboji, govore nemački – ali upravo: „visoko nemački“.

Slično stoje stvari sa prevodom dela *Kad su cvetale tikve* (kao i kod *Petrijinog venca* i, manje izraženo, kod *Čizmaša*). Da bi autentičnost i živahnost milje adekvatno izrazili, prvo rešenje bi bilo da za beogradski argo izaberemo analogni idiom u ciljnom jeziku. U tom slučaju se naravno mora računati sa tim da je pomenuti idiom u svesti čitaoca društveno i regionalno lokalizovan. Posledica ovoga je latentna diskrepanca između jezičke lokalizacije i eksplicitnog mesta radnje. Dušanovac i argo divergiraju u ciljnom jeziku, isto tako kao što pandan kosovsko-resavskom govoru Petrije, za koji bi se odlučio prevodilac, divergira sa jugoslovenskim mestima radnje.

Ovoj poteškoći bi u osnovi moglo da se pristupi na tri načina:

Prvo, prevodilac može argo (tj. dijalekat u slučaju Petrije) da prevede u neoznačen standardni jezik. Dakako, da bi se pri tome izgubio čitav šarm priče.

Kao drugo, prevodilac bi mogao ne samo argo da presadi u jedan određen milje ciljnog jezika, već i „lokalizujuće“ realije (imena, istorijske događaje, nacionalna jela itd.) Time bi se poklopili mesto vršenja radnje i jezička referencija. Takav prevod bi svakako bio skoro istovetan sa „prepevavanjem“, i nametnulo bi se pitanje čije ime treba da stoji na koricama.

Kao treće, može se zamisliti da je prevodilac razvio neegzistentan substandard, koji ne može da bude lokalizovan od strane čitaoca. Time bi barem otpala geografska referencija.

U kojoj meri bi pri tome ostao očuvan utisak „autentičnosti“, i koliki trud bi morao da se uloži, neka ostane po strani. I da ne govorimo o poteškoći čitanja „substandarda“, čiji su signali potpuno nepoznati i neobični.

Na kraju nam još ostaje da bacimo jedan kratak pogled na nemačko prevođenje dela *Kad su cvetale tikve*. Očigledno je da Urban piše jezikom koji se nalazi između egzistentnog i stilizovanog substandarda. Njegov jezik pripada tendenciozno severno-nemačkom govornom području, ali ne upućuje ni na jedan određeni grad. U tom smislu se radi o optimalnom rešenju između jezičke autentičnosti, vezivanja za eksplicitno mesto dešavanja radnje i tačne čitljivosti za širu publiku. No, bez obzira na tu pozitivnu činjenicu, jezičko-referencijalni karakter dela ostaje razlog latentne iritacije.

Ili da pozitivno formulišemo tu dilemu: Mihailović spada, kao i Nastasijević ili rani Crnjanski, u one autore, koji služe kao motivacioni motor za učenje stranih jezika.

## **Bibliografija**

Arthur C. Danto, Die Verklärung des Gewöhnlichen, Frankfurt a.M. 1984.

Nastasijević, Momčilo. Sabrana dela u red. Novice Petkovića. Knjiga I. Poezija. Gornji Milanovac 1991.

Mihailović, Dragoslav. Kad su cvetale tikve. Beograd 1987.

Mihailović, Dragoslav. Als die Kürbisse blühten. Aus dem Serbischen von Peter Urban. Frankfurt a.M. 1972.

Platonov, Andrej. Kotlovan. New York 1973.

„... ODUVEK SAM MNOGO VIŠE ŽELEO DA SLUŠAM,  
NEGO SAM DA PRIČAM“

Intervju sa Dragoslavom Mihailovićem  
(Beograd, 11. 9. 2007)<sup>1</sup>

R. HODEL: Kada sad pogledate unazad na čitav svoj opus, koja vam je knjiga najbliškija?

D. MIHAILOVIĆ: Ja sam o tome već više puta govorio, možda čak i vama. Od mojih knjiga još uvek najviše volim *Petrijin venac*. Jer to je knjiga koja je meni bliska, i koja mi svojim izrazom prosto peva. I ovih godina katkad poželim da je uzmem u ruke i da je pogledam i uvek u njoj iznova uživam. To vam možda zvuči narcisoidno, ali, eto, ja volim tu svoju knjigu.

Recimo, moja najpoznatija knjiga, koja se nalazi i u školskom programu, jeste kratki roman *Kad su cvetale tikve*. Ali ja sam od njega čitave decenije nekako pomalo strahovao. I nikad, na književnim večerima, nisam želeo iz njega da čitam. Jer sam se plašio da tu može da iskrсне nešto sa čime se više ne slažem, što u književnom smislu nije po mom današnjem shvatanju. Sem toga, ta knjižica je u smislu kompozicije veoma napregnuta i jako mnogo zavisi od detalja, a ti detalji su na prvi pogled potpuno benigni, kao da im ništa u bližoj i daljoj okolini nije važno, naizgled bezbrižni u svom ispoljavanju i prosti kao pasulj. I tek kasnije se vidi da te pojedinosti u stvari neprekidno rade jedna za drugu i stalno se uzajamno podržavaju. Sada su mi opet izašla neka izdanja te knjižice, recimo, dvadeset šesto izdanje na srpskom jeziku i petnaesti prevod na strane jezike, i povodom toga sam je opet čitao i još jedanput sam zaključio da se dobro drži, što se na prvi pogled, kad uronite u detalje, ne mora videti. Morate biti začuđeni kad između više ravnopravne dece koje imate jedno vam tako odskoči da postane general. I vi, koji ste u vojsci najviše uspeli da postanete vojnik u vojnoj pekari, u kojoj ćete tek moći da jedete topao hleb koliko hoćete, ne možete da shvatite čudo koje se zove general.

---

<sup>1</sup> Intervju je prvobitno objavljen u zborniku „Grenzüberschreitungen: Traditionen und Identitäten in Südosteuropa. Festschrift für Gabriella Schubert (ured. W. Dahmen, P. Himstedt-Vaid i G. Ressel)“. Wiesbaden 2008 (= Balkanologische Veröffentlichungen Bd. 45), 182-188. Tekst sledi verziju u: D. Mihailović. Put po neprohod. Zbornik. Priredio Mihajlo Pantić. Beograd 2010, 41-65.

R. HODEL: Da li u vašem životu postoji trenutak kada ste odlučili da postanete pisac? Ili je tu više bio u pitanju proces privikavanja, u kojem ste sve više pisali?

D. MIHAILOVIĆ: Ja sam se odlučio da postanem pisac, ili sam se ponadao da ću to postati, kad sam imao osam godina, ako se dobro sećam. Teško je čoveku od sedamdeset sedam godina reći da je nešto odlučio pre skoro sedamdeset godina. Ko bi se toga sećao? Je li takva odluka mogla da bude toliko ozbiljna da bi se neko zatim u dugom životu koji je pred njim mogao baviti samo brljanjem po hartiji? Ali ja sam posle prvog razreda osnovne škole bio pročitao prevedenu knjigu *Životinje doktora Dulitla* objavljenu u dečkoj ediciji „Zlatna knjiga“. Njen pisac je bio Englez Hju Lofting (Hugh Lofting). I pretenciozno sam zaključio da će upravo to, pisanje, i to pre svega o životinjama, biti moj posao u budućem životu. Volim životinje, volim literaturu i smatrao sam da sam dobro izabrao. I zatim sam učinio sve što sam mogao da svoju odluku i ostvarim, i ne pretpostavljajući da će mi do objavljivanja prve knjige, sa svega šest pripovedaka, biti potrebno gotovo trideset godina. Naravno, pri tom je bilo i nekih drugih interesovanja, ali ona su manje-više bila kratkotrajna, pa mi je ovo u životu ostalo kao glavno. I možda i nisam bio tako odlučno baš sa osam nego, recimo, sa devet godina, ali, u svakom slučaju, još sam bio u osnovnoj školi.

R. HODEL: Ako se priselite vašeg detinjstva, ima li u njemu nekog doživljaja koji je bio za vas opredeljujući (osim onog čitanja Loftingove knjige)? Neko osnovno osećanje, koje je omogućilo taj „vanjski“ pogled na svet, koji pisac uvek ima?

D. MIHAILOVIĆ: Iskreno da kažem, ne mogu toga da se setim. Ja sam se oduvek zanimao za ljude i to je na neki način bila moja preokupacija. Oduvek sam mnogo više želeo da slušam nego sam da pričam. Još dok sam bio dečak, kad bih primetio da dva-tri čoveka negde sede i uz kafu ili rakiju pričaju o ratu, zarobljeništvu, bežanju iz logora, teškom radu na njivi ili planini, o hajdučkom teroru, uopšte nešto uzbudljivo, ja bih se sa strane privukao, priseo malo povučen među njih i – slušao. I možda je moje svojevremeno opredeljivanje za „skaz“ bilo uslovljeno upravo time, što sam voleo da slušam o ljudskim sudbinama, koje su me katkad nemalo iznenađivale. Čini vam se da imate posla sa čovekom koga odlično poznajete, koji je život proveo u nekom jasnom viđenju, skladno, mirno i bez velikih obrta, a u njegovoj istoriji koju pripoveda odjedanput vam se razotkriju svakojaka čudesa, od kojih vam se prosto zavrti u glavi. Nikad nisam voleo racionalno pisanje, u kojem možeš da predviđiš kuda će se ono kretati i šta će se s njegovim junakom desiti. Kad u ruke dobijem knjigu koja je predvidljiva kao priprosta šahovska partija, ja je brzo odbacujem. Takva mi je knjiga dosadna. I, kažem, možda me je upravo želja da slušam o ljudskim sudbinama, s iznenađenjima koje vam one mogu



prirediti, a individualne ljudske sudbine su uvek pune iznenađenja, i deponovanje pojedinih njihovih detalja u sećanje, u svoje vreme opredelilo za skaz.

R. HODEL: Jeste li i vi sami nekada, ne kao pisac nego kao običan građanin, pričali priče kao oni ljudi koje ste slušali?

D. MIHAILOVIĆ: Mislim da to nije prava osobina pisca. To su za pisca na izvestan način opasne pustolovine. Pisac u sebi akumulira neke ljudske priče za trenutak kad će ih staviti na hartiju. Ako ih pre pisanja neposredno nekome priča i prepričava, on se prazni i njegove akumulacije odlaze ni u šta.

R. HODEL: Vi ste u našim razgovorima govorili i o vašem detinjstvu. Šta biste rekli, u kojoj knjizi se vaše detinjstvo najviše odražava, i u kojim likovima?

D. MIHAILOVIĆ: Ja mislim da svaki pisac ima bar po jednu knjigu koja govori o njegovom detinjstvu. Moja takva knjiga jeste roman *Gori Morava*. U tom romanu ima tih emocija, iz detinjstva, iako mnogi detalji nisu autentični kao iz nekakve autobiografije. Ali emocije su autentične.

R. HODEL: Da li se sećate u kojim godinama vašeg detinjstva ste počeli da gledate kritički na svet, možda na religiju ili na ideološke stavove vaše sredine?

D. MIHAILOVIĆ: Dosta sam rano počeo kritički da gledam na okolinu. Možda sam upravo u vezi s tim napravio tu kardinalnu grešku u životu da sam se u jednom trenutku opredelio za komunističke ideje, još ne shvatajući suštinski agresivnost u njihovom sprovođenju i u održavanju režima nastalog na njihovoj ideologiji. Moja sredina je u socijalnom smislu bila jako niska. Tetka koja me je čuvala posle rane smrti moje majke, podigla od godinu i po dana, bila je nepismena i, iako izuzetna kao čovek, od mojeg interesovanja za knjige, nije ništa razumela. Umrla je kad sam imao šesnaest godina. Moj otac bio je inteligentan čovek, ali, nažalost, slab prema alkoholu i već sa četrdeset jednom isto je tako podlegao. I ja sam se kao sedamnaestogodišnjak našao takoreći na ulici.

U tim okolnostima ja sam već vrlo rano uvideo da svet oko mene nije naročit i da zaslužuje da ga čovek podvrgava kritici. Komunističko uverenje mi se jednog trenutka učinilo kao nešto što svojoj društvenoj kritici ima pravo i što u rukama drži rešenja za teškoće te male palanačke sredine, gde nema nikakvih viših ideala niti ikakvih viših emocija; ili, ako ih ima, one su skrivene i nevidljive. I tako sam, kao petnaestogodišnjak, postao član jugoslovenske omladinske komunističke organizacije, koja se zvala SKOJ. Ali to se kod mene završilo dosta tragično, jer sam, zbog kritičnosti i prema vladajućoj Komunističkoj partiji i prema njenoj tajnoj policiji, kroz četiri-pet godina pao u zatvor i u logor, koji bih, prema današnjim saznanjima, mogao uporediti s onim na ostrvu Gvantanamo u Južnoj Americi.

R. HODEL: Mi smo malo govorili o fikcionalizaciji vašeg detinjstva. Tomasa Mana su, recimo, krivili zato što je neke ličnosti iz svoje okoline u svojoj literaturi opisivao suviše stvarnosno, blisko. Da li ste i vi imali probleme s takvom vrstom fikcionalizacije?

D. MIHAILOVIĆ: Nisam siguran da li sam razumeo vaše pitanje. Da li mislite na fikcionalizaciju u literaturi?

R. HODEL: To je fikcionalizacija u literaturi, odnosno fikcionalizacija sopstvenog života, koja obuhvata i bliske poznanike i rođake. Drugim rečima, reč je o odnosu života i književnosti. Da li ste vi u vezi s tim imali neke probleme?

D. MIHAILOVIĆ: Ja sam vam u našem prethodnom razgovoru rekao da stvarnost nikad nisam opisivao, jer mi je to ličilo na pokušaj gnežđenja neke vrste politike u literaturi. Ali stvarnost mi je uvek predstavljala podsticaj za pisanje. Na taj način sam se branio od prepričavanja već napisane književnosti, odnosno od neoriginalnosti, čemu su postmodernisti, pa i neki moji prijatelji, lako podlegali, i tražio nekakvu sopstvenu izvornost. To je ono što o tom pitanju otprilike imam da kažem.

I smatrao sam da je sredina iz koje sam potekao suviše niska, socijalno, civilizaciono, obrazovno itd., pa u izvesnoj meri čak i moralno. I nisam uspevao da nađem kopču između civilizacije te zaostale palanke i visokih apstraktnih literaturnih viđenja kojima sam težio. Tu kopču sam nalazio u emocijama pri tumačenju likova.

Rekao bih da Srbija predstavlja neobičan spoj dobrih ljudi koji svoje dobre osobine ne uspevaju da usaglase i da ih ispolje u nekakvim opštim htenjima kojima bi došli do nameravanih ciljeva. To je, po mom mišljenju, teško za svakog pisca, koji neretko ume da podleagne političkim objašnjenjima ovakvih socijalnih i istorijskih neuspeha. A to sam na svaki način pokušavao da izbegnem, i iz sopstvenog ličnog odnosa prema politici i zato što nisam najbolje video dobre političke puteve do dostizanja valjanih ciljeva.

Pri tome postoji i ta teškoća u vezi s jezikom, o čemu sam poslednjih godina dosta govorio. Jer kada vi kao pisac imate posla s likovima koji se izražavaju neknjiževnim jezikom, to za vas postaje još mnogo komplikovanije nego kad vam se oni kreću u prihvatljivom i uobičajenom književnom idiomu.

R. HODEL: Mi ćemo još produžiti razgovor o književnom jeziku. Ali pre toga bih hteo da se vratimo načinu kako vi radite. Da li se vaš način pisanja menjao tokom vašeg života? U jednom intervjuu Borisav Stanković je na pitanje da li oseća radost stvaranja odgovorio ovakvim rečima: „Ne, ja ne volim da radim. I teško je to; to je, kao kad čovek uzme da kopa ...“<sup>2</sup> Kako ste Vi pisali ranije i kako pišete sada? Da li se to menjalo u toku vašeg stvaralaštva?

<sup>2</sup> Bora Stanković. *Sabrana dela*. Beograd 1985, VI, 264.

D. MIHAILOVIĆ: Nije se menjalo utoliko što mi je bilo teško i nekada, a teško i sada. Danas mi je to pogotovu teško, jer se približavam onom trenutku kad ću nestati s ovog sveta. A pre tog nestanka kod svakoga pisca nastaje jedno vreme kad u stvari ne radi ništa. To sam već više puta video. Pisac koji više ne radi u stvari se priprema za fizičku smrt. Možda je, dakle, to sada nastalo i kod mene. Ja sada ne radim gotovo ništa što je u vezi sa fikcionalnom književnošću i ono što pišem o jeziku možda predstavlja surogat za moj nekadašnji rad. Moj pravi rad je, naravno, čisto fikcionalna, umetnička, prozna književnost. A toga u ovom trenutku kod mene ima malo. Nešto pokušavam, ali mi ne polazi za rukom.

R. HODEL: U grčkom jeziku postoji termin koji glasi *hēlikia*, koji označava predstavu da čovek u svom veku ima razne faze. Ove faze, ili uzrasti, u nekom smislu opredeljuju i njegov pogled na svet. Tako, čovek u mladosti ima sasvim drugačiji pogled na svet nego kad je „u svojim najboljim godinama“ ili kad „zađe u godine“. Da li i vi to doživljavate?

D. MIHAILOVIĆ: To je apsolutno tačno. Kada ste me vi prošli put upitali da li se moj pogled na svet u mojoj književnosti izmenio, rekao sam da nije. Ali ja sada vidim da, zapravo, u radu imam četiri faze, koliko sam mogao da identifikujem. Dakle, prva bi bila ona koja se odnosi na „skaz“, druga bi označavala prelazak na pripovedno treće lice, treća bi predstavljala otkrivanje Golog otoka i četvrta bi možda bila ova o jeziku; s tim što ona već možda pripada nekoj vrsti naučnog rada. I te faze nisu dolazile jedna za drugom, kao što bi se očekivalo, nego su bile pomešane; zato to ponekad i izaziva nerazumevanje toga što sam radio. Pri tom, naravno, postoji i dramski deo mog pisanja, kao, eventualno, posebna faza, mada bi se ona mogla nazvati i sekundarnom. Jer većina mojih drama, kojih i nemam ne znam koliko, nastala je na inspiracijama iz mojih pripovedaka.

Dakle, sa godinama menja se i pogled na svet, u pravu ste.

R. HODEL: Ako bismo malo detaljnije ušli u pomenute faze vašeg stvaralaštva, ja bih rekao da u prvoj, „skaznoj“ fazi pokušavate da spoznate svet preko jezika. Reč je o nekoj vrsti „lingvističke proze“. Ali u poslednjoj ili možda pretposlednjoj vašoj fazi vi ste se više okrenuli ka određenoj dogmatici. Da li biste se složili s time? Dogmatika je, svakako, suviše teška reč, više je u pitanju primetna „auktorijalnost“, neki učvršćen autorski stav u gledanju na svet, čega u prvoj fazi skoro da nema. U prvim vašim knjigama premoćna je zainteresovanost za nešto što je skoro izvan sopstvenih („auktorijalnih“) interesovanja, dok se u poslednjim knjigama okrećete čoveku koji ima određena ubeđenja o svetu, istoriji ovih prostora, jeziku.

D. MIHAILOVIĆ: Nisam toliko u to ubeđen; zaista ne znam. Ali je istina da čovek sa godinama sve više o svetu saznaje i u vezi s nekim pitanjima dolazi

i do izvesnih zaključaka. Nije isključeno da sam postao sluga nekih sopstvenih zaključaka, kao što je slučaj s angažovanjem oko jezika, iako ja nisam neko ko bi bio odviše revnostan u službi određenim mišljenjima. Mišljenja se menjaju: šta ćeš da radiš sa svojim literarnim poduhvatima suviše u službi izvesnih racionalnih zaključaka kojima je prošao vek trajanja? Da sam pisao priče zasnovane na divljenju Staljinu ili Titu, kojima sam se kao gimnazijski klinac možda i divio, ne znam šta bih sada s njima radio. Ja sam tragalac, ne zadovoljavam se izvetrelim, otrcanim društvenim zaključcima i stalno kopam za novim i dubljim viđenjima. I ovo što radim oko jezika je nešto što mi se nametnulo kao lična, takoreći privatna obaveza prema ljudima; onako kao što sam, primoran unutrašnjim zahtevima, istraživao i pisao o Golom otoku, ne zasnivajući svoje traganje na političkim premisama.

R. HODEL: Da li se rehabilitacijom golootočana za vas završila priča o Golom otoku?

D. MIHAILOVIĆ: Ne možete za jedan odsečak života koji ste preživeli i naizgled završili reći da je s njim i gotovo. Kao žene koje ste nekad voleli i s kojima ste živeli, kao deca koju ste izrodili, kao prijatelji s kojima ste prijateljevali, sve to, u drugom obliku, uvek ostaje u vama i možda će ostati dok budete živi. Ali, racionalno gledano, ovo bi moglo biti i tako kako kažete; možda sam taj deo svog posla zaista završio. Smatrao sam da to treba da uradim zato što nisam mogao da prihvatim da se o jednoj užasnoj ljudskoj tragediji govori samo politički, nego da joj se mora prići ljudski, te da se ljudskim govorom ta velika tajna mora razotkriti. Bez obzira na to što je bilo i drugih koji su se istom stvari bavili, smatram da sam taj posao sa svoje tačke gledišta u najvećem delu obavio.

R. HODEL: Da se vratimo na ono što sam hteo pitati u vezi s auktorijalnošću prve i poslednje faze vašeg stvaralaštva. Čini mi se da ste vi kao pisac u prvoj fazi – izrazito, skoro isključivo – orijentisani prema pojedincu, prema individuumu, i da neko kolektivno opredeljenje vaših junaka vas skoro da ne zanima. Međutim, u poslednjoj vašoj knjizi *Majstorsko pismo* (Beograd 2007) mogu da nađem izraze kao „naša nesavršena duša“ ili: „U ne baš mnogo sposobnom srpskom narodu, katkad se desi da se pojavi neki ... Jovan Skerlić“. Ili govorite o dinarskom tipu ili Srbinu kao takvom. Da li to postoji? Ja tu vidim dosta veliku razliku između onog što ste nekad pisali i što pišete sada. Da li to treba shvatiti kao polemiku u određenom istorijskom kontekstu ili je, pak, reč o dubokom ubeđenju da postoji nešto kao „dinarski tip“ ili „Srbini“?

D. MIHAILOVIĆ: To je sasvim drugačiji tip pisanja. To je tip racionalnog pisanja, racionalnog razmišljanja o svetu koji nas okružuje. Onu rečenicu koju ste citirali izgovorio sam u posmrtnom govoru jednom prijatelju. U racionalnom razmišljanju takvi pojmovi postoje. U mojoj literaturi ne znam da li ih

ima, ja bih rekao da ih u onome što se zove umetničko pisanje zaista nema. A ova knjiga i nije pripovedna i ne treba je meriti kao umetničku prozu, u njoj nema nijedne pripovetke.

Mi, hoću da kažem, u stvari trpimo teror nekih gorštaka proglašanih za takozvanu dinarsku rasu, koji su napustili svoje koze i ovce u planini i nezvani došli u jedan pitom i dosta njanjav svet da mu kažu da su najbolji i da imaju pravo da mu sede na glavi. U tome su im pomagali režimi prve, druge i treće Jugoslavije, a u dobroj meri naruku im ide i današnji režim u Srbiji, pogotovu preko dveju vodećih demokratskih stranaka. Čitava ideja o Jugoslaviji – a slično se, nažalost, misli i u sadašnjoj Srbiji, koja je, i pored svih strašnih poraza i tragedija u XX veku, tupoumno ostala projugoslovenska – bila je zasnovana na besmislenoj etnološkoj teoriji Jovana Cvijića da najbolji deo srpskog naroda ne živi u Srbiji nego izvan nje, naročito preko Drine, i da Srbi iz Srbije imaju istorijsku dužnost da izginu da bi taj najbolji deo sopstvenog naroda priveli jednoj nemogućnoj državi. Ta nemogućna država je već treći put u dimu i krvi nestala, a maloumne jugoslovenske ideje i stečene prednosti dinarske rase u Srbiji su ostale. I ja, pripadajući ovom smoljavom i slinavom svetu Srbije, povremeno poželim da ljudima sa planine, kojih zbog njihove fizičke zavodljivosti i prevarnog šarma imam u priličnoj količini i u familiji, poručim da nam se skinu sa vrata i da se nose dođavola natrag svojim zaboravljenim gladnim kozama.

R. HODEL: U knjizi *Majstorsko pismo*, u glavi „Kako da povratim samopoštovanje“ čitam: „Na kraju popisnika (u mom dosjeu) stoji da pažnju tajne policije uživam iz tri razloga: prvo, kao pristalica Rezolucije Informbiroa, odnosno golootočanin, drugo, kao srpski nacionalista, i treće, kao saradnik francuske obaveštajne službe“ (str. 55). Prvi i treći razlog se u vašoj knjizi komentariše, drugi se samo pominje. Da li biste mogli to da prokomentarišete? Jer optuživali su vas kao „srpskog nacionalistu“. O čemu je tu reč?

D. MIHAILOVIĆ: Reč je samo o tome što sam već dugo govorio da je Jugoslavija sklona padu i da će pasti, te da Srbi moraju što pre da počnu da vode računa o svom životu izvan Jugoslavije. I samo to je u pitanju, nema ničega više. Titoizmu su ovakve ideje kakve su moje jako smetale, jer se kobajagi zalagao za Jugoslaviju, ali za svaku nevolju u njoj redovno je krivio Srbijance, to jest Srbe iz Srbije. Grubo kazano, Josip Broz je Jugoslaviju želeo da vidi kao zemlju bez Srba iz Srbije i kad god je mogao da ih liši nekog prava, on je to sprovodio, ređe preko Hrvata i Slovenaca, a češće preko drugih Srba, pre svega preko Crnogoraca.

Mogao bih reći da Josip Broz i ja nismo ginuli od uzajamnih simpatija, iako su nam dometi bili različiti, jer je on mene mogao ubiti, a ja njega nisam. On je 25. oktobra 1969. u jednom govoru u Zrenjaninu mene napao zbog drame *Kad su cvetle tikve*, koju, naravno, nije ni čitao ni gledao u Jugoslo-

venskom dramskom pozorištu, i ona je istog dana pred šestu reprizu skinuta s repertoara. Nastala je paklena dreka protiv takozvanog crnog talasa u književnosti i kulturi, i protiv golootočana, naravno, i to se pre svega odnosilo na srpsku kulturu, koja je, sve u svemu, ipak bila najrazvijenija. A onda je šef srpskog Saveza komunista Marko Nikezić, koji je važio za liberalnog političara, da bi se uvukao Brozu u ono što u ovom razgovoru ne bismo spominjali, tome dosolio rekavši, opet u nekom javnom govoru, da ovakve stvari kao što je moja drama predstavljaju klasnu i nacionalnu izdaju. I to je zatim, klasna i nacionalna izdaja, postalo formula kojom su mi u nastavku više godina drali kožu i koja se u onim dvema tačkama našla i u mom dosjeu kao lažni razlog za policijsko praćenje.

U mojoj knjizi *Crveno i plavo* (Beograd, NIN, 2001), koja je po koncepciji slična *Majstorskom pismu*, o pretpostavkama da će Jugoslavija propasti i da Srbi moraju da se okrenu k sebi, govorio sam u više navrata. Posebno vam skrećem pažnju na izjavu u „Borbi“, datu povodom izbijanja sukoba u Sloveniji i Hrvatskoj 1990. i na moj obimniji članak u NIN-u povodom Miloševićevog proglašenja treće Jugoslavije 1992. godine. Njihovi naslovi dosta su rečiti: „Jugoslavija je propala“ (120. str.) i „Treći život opasne opsene“ (156. str.).

U martu 1990. u Beogradu su izbile velike demonstracije protiv Miloševićevog režima, najpre jedna na Trgu Republike devetog, u organizaciji Srpskog pokreta obnove, u kojoj nisam učestvovao, pa zatim, u nastavku ove, druga, studentska, na Terazijama ispred hotela „Moskve“. U noći između 12. i 13. marta moji prijatelji Vladeta Janković, Gojko Đogo i ja, sva trojica sa ženama, sedeli smo na spratu restorana „Moskve“ i kroz veliki prozor gledali i slušali govornike, koji su se pred masom od 50 hiljada ljudi neprekidno smenjivali. Jednog trenutka iz mase su povikali: „Gde su akademici!“ Moji prijatelji su to shvatili kao da pozivaju mene i takoreći me izgurali na govornicu. I ja sam, oko 1 sat posle ponoći 13. marta, otprilike izgovorio da prisustvujemo raspadu Jugoslavije i da mladi ljudi, ako neko ushtedne da ih pošalje u Hrvatsku ili nekud drugde da je brane i oživljavaju, treba da znaju da to nije njihov posao. Jugoslavija je propala i nema joj povratka. I mi treba da se okrenemo, rekao sam, Srbiji, koja je naša prava otadžbina, a ne da prolivamo krv, svoju i tuđu, za nešto što je već nestalo. Čuo sam da je partijski list „Borba“ kroz dva-tri dana, između ostalih govornika, pomenula i ovaj moj nastup – članak, doduše, nisam video – i da je rekla da mi je publika zbog tih reči zviždala. U onoj tremi ja zvižduke nisam čuo, ali atmosfera je, toliko jesam primetio, bila dosta hladna.

Eto, to je ono što su oni, bar kad sam ja u pitanju, nazivali nacionalizmom, i to onim malignim, šovinističkim, koji obuhvata i nanošenje zla drugima samo zato što nisu tvoje narodnosti. Čim ti progovoriš o tome da u ovome svetu postoji i Srbija i da njeno postojanje zahteva da joj se posvećuje pažnja, grakne se, i u takozvanoj drugoj Srbiji i na Zapadu, koji se, na obema stra-

nama, u našima poslovima dosta zasnivaju na neotitoizmu, da se oglašava opasan srpski nacionalizam. A već ako progovoriš i o Golom otoku, kao da njegove još žive retke žrtve nisu starci od osamdeset i devedeset godina, ulećeš u američku varijantu opsesivne i paranoidne rusofobije, koja bi te prosto istucala u avanu kao lek za svoju političku migrenu.

R. HODEL: A gde biste vi videli rešenje za Kosovo i Republiku Srpsku?

D. MIHAILOVIĆ: To je jedno političko pitanje, za koje nisam nadležan. Ja prosto ne želim o tome da govorim, zato što se za politička pitanja interesujem samo kao običan čitalac novina. A to, pretpostavljam, nije dovoljno za jedan ozbiljan razgovor. Naravno, ja sam za to da i Kosovo i Republika Srpska budu uz Srbiju, ali kako bi to bilo moguće, zaista ne znam. Mada kad su u pitanju Hercegovci iz Republike Srpske, pomalo se brinem što nedovoljno razumeju kad Srbijanci kritički govore o Vukovoj jezičkoj reformi i o Cvijićevim etnološkim teorijama, koje su nama, uz one poznate značajne naučne dobiti, donele i nemale nevolje. Ne mislim da je u pogledu koji me zanima u Republici Srpskoj baš isto kao u Crnoj Gori, gde postoji i Dukljanska akademija. Ali ima i nekih sličnosti, neke smešne bahatosti i nadmenosti, koje u ljudima preprečuju pozitivnu kritičnost, i to mene pomalo zabrinjava.

R. HODEL: Rekli ste da ste u politici običan građanin koji čita novine. Da li se to odnosi i na politička pitanja kao takva? Nije li pisac, koji je javna ličnost, pozvan da u javnosti govori i o politici? Kakvu imate predstavu o piscu kao javnoj ličnosti i o njegovoj ulozi u političkoj javnosti?

D. MIHAILOVIĆ: Ja ne vidim dobrog pisca kao čoveka koji je uspešan u političkoj javnosti. Mislim da on tu ne ume najbolje da se snalazi. Ono što sam izjavljivao da se gadim politike ostaje za mene u važnosti i dan-danji. Jer kad ponekad izreknem mišljenje i o nekom političkom pitanju, kao ovo sad o Kosovu i Republici Srpskoj, ono mi je najčešće iznuđeno. Meni je razgovor s vama interesantan zato što vidim da poznajete ono o čemu želite da razgovaramo, a to je moje pisanje, i umete o njemu da razmišljate, bez obzira na moguću različitost u mišljenjima. A ljudi koji me najčešće spopadaju za novinske razgovore uglavnom vrlo malo znaju šta sam radio i onda im ne preostaje ništa drugo nego da me pitaju o politici. Jednom mi se desilo da me je mlada radio-novinarka, dok smo čekali uključivanje u kulturnu emisiju, upitala: „Molim vas, kažete mi, šta ste vi ono, beše, napisali?“ I onda ona nema sa mnom o čemu drugom da razgovara nego o nevažnim i prolaznim političkim događajima, koje ja možda i ne poznajem.

R. HODEL: Vi ste često i opširno govorili o jeziku i o dijalektima. Vaš odnos prema savremenom književnojezičkom standardu donekle podseća na odnos Stankovića prema beogradskom stilu početkom XX veka. A njega su, priznajući mu „samonikao talenat“ i „istočno osećanje“ u književnosti, u isto

vreme kritikovali zbog nestandardnog, „negramatičkog jezika“, „rdavog reda reči“ i „slabe kompozicije“. Sada se Bora Stanković gleda kao jedan od najvećih srpskih pisaca. O čemu je tu, zapravo, reč? Da li pre svega o južnoj Srbiji, odnosno o „kolonijalnoj Srbiji“ u jezičkom pogledu, kako pišete u *Majstorskom pismu*<sup>3</sup>, gde citirate i izreku „Što južnije, to tužnije“? Ili je, uopšte uzev, u pitanju odnos centra prema periferiji?

D. MIHAILOVIĆ: Moguće je da je reč o periferiji. Ali južna Srbija se nalazi u srednjoj Srbiji, a sticajem okolnosti veći deo Srbije se lingvistički našao na periferiji i srpskohrvatskog i srpskog jezika. I sada, kad se nekadašnja središnjica srpskohrvatskog jezika, Hercegovina, Bosna i Crna Gora, predvođena već osamostaljenom Hrvatskom, obrela u novim i posebnim državama, koje se zalažu za izdvojene i posebne jezike, pitam se gde se nalazi Srbija. Naša nauka o jeziku, koja nema mnogo smisla za vizije budućnosti, zalaže se da Srbija ostane tu gde se našla, braneći ono što propada, za čiju odbranu nema nikakvog interesa, i sa budućnošću da postane jezička kolonija zemljica koje su bez snage za predvodničku ulogu. To, bojim se, nama ne obećava bogzna šta, da ne kažem da nam i veoma opasno preti, možda čak do nestanka s lica Zemlje. Jer u Africi i Aziji ima mnogo naroda bez kodifikovanog jezika, pa nekako opstaju. Ali neki, može biti, i nestaju. Ja takvu sudbinu mojoj zemlji ne bih preporučio. Zato smatram da srpska nauka o jeziku treba da prestane da se bavi onom pretpostavljenom bivšom središnjicom srpskohrvatskog jezika i da se, za svoje dobro, bez inačenja s okolinom, okrene k sebi. I da svoje lingvističke odluke donosi na osnovi sopstvenog jezika, ma kakav on bio i ma šta se u sadašnjoj nauci o njemu mislilo.

R. HODEL: Šta to, konkretno, znači? Da li biste vi u buduću kodifikaciju srpskog jezika uključili samo akcenat i leksiku južne Srbije? Ili bi se tu našle i one morfološke i sintaksičke strukture koje se sada razlikuju od standarda i već polako prelaze u susedne jezike?

D. MIHAILOVIĆ: S oproštenjem, ja sam jezički mislilac, a nisam ni jezički stručnjak ni naučnik. Stoga se nikako ne bih usudio da stručnjacima i naučnicima dajem instrukcije šta konkretno treba da rade. Ja samo smatram da se srpska lingvistika, koja se, pod okriljem Beogradskog univerziteta i Srpske akademije nauka, najvećim delom razvija u Beogradu, mora da se pre svega bavi negovanjem jezika Srbije, a ne kobajagi nekakvom celinom srpskog ili srpskohrvatskog jezika, zalazeći pri tom u tuđe državne atare. Na taj prevarni način u Srbiju se uvodi, da kažem, crnogorski smisao jezika, a ovo što postoji kod nas zaboravlja i čak nipodaštava. Ovakav zahtev je utoliko logičniji što su nove države za svoje odvojene jezike osnovala i odgovarajuće naučne

<sup>3</sup> Dragoslav Mihailović. Kolonijalna Srbija. // D. Mihailović. Majstorsko pismo. Beograd 2007, 95-115, str. 110.



ustanove. Dakle, ne može se Srbija i dalje brinuti o Crnoj Gori, ili o Bosni i Hercegovini, a pogotovu o Hrvatskoj, nego mora, pre svega i iznad svega, obavljati poslove u sopstvenoj kući, pa tek onda, ako je u mogućnosti, pomagati drugima (ako oni to žele!).

A ja nikad nisam ni rekao da su to različiti jezici, nego jedan te isti, koji je, međutim, najverovatnije, u raspadu. Nove države koriste svoje pravo da o jezičkom pitanju odlučuju onako kako njima odgovara i niko sa strane ne sme da im se meša. Ono što se svojevremeno desilo na Skandinavskom poluostrvu, kada se jedan skandinavski jezik raspao na tri, na švedski, danski i norveški, po svoj prilici desiće se i kod nas. I mi na to moramo dobro da reagujemo. Pred neminovnošću događaja koje ne možemo predvideti, moramo da budemo spremni i za najgore, a ne da se zanosimo blesavom optimističkom nadom da se, valjda, ništa loše neće desiti. Desiće se; kao što se već desilo. Politikom velikih sila naša zemlja danas nije ugrožena samo na Kosovu nego, s nekim sličnim scenarijem, možda i u Vojvodini i u Sandžaku. I ako se nešto od toga dogodi, a mi ne budemo spremni, šta će Srbija, sa svojim dijalektima na jugu, istoku i u srednjem delu zemlje, nebrigom udaljenima od standardnog jezika, moći da uradi? Moći će samo da podvijena repa potpiše da je postala duhovna kolonija Crne Gore.

Naučnici u Srpskoj akademiji nauka, uprkos teškim i tragičnim događajima koje smo doživeli, tvrde da je sve u našem jeziku jednom za svagda rešeno. Nije rešeno. Nije bilo dobro rešenje ni kako je Vuk pre sto pedeset godina rešio, jer je od naših dijalekatskih područja samo donekle poznavao istok naše zemlje (i nije ga u lingvističkim istraživanjima uvažavao), a srednji i južni deo uopšte nije. A sada je još gore.

R. HODEL: Još mi nije dovoljno jasno da li vi zahtevate da se standardni jezik „raširi“ u dijalektološkom pogledu (pre svega prema jugu). Ili predlažete prekodifikaciju srpskog jezika kao jezičkog sistema?

D. MIHAILOVIĆ: Ja mislim da se ni za šta u ovome svetu nikada ne može reći da je završeno, jer je sve u njemu u neprekidnom komešanju i menjanju. I u tom smislu mora da se menja i gledanje na književni jezik. A šta bi kod nas trebalo baš konkretno menjati, ne umem da kažem. Možda bi čak, kao što ste maločas napomenuli, sasvim dovoljne bile i neke skromne akcentološke i leksikološke dopune. Ali i o tome bi odluke donosili stručnjaci i naučnici, koji će to dobro raditi samo ako, kao što sam rekao u referatu na Međunarodnom skupu slavista u septembru 2007. u Beogradu (koji je vama poznat), postojećem jeziku Srbije priđu *prisnije*. Ako te prisnosti nema, kao što je sada nema, nego se na jezik Srbije gleda sa mrštenjem i prikrivenim gađenjem, neće ni za nas ni za njih biti dobro. Jer ni takozvani srpski lingvisti neće u takvim okolnostima u Srbiji uživati simpatije i poštovanje, što bi kao drugi ljudi želeli, i možda će čak doživeti vrlo neprijatna iznenađenja.

R. HODEL: Još jedno, poslednje pitanje u vezi s jezikom. Ima pokušaja da se kodificira i crnogorski jezik. U nekom smislu ima tu i doslednosti: ako već postoje ili treba da postoje hrvatski, bosanski (bošnjački), odnosno srpski, zašto ne bi postojao i crnogorski? Sve po teritorijalnom principu: svaka nacija (u smislu građana jedne države) mora ili želi da ima svoj jezik. Ali, bez obzira na pravo nacije ili naroda na jezičko samoopredelenje, čini mi se da u tom razgraničavanju ima i određenih opasnosti. Ako se ti „jezici“ ili „nacionalne varijante“ policentričnog štokavskog jezičkog sistema razvijaju u raznim pravcima, radikalno se smanjuje teritorija njihovih korisnika, a time i knjižno tržište. Čitavo štokavsko jezičko područje bi se time izložilo opasnosti da sve više gubi zvanične funkcije standardnog jezika, naprimer, funkciju medijuma u međunarodnoj komunikaciji ili nauci. Takav je već slučaj, recimo, u Nizozemskoj, gde se sve više štampa na engleskom jeziku. Možda je taj proces neizbežan, ali teško mogu sebi da predstavim da čovek koji se borio za samostalnost hrvatskog ili crnogorskog jezika može da akceptira da se njegov maternji jezik sada spušta na nivo nižeg varijeteta.

D. MIHAILOVIĆ: Mislim da ste u pravu. U smislu vašeg razmišljanja, ni celovit srpskohrvatski jezik ne može da se odupre toj strašnoj prevlasti engleskog jezika. Ne može da mu se odupre ni moćni ruski jezik, a kamoli jedan srpskohrvatski, ako zamišljamo da takav jezik i dalje postoji. I jedino možemo da stvorimo izvesnu zaštitu. Ta zaštita se za srpski jezik nalazi u Srbiji, a nikako negde drugde. I on može sasvim skladno da saraduje sa srpskim jezikom u Republici Srpskoj, i ako to žele Bosanci, sa bošnjačkim ako se kodifikuje kao poseban, može da saraduje sa hrvatskim, a pogotovu sa crnogorskim, odakle u stvari potiče veliki deo kodifikacije današnjeg srpskog.

Ali mi moramo da se oslobodimo položaja da nam preko nauke i državnih ustanova u našem jeziku gazduju Crnogorci. Oni tvrde da su „najbolji Srbi“, ali to je izmišljotina, koja u istoriji nema nikakvu potvrdu. Da su najbolji, ne bi veći njihov deo promenio nacionalost. Da su najbolji, ne bi za poslednjih devedeset godina čak četiri puta okrenuli leđa Srbiji kad je ona bila u velikim teškoćama. To se desilo na početku Prvog svetskog rata januara 1916, kad su kao država kapitulirali, 1999. godine kad je Srbija bombardovana, a njihovi državnici šenili pred moćnim neprijateljima da ih razlikuju od nas, jer smo ih mi kobajagi na nešto prisilili, 2006. godine kad su se državno od nas odvojili i 2008. kad su, iako su nas decenijama zasipali parolom „Kosovo – najskuplja srpska riječ“, priznali odcepljenu kosovsku državu. Sada imaju svoju državu, imaju dve akademije, imaju svoj univerzitet, prave svoj posebni jezik i mi u odnosu na njih treba da načinimo izvesnu odstupnicu. Jer, da budem iskren, mislim da nas u jeziku, i ne samo u jeziku, niko iz bivše Jugoslavije, osim Šiptara na Kosovu, ne ugrožava više nego

Crnogorci. Zahvaljujući titoizmu, oni su zauzeli premoćan broj istaknutih funkcija u kulturnom i državnom životu Srbije i zadržali se na tim mestima do danas. I ti ljudi blokiraju svaki pokušaj naše zemlje da se odmakne od uloge krivca i stalnog ulagača u istorijski promašaj zvani Jugoslavija.



## VLADIMIR PIŠTALO: *MANIFESTI*. JEDAN OSVRT<sup>1</sup>

Srpski autor Vladimir Pištalo dospio je posljednjih godina u posebnu pažnju kako čitalačke publike tako i književne kritike. Razlog tome je prije svega njegov biografski roman *Tesla, portret među maskama* koji je za 2008. godinu nagrađen NIN-ovom nagradom za književnost<sup>2</sup>. Na osnovu ovog uspjeha dolaze i ranija Pištalova djela ponovo snažnije u fokus javnosti. Tako su sa drugim izdanjem lirskog portreta Nikole Tesle kod istog izdavača Agora (Zrenjanin 2009) ponovo objavljeni i *Manifesti*.

Od njihovog prvog objavljivanja 1986. su protekle ne samo dvije decenije nego se i politički i književnohistorijski kontekst radikalno promijenio – dovoljan razlog za retrospektivu.

*Manifesti* Pištala su bili čitani kao postmoderni *Illuminisan* eseji (kako glasi podnaslov) ne samo s obzirom na pozadinu 1984-te objavljenog *Hazarskog rečnika*<sup>3</sup> i široku postmodernu diskusiju u časopisima kao što su *Polja*, *Naši razgledi* ili *Quorum*, nego je njihova „poslijemoderna“ poetika i danas jasna i aktuelna. Međutim, istovremeno iz današnje perspektive dobija na konturama jedna tendencija knjige, koja je predstavi o kraju „meta-priče“ (F. Lyotard) upravo suprotstavljena. Na ovaj aspekt ćemo se morati naknadno vratiti. No, prije toga ćemo ipak pozvati u sjećanje osnovne postmodernističke crte djela.

U drugom dijelu novog izdanja *Manifesta* koji je naslovljen sa *Beogradska manufaktura snova* i datiran u 1987. godinu pripovjedač, koji pod autorovim imenom (Vladimir Pištalo) zastupa jednu „grupu intimno potpuno istinitu, a izmišljenu“<sup>4</sup>, deklariše i svog preteču: „Pretečom se može smatrati učeni Vizantinac Milorad Pavić“ (96).

<sup>1</sup> Članak je prvobitno objavljen u zborniku „U čast Pera Jakobsona. Zbornik radova“. Beograd 2010, 481- 490.

<sup>2</sup> Iste godine je roman na prijedlog selektora Bosne i Hercegovine za nagradu Meše Selimovića u Tuzli (Enver Kazaz) stajao na prvom mjestu.

<sup>3</sup> Milorad Pavić. *Hazarski rečnik*. Roman Lexikon. Roman je objavljen u jednom „muškom“ i jednom „ženskom“ primjerku – na njemački preveden od Bärbel Schulte (Hanser-Verlag, München 1988).

<sup>4</sup> Vladimir Pištalo. *Manifesti*. *Illuminisan* eseji. Zrenjanin, Beograd 2009, 87. Iz ovog djela citiramo uz navod broja strane.

Sa Pavićevim imenom nije pomenuta samo jedna od mnogobrojnih intertekstualnih veza nego time 26-godišnji Pištalo postavlja svoju knjigu, takođe, jednoznačno u kontekst postmoderne.

Kao možda odlučujući topos postmoderne književnosti pokazuje se iz današnje perspektive *kraj velike priče* ili kako je to još nedavno u duhu jezičke igre glasilo: promjena od priče (*Geschichte*) ka pričicama (*Geschichtchen*). Tako francuski filozof Lyotard kritikuje na prominentnom mjestu predstavu velike priče kao meta-priče koja je nužno osnovni princip svakom objašnjenju svijeta, npr. emancipacija čovječanstva ili onozemaljska pravda; čime se pretpostavlja i određena politička praksa: Meta-priča želi, tako glasi kritika per se, da se nametne sveobuhvatno i potpuno. Ovoj opsesiji totaliteta suprotstavlja Lyotard, u anticipaciji prema apelu Habermasove univerzalističke etike diskursa, neumanjivu diferentnost (*le différend*), kome on dodaje novi pojam pravde: „Stvar je dobra, ali njeni argumenti nisu. Konsenzus je postao jedna zastarjela i suspektna vrijednost, ali ne i pravda. Mora se, dakle, doći do ideje i prakse pravednosti, koja nije spojena sa konsenzusom.“<sup>5</sup>

U *Manifestima* se već u makrostrukturnim priložima otkriva pokušaj da se oni otmu vladivini meta-priče. Knjiga se sastoji od „Prologa“ i sedam „Manifesta“ čime treba da se ponište dva principa koherencije tradicionalne književnosti: temporalni slijed koji se predstavlja kao hronologija događajnih momenata i kauzalno-logično povezivanje koje se odražava u psihološkoj motiviranosti radnje i dispozicija. Ako se prisjetimo aluzija na Crnjanskijevu *Lirika Itake* koje odzvanjaju već u „Prologu“, onda se pojedinačni Manifesti, koji su svi pisani iz različitih perspektiva, mogu čitati kao pjesme jednog ciklusa koje dalekosežno zahtijevaju samostalnost.

O „pjesmama“ se eksplicitno govori i u prvom poglavlju naslovljenom sa „Manifest“: „Ove pesme su stalno udvaranje“ (12). A u „Prologu“ čitamo sljedeće:

Izmišljati fabulu – infantilno je! [...] Radnja je jelka na koju pisac veša ukrase. Neka oni ostanu u vazduhu, pulsirajući i smenjujući se kao tihi vatromet (8).

<sup>5</sup> Jean-François Lyotard. *La condition postmoderne. Rapport sur le savoir*. Paris 1979, 106 (Na njemačkom: *Das postmoderne Wissen. Ein Bericht*. Graz-Wien 1986, 190). Koliko su ove ideje danas dospjele u široku javnost, pokazuje debata oko frajburškog socioantropologa Christiana Giordana. Giordano smatra da je „kulturalna distanca“ između domaćih i useljenika u Švajcarskoj prevelika da bi svi oni mogli biti mjereni istim aršinom. Zato on zahtijeva da se kulturalne posebnosti uzimaju u obzir i u pravnim odlukama. Jer životna praksa izgleda i tako potpuno drugačije. Njegov prijedlog konkretno glasi: U određenim područjima, naročito u građanskom i porodičnom pravu kao i u finansijskim poslovima trebalo bi se uvesti za muslimanske emigrante šerijatsko pravo. Pravnički pluralizam kao odgovor na multikulturalnost.

Ono što pojedine elemente teksta drži na okupu jeste uistinu izgrađeno po principu lirskog monologa: obilježena tonalnost koja manifestuje glas govornika, a time i njegovo raspoloženje. Ovdje je to glas entuzijastičnog polaska na put čiji se patos blago ukida izvjesnom samoironijom i melanholijom. Upravo je u tome prisutan rani Crnjanski – i to mnogo snažnije nego npr. polemički Krleža jednog *Hrvatskog boga Marsa* ili pak „barbarogenijalni“ Zenitisti<sup>6</sup> oko Ljubomira Micića.

Ovaj tipični lirski oblik koherencije teksta manifestuje se na nivou teksta naročito upadljivo u razvučenom korišćenju metafora. Sljedeći odlomak iz „Ambadorskog manifesta“ može se posmatrati kao reprezentativan za cijelu knjigu:

U zlatno popodne, horovi su dočekali moj brod koji je u krici galebova, trubeći uplovljavao u luku! Dignute glave gledao sam ogromne izložbe oblaka nad gradom! (18)

Metafore su ovdje toliko ekscesivno upotrijebljene da se pasaži pravog govora skoro ne mogu odijeliti od nepravog (prenesenog) govora. Ne opisuje se slikovito trijumfalni dolazak broda koji prati horska pjesma, nego i navodno konkretan brod i horovi predstavljaju preneseni govor, tako da se i pojam metafore, koji podrazumijeva postojanje dominantnog polja pravog govora i u koji se onda ubacuju slikoviti izrazi, potpuno dezavuiraju.

Pištalo se po ovoj rigoroznoj metaforizaciji skoro ne razlikuje od simbolističko-ekspresivne proze ranog Krleže ili Crnjanskog koji dešifriraju jedan dalekosežno dekontekstualizirani lirski subjekat.

U svom „Post Scriptumu“ pisanom 2002. opisuje autor funkciju metafora u *Manifestima* sljedećim riječima: „Verovao sam da je metafora pupčana vrpca među stvarima, i da ona – metafora – pokazuje suštinsko jedinstvo postojanja“ (106). Ovdje Pištalo plaća još jednom danak Crnjanskijevom sumatraizmu<sup>7</sup>.

<sup>6</sup> Umjetnički i kulturni časopis *Zenit* izlazio je od 1921-1926 u Zagrebu i Beogradu. Njegova humanistička i antiratna usmjerenost imala je i panbalkansku, neoprimitivističku komponentnu. Među glasovitijim saradnicima su bili između ostalih Miloš Crnjanski, Stanislav Vinaver, Rastko Petrović, Marko Ristić, Aleksandr Blok, Vladimir Majakovskij, Jaroslav Seifert, Vasilij Kandinskij, El Lisickij, Henri Barbis, Ivan Goll.

<sup>7</sup> „Sumatraizam“ je ekspresionistički obilježena poetska vizija svekolike povezanosti. Za kodifikaciju termina su zaslužni Crnjanskijeva pjesma *Sumatra* (1920) te 'Objašnjenje Sumatre' (1920), koje se može posmatrati kao poetski manifest. Crnjanskijeve *Komentare Lirike Itake* (Njemački: *Kommentare zu „Ithaka“*, Frankfurt a.M. 1967) – radi se o „objašnjenjima“ uz poetski ciklus *Lirika Itake* – preveo je na njemački Peter Urban, dok je *Liriku Itake* pod naslovom *Ithaka* preveo Viktor Kalinke (po predlošku Stevan Tontića i Cornelia Marks) 2008.

Aluzijama na Crnjanskijeve korale (14), trešnje (52) i umilnu ruku („i pružamo nepomičnu ruku da ga pomilujemo“, 68)<sup>8</sup>, te Humin čulno-erotski „kikot“ („Doturamo vam erotsku zbirku *Kikot Vraga*“, 62)<sup>9</sup> i na ekspresionistički krik (37) kao određeni izraz ljudske egzistencije, da pomenemo samo tri intertekstualne veze, naznačena je svakako jedna značenjska dimenzija koja neovangardističke aspekte knjige postavlja istovremeno u kontekst postmodernog odbijanja iskonskog. Naročito Crnjanskijev sumatraistički manifest izbija poput palimpsesta i nameće pitanje o mogućnosti jednog „vlastitog“ i „sopstvenog“, tj. subjektivno ostvarenog diskursa.

Svakako bi se otišlo daleko, ako bi se u ovom ukazivanju na pretekstove htjelo prepoznati onu radikalnu ironiju koja svaku izjavu pretvara u bilo kakav i konačno neobavezujući izjavni čin. Pa ipak iz teksta odzvanja relativirajuća svijest nečega već viđenog.

Ova blaga ironija manifestuje se i u već pomenutoj autofikcionalnosti. U mnogim detaljima (uporedi npr. upućivanje na zaraslost u brade „Gledao sam kitnjaste brade i kose“, 26, sviranje gitare, 39, ili značenje džeza, 17) pripovjedač koketira sa identitetom autora. Otvorena samoironija se proširuje i na „Dečji manifest“ kada se na pitanje „Ko je taj otmen mladi čovek na putovanju?“ odgovara sa „Ma to sam ja!“ (77). A nekoliko redaka kasnije čitamo:

Evo slike našeg razreda, treći u donjem redu čuči Mesija! [...] Čujemo kako taj mladić, lica ljubičastog od celodnevnog ležanja na suncu izgovara: „Postojim samo ja, sve ostalo je spletk!“ (78)

Pa i ako sinsemantično okruženje citata sugerise daljnja moguća čitanja, ipak se čuva asocijacija egocentričnog Mesije sa sastavljačem *Manifesta*, koji nastupa ništa manje samopouzdan od navjestitelja novog svijeta. Uz patos misije se ovdje miješaju svijest o precijenjivanju sebe i uloge koju je je pripovjedač sam sebi dodijelio. Time je svaka izjava *Manifesta* popraćena i mogućnošću da je neobavezna igra. (Od radikalne ironije „Moskovskog konceptualizma“ npr. razdvaja Pištala svakako okolnost da je ova relativizujuća gesta samo implicirana i data tek uslovno. Dok Dimitrij Prigov i Vladimir Sorokin npr. u svojim postmodernim tekstovima ne ostavljaju sumnju u parodijsku prirodu svoje literature, ironizacija se kod Pištala čini samo kao mogućnost.)

„Dečji manifest“, čija je perspektiva dijametralno suprotna pogledu uticajnog političkog izaslanika u „Ambadorskom manifestu“, nije slučajno završni dio knjige. Ovdje dobija dječji svijet, kao jedan suprotni svijet, koga autor

<sup>8</sup> U Crnjanskijevoj pjesmi „Sumatra“ čitamo sljedeće stihove: „iz kojih crvene zrna korala / kao , iz zavičaja, trešnje. // [...] I milujemo daleka brda / i ledene gore, blago, rukom“ (Miloš Crnjanski. *Lirika*. // Dela Miloša Crnjanskog. Beograd 1993, I, 77).

<sup>9</sup> Hamza Humo. *Grozdanin kikot* (1927). Njemački: Trunkener Sommer. Preveo Manfred Jähnichen. Berlin 1958.



propagira u prethodnom manifestu upravo rusoovske crte. Tako djeca artikuliraju svoju antipatiju naspram sljedećih pojava:

- nečovječanske didaktike: „nas stalno ponižavaju poukama“ (75);
- hijerarhije znanja: „obasipajući nas diskvalifikacijama“ (76);
- prema životu neprijateljski nastrojenog školovanja: „Njihovo obrazovanje je zid magle među ljudima“ (76);
- „istrošene floskule“ („U godinama kad ti nedostatak razumevanja pokazuje i ogledalo, prema tim koji nas stalno ponižavaju poukama, mrmljajući samo korištene reči, gajimo neopozivu antipatiju!“; 75);
- pojmovna cjepidlačenja: „Stupamo u svakodnevnicu u kojoj preovladavaju perfidne terminološke razlike“ (77);
- kao i odupiranje svakoj formi utvrđivanja odgovornosti: „Otimamo se poput muve u paukovoju mreži. Brže, pre nego što odgovornost uguši sav život u nama!“ (77).

Ovom svijetu odraslih pripovjedač, koji nastupa u formi *pluralis auctoris* u ime djece, suprotstavlja svijet bajki, snova, slobode, otvorenosti i vječitog ljeta. I sam jezik se u ovom dječijem svijetu odriče kodifikacije – ovdje se govori dadaističko *esperanto tepanje*, spram koga se i maternji jezik čini kao strani jezik (72).

Na osnovu anticivilizacijski predstavljene slike svijeta u „Dečijem Manifestu“, koji opet pokazuje jasne veze sa neoprimitivističkim tendencijama avangarde, ne čudi da je u prethodnim Manifestima i komercijalni život predstavljen kao suprotan svijet: „Novac prenosi zarazu!“ (36), – stoji u „Manifestu mode“. Kao pošast se u ovim *Manifestima* pokazuje još arogancija (26), poniženje („Jedno je sunčano samoljublje sa ove strane bedema, a drugo mračna uvredljiva oholost sa druge!“; 21), formalni autoriteti („Hej vi kojima je autoritativan ton važniji od svake sadržine!“; 34), teorije udaljene od stvarnog svijeta („O, teoretičari sa glasom nazalnim poput gusela!“; 12) i uvijek iznova dosada i sjeta („Mi ćemo vas zaštititi od dosade!“; 15; „Baciću lavovima adepte dosade, advokate muke!“; 21; „Pijem aspirin protiv tuge“, 34).

Pozitivan suprotni pol ovom neprijateljskom svijetu čini individualistički orijentisani hedonizam: oslobođene „seksualne fantazije“ (15), „srećni i veseli promiskuitet“ (15), marihuana (16), džez (17). Kao što se duhovni sanjari žale na sutrašnjicu kao „prokleti interval“ (62), isto tako vrijedi i nevinost kao nešto manje vrijedno i nečisto: „I strah i stid su gubljenje života. Lomimo žig nečistog, pečat pod stomakom. Virginitet je prljavo stanje“ (67). Svaki utisak „Ispod intenziteta orgazma“ je nepoželjan (70).

Ovaj suprotni svijet, koji je dalekosežno pod uticajem 68-aškog pokreta, po-prima kod Pištala svakako i jednu dimenziju koja ga uzdiže iznad otpora prema realno egzistirajućem svijetu čvrstih formi i autoriteta, dovodi ga u blizinu Kamijejskih metafizičkih revolta („Mi ćemo naći sredstvo za besmrtnost!“, 16), a i granica između stvarnog i nestvarnog se odbacuje („Ukinuti granice stvarnosti!“, 16).

Time su postavljena dva snažna naglaska: kritika jedne historijsko realne stvarnosti se simboličko-alegorijski nadilazi, a istovremeno postoji prijetnja da ta kritika kroz odzvanjajuću svijest nestvarnog i nemogućeg sama sebe dezavuirava. S druge strane je u blagom podrivanju sopstvene pozicije primjetan kraj velike priče: autor nastupa, govoreći autorovim slikovnim jezikom, poput Mesije nekog novog svijeta u kome se mesijanstvo pojavljuje kao uslovna gesta.

Prema svemu ovome *Manifesti* se mogu čitati po postmodernoj matrici. Međutim, već u predstavi sopstvenog hedonističkog svijeta pripovjedača koji apeluje na čitaoca odslikava se tendencija koja je sa postmodernim *anything goes* (Paul Feyerabend) sasvim teško spojiva.

Hedonizam čini, doduše, posljednji postojani smisao individualnog života, ali ipak to ontološko posljednje čini ujedno i povezujuću kariku među narcisoidnim individuama. Intimno je „univerzalno“ kako to najavljuje Prolog: „Da intimno nije univerzalno, čitava umetnost bi bila sramna kao jedna gola rana!“ (8). Ova misao se u „Ljubavnom manifestu“ na jeziku tipičnom za cijelu knjigu razrađuje u svojoj čulnosti i materijalnosti na najkonzekventniji i adekvatno izražajan način:

Neka su slavljene muški simboli – jedini mostovi među ljudima – kosi cvetovi agave na padinama kraj mora! (69)

Pojmom mosta se ističu dva aspekta koja su za humanističku poziciju autora centralna.

S jedne strane se na osnovu univerzalne čulnosti ostvaruje veza pripovjedača sa udaljenim svjetskim prostorima, u čemu se opet ogleda *Sumatraizam* Crnjanskog, a s druge strane se narcističkoj razdraganosti nameće decidirana granica: „Jedno je slaviti sebe a drugo nekog poniziti!“ (21). Granica leži, dakle, u nanošenju bolova nekome drugom.

Ni u jednom drugom poglavlju se ovaj etički princip ne eksplicira i ne konkretizuje tako kao u „Jugoslovenskom manifestu“. Kao da je njegov autor slutio potop (110), kako naziva građanske ratove 1990-tih godina u „Post scriptumu“, on opisuje i upozorava u takvoj konkretnosti kakva ni izbliza nije data ni u jednom drugom poglavlju knjige.

Najprije se pripovjedač oduševljava razglednicama iz Ljubljane, Subotice, Sarajeva, Višegrada, Korčule, Dubrovnika, Cetinja, Ohrida, Prizrena i drugih jugoslovenskih mjesta sjećanja<sup>10</sup>, koje opjevavaju šarolikost zemlje i ljepotu Jadrana („Pozlata naše zemlje je obala!“, 42) i imenuje „vitki luk“ mosta u Mostaru kapijom Meditarana (40). Ali ipak odmah se javljaju i sumnje: „Slab ti je glas. Preko mosta nećeš prevesti ovu melodiju!“ (41). Sumnje su školo-vane na dugom nizu iskustava:

- na istoriji: „Stotinama godina nastavljaju se koljački košmari“ (45);
- na nedostatnom prestižu jezika: „Bog našim jezikom ne govori. On ne razume molitve upućene na njemu“ (45);
- na aktuelnoj klimi, koja podsjeća na Andrićevo „Pismo iz 1920. godine“: „Dragi čitaoče, mi živimo tu, gde je vrila mržnja, zagušljivi nacionalni osećaji, i zakuvale se naše komplikovane priče koje nikog ne zanimaju“ (46);
- na pogrešnom ponosu: „Svaki narod ima svoju posebnu nadmenost, i to je najgore u njemu“ (46);
- na imidžu cijeloga poluostrva: „Reč Balkan spada u nepristojne“ (47).

Ali se pripovjedač ipak samopouzdao suprotstavlja: „Hoću! Hoću!“ (41). On hoće da svoju melodiju nosi i nosiće je preko mosta, tako što neizrecivo izgovara, tamne fleke svijesti osvjetljava („Bacamo šibicu u svoju senku“, 46) i na mjesto čvrsto upisane tradicije postavlja svoje vlastito sjećanje:

Gajimo jeretički odnos prema celoj prošlosti. Mit je izbor legendarnog iz svakodnevnice. Tradiciju svako stvara sam, svojim izborom! (48).

Ovaj izbor nema za pripovjedača samo jaku individualističku komponentu nego on stoji i u tijesnoj vezi sa Micićevim panbalkanski i panslavenski orijentisanim internacionalizmom: „Perun je otvorio svoje oči nad Mediteranom, i u urliku oluje munjama posrebrio talase“ (43), – navodi pripovjedač u zanosu i avangardno-neoprimitivističkom maniru. Ali prije svega on motivom mosta oživljava predstavu Ive Andrića o spajajućoj funkciji Bosne kao i cijele zemlje:

Na plimi samosvesti, nad beogradskom tvrđavom izrastamo koliko sveto drvo Jesen, čiji je koren četvorokrak. Jedan mu kraj vodi na sever, drugi na zapad, treći na istok, četvrti na jug! (49)

U svom osvrtu na „Jugoslovenski Manifest“ piše autor u „Post Scriptumu“:

Prolazak vremena očito određuje ono što se smatra čudom, „Jugoslovenski Manifest“, pisan pre 17 godina, već ima istorijsku vrednost. Ono što je tad izgledalo

---

<sup>10</sup> Uopredi Pierre Nora. Comment écrire l'histoire de France? // Pierre Nora (Hg.). Les lieux de mémoire. (III) Les France. Gallimard, 1992, 9-32.

najnormalnije – postojanje države Jugoslavije – sad izgleda kao nekakvo čudo (110).

*Manifesti* Vladimira Pištala mogu se danas zaista čitati kao istorijski dokument. Radi se o jednom od onih glasova koji su u svjetskom izvještavanju o „potopu“ skoro potpuno iščezli i koji se danas, kako to autor sam u „Post scriptumu“ naznačava, može primiti kao naivan i nepromišljen. Međutim, ako pomislimo na djela poput *Mama Leone* Miljenka Jergovića ili ljubavni roman *Anastasia* Dalibora Šimprage, onda je jasno sljedeće: Ovaj glas se – s onu stranu svakog jugoslovenskog revizionizma – očuvao i za novi milenijum ne samo kao istorijski dokument nego i kao velika (prosvjetiteljska) priča.

Pri tome pripada tom glasu ona – postmoderna – uslovnost koja ga čuva od svakog oblika instrumentalizacije. Pištalovi *Manifesti* su primjer kako se postmoderna može razumjeti i kao prosvjetiteljska kritika meta-priče prosvjetiteljstva.

*Preveo Sead Porobić*

## SEDMI BRAT (MISLI O PROMENLJIVOJ RECEPCIJI U DVA POLITIČKA KONTEKSTA)<sup>1</sup>

Žarišna tačka rasprave na konferenciji o Platonovu u Gentu (26-28.5. 2011, organizatori: Thomas Langerak, Ben Dhooge) bila je didaktično posredovanje ovog sovjetskog autora, koji je početkom 90-ih godina ušao u kanon ruske škole. Kao centralna prepreka u razumevanju njegovog dela, pokazala se okolnost da je Platonov u neobično visokoj meri reagovao i na krupna politička pitanja kao i na svakovrsna dnevna zbivanja. Tako postoji sa pravom dobar deo filološkog istraživanja u rekonstrukciji komunikativnog konteksta njegovih dela na bazi izveštaja iz dnevne štampe, dekreta iz Kremlja, sudova vodećih književnih kritičara ili akata KGB-a (tj. FSB-a), koji se sada, nakon što su kratko vreme tokom 90-ih bili dostupni, ponovo nalaze pod ključem.

Međutim, paralelno uz ovu kontinuiranu filološku rehabilitaciju, u Rusiji je odrasla generacija čitalaca koja sovjetsku stvarnost poznaje samo još iz priča svojih roditelja ili baka i deka. Zato i nije veliko iznenađenje, da daci ne samo više ne znaju ko su bili Crveni, Beli i Kulaci, već i da sovjetski žargon velikim delom više ne razumeju. U jednoj anketi među studentima „Moskovskog Instituta za lingvistiku“ (vođenoj od strane Olge Frolove) ovo se odnosilo čak i na reči kao „otnošenje“ (u značenju „dokument“) ili „mjasosovhoz“. Poslednje je mogao samo jedan jedini da poveže sa poljoprivrednom radionicom za proizvodnju mesa. Na osnovu toga se može zaključiti zbog čega se danas probija sve veći broj načina čitanja tekstova Platonova, koja u velikoj meri isključuju iz vida istorijski kontekst.

O promenjenoj recepciji svedoče između ostalog i nova insceniranja Platonovih prozних komada. U dramatisovanoj verziji priče *Reka Potudan* (Studija teatral'nogo iskustva, Moskva) reditelj Sergej Ženovač se koncentriše na emotivnu stranu veze između (prvo impotentnog) protagoniste i njegove voljene. Rezultat je neosentimentalna potraga za istinskim i dubokim osećanjima u jednom svetu koji se kroz svoju oskudnost deciderano odvaja od zavodjenja potrošnjom: Već pre izvođenja se servira na grubo istesanom dugačkom drvenom stolu masna slanina (*salo*), hleb i čaj, a gledalac doživljava izvođenje tako što i on postaje deo kružne pozornice u koju je uključen sedeći pri tome i sam direktno na tvrdim hoklicama. Onaj ko ovde misli na novu narodnost i rodoljublje u smislu „počvenništvo“, ne bi trebalo da greši.

<sup>1</sup> Esej je izašao u: *Bulletin der Deutschen Slavistik*, Jahrgang 17, 2011, 93-96, u okviru rubrike „Reč u vremenu“ (Wort in der Zeit).

U L. Dodinovoj inscenaciji romana *Čevengur* (Malyj dramatičeskij teatr, Sankt-Peterburg) nasuprot tome odzvanjaju već na početku Radio Stanice iz celog sveta, između ostalog i Al Džazira i – nepogrešivo – glas Putina. Tako se drama već od prve replike postavlja u svetlo nove „vertikale“ vlasti.

Interesantno je da obe inscenacije ponavljaju, čak iako se u istoj meri odvajaju od istorijskog konteksta, u visokom stepenu do tada dominantno, ambivalentno stanje recepcije autora između fedorovizma (*Filozofija opšte stvari*) i sovjetske satire.

Srodna i u isto vreme dijametralno suprotna jeste recepcija savremenih tekstova koji su nastali u markirano političkom okruženju. Pri tome su simptomatični tekstovi u okruženju „jugoslovenske krize“. Dok se Platonov postepeno pretvara u „istorijskog“ autora, tako što njegov prvobitni kontekst postaje istorija, aktuelni kontekst ovih autora dalekosežno onemogućava način čitanja koji bi bio vremensko-transcendentan. Današnji čitalac je u tolikoj meri intenzivno informisan o tragičnim događajima 90-ih godina na Balkanu, da ovaj istorijski kontekst neumitno postaje dominantan okvir recepcije. Ovo se takođe dešava kod tekstova u kojima odgovarajući znakovi bivaju štedljivo upotrebljeni. Primer za to je i pesma „Ponekad“ Stevana Tontića.<sup>2</sup>

## PONEKAD

## MANCHMAL

Ponekad dođu prijatelji, sjedimo tako  
svijet hvaleći i postojanje slaveći.

Manchmal kommen Freunde, und wir sitzen  
zusammen, loben die Welt und preisen das Dasein.

Ponekad u isto vrijeme dopre do nas  
plač djeteta iz susjedstva  
glas o strogim presudama  
te moramo odmah da opovrgnemo  
ono što je maločas, bez razloga  
izlazilo na naša usta.

Manchmal, zur selben Zeit, dringt  
aus der Nachbarschaft Kinderweinen zu uns,  
die Nachricht von scharfen Urteilen  
und wir müssen unverzüglich widerrufen,  
was eben noch, grundlos,  
über unsere Lippen kam.

Ponekad ne govorimo ništa  
gledamo se  
i smiješimo.

Manchmal sagen wir nichts,  
schauen uns an  
und lächeln.

Ponekad nam oko srca  
korone straha blješte

Manchmal blitzen um unser Herz  
Angstkoronen auf

A ponekad moja žena kaže  
*Hajdemo odavde.*

Und manchmal sagt meine Frau  
*Gehen wir weg von hier.*

<sup>2</sup> Ova i pesme koje slede su se pojavile u dvojezičnoj antologiji *Deset deka duše*. Srpska poezija iz druge polovine 20. veka (Leipziger Literaturverlag 2011); izdao i preveo R. Hodel.

Tontić (1946.) je došao, nakon što je skoro godinu dana istrajao u Sarajevu pod opsadom, 1993. u egzil u Nemačku. 2001. se vratio u Bosnu. Pjesma je spevana u prvoj polovini osamdesetih godina i ušla je 1986. u zbirku *Prag*.

Bez ratnih dešavanja devedesetih godina, može se pretpostaviti, da bi „presude“, koje izvan pravnog značenja takođe imaju značenje „mišljenje, ocjena“, bile smeštene u velikoj meri u apstraktno-lirskom prostoru, koji dele autor i čitalac. Bila bi to priča o lirskom subjektu, koji neće da se miri sa odnosima svoje okoline, koja u isto vreme stoji za *condition humaine*. Međutim, imajući u vidu rat u Bosni, ne samo da se „stroge presude“ (naknadno) asocijaju sa etničko-religioznom pozadinom, čak i sama reč „susjedstvo“ upada u etnički vrtlog. Pjesma time dobija auru proroštva ili slutnje. Kao što (istorijski) autor u pismu piše autoru ovih redova, pjesma se za njega pri tome odnosi na još jedan – treći – kontekst. On je pri tom zapisu mislio u prvoj liniji na „intelektualca iz Sarajeva“, koji je na osnovu svog kritičkog članka o Jugoslaviji bio osuđen na osam godina zatvora. Članak još nije bio ni objavljen, kad ga je policija konfiskovala iz fioke pisaćeg stola. Kao drugo, Tontić navodi proces muslimanskom pesniku u okruženju Alije Izetbegovića (1983). Rekonstrukcija istorijsko komunikativne situacije može se pratiti unazad u prvoj liniji do kontraverze sa titoizmom, kod koje su etničko-religiozne komponente igrale sporednu ulogu.

Slična semantička pomeranja nastaju i u tekstovima, koji su jasno napisani nakon ratnih godina, tj. već u 21. veku.

Takva pjesma je „Sedmi brat“ od Novice Tadića (1949-2011), koja se 2003. pojavila u zbirci *Tamne stvari*.

#### SEDMI BRAT

Vratio se naš brat, sedmi brat.  
Eno ga dole, na travnjaku,  
pored žbuna ruža leži.

Drhti kao list,  
dok ga jutarnje sunce greje.

Ne znamo šta je sve radio,  
ni gde je bio, ni šta je trpeo.  
Plaho nas samo odmerava.  
Odaziva se na ime Pacov.

Zatvorili smo vrata i prozore  
i na krov se popeli, da ga odozgo  
s mukom i zebnjom gledamo.

#### DER SIEBTE BRUDER

Unser Bruder ist zurück, der siebte Bruder.  
Schau, da unten, auf dem Rasen liegt er,  
neben dem Rosenstrauch.

Er zittert wie ein Blatt,  
während ihn die Morgensonne wärmt.

Wir wissen nicht, was er alles trieb,  
weder wo er war, noch was er erlitt.  
Scheu nur mustert er uns.  
Hört auf den Namen Ratte.

Wir haben Türen und Fenster verriegelt  
und sind aufs Dach gestiegen, um ihn von oben  
voll Qual und Schauer zu betrachten.

Moguće je da će za par decenija „Sedmi brat“ biti asociiran sa Kafkinim *Preobražajem*, sa figurom Smerdjakova iz *Braće Karamazov* ili sa sedmim anđelom iz *Otkrovenja* (11,15), čija truba najavljuje novu i večitu vladavinu. Biće da je to onaj brat koji otelotvoruje tamne, od vrata i kapije zaključane strane sopstvene duše.

Ova dimenzija značenja i danas bez sumnje odjekne. Ipak, danas se ne može poreći da se pesma čita u prvoj liniji u kontekstu obrade rata u Jugoslaviji. Srpski pesnik koji vodi poreklo iz Crne Gore pita za svoju ulogu u konfliktu, koji prvo želi da tumači kao nešto što leži izvan njega. No ipak slika brata prodire snažno u predstojeću bolnu reviziju sopstvene slike. Brat je izvan zatvorene kuće, na travnjaku, ali brat je.

Još apstraktnije se postavlja pitanje krivice u pesmi Jovana Zivlaka „U sumrak“, čiji je vremenski okvir postavljen u detinjstvu lirskog subjekta.

## U SUMRAK

U sumrak pred kosom  
otkriše leglo zeca  
donesoše mladunca koji je drhtao  
bejah dečak kad ga stiskah na grudima  
treperio sam kao srce koje je htelo  
da postane vatra koja razliva milost.  
u mojim rukama razveja se vreme  
krv mu na nozdrve izbi  
ljubav se sa smrću pomeša  
i dah mu se ugasi.  
ja bejah kosa koja se u zamahu ne zaustavi  
koja pade kao da ni trenutak nije otkupila  
i disanje saže u samrtni ropac.

## IN DER DÄMMERUNG

In der Dämmerung, unter der Sense  
deckten sie ein Hasennest auf  
sie brachten ein Junges heim, es zitterte.  
ich war ein Bub, als ich es an die Brust drückte  
ich bebte wie ein Herz, das Feuer  
werden will, das Erbarmen verströmt.  
in meinen Armen zerstob die Zeit;  
Blut schoss ihm aus den Nüstern  
Liebe mengte sich mit Tod  
und sein Atem erlosch.  
ich war die Sense, die ihren Schwung nicht  
anhielt  
die fiel, ohne den kleinsten Aufschub  
herauszuschlagen  
und die den Hauch in ein Todesröcheln presste.

Zivlak je rođen 1947. u Nakovu, u severnom Banatu i važi kao zastupnik filozofski orijentisanog, hermetičkog pesništva. Dok pesnik sam odlaganje vremena asociira sa *Fineganovim buđenjem*, današnji čitalac će malog zeca nolens volens povezati sa civilnim žrtvama jugoslovenskog konflikta. Pesma tematizuje nemoć pred nepravdom, koja agira kao nešto što se samo po sebi podrazumeva, kao neka mehanička moć. Istovremeno lirsko ja stoji u organskoj vezi sa ovim kosačem – kosa je utoliko i simbol porasle tradicije – no utoliko je intenzivnija i želja da se zaustavi njen zamah.

Obe pesme, „Sedmi brat“ i „U sumrak“ jesu izraz intelektualnog i moralnog obrađivanja najmlađe ratne istorije, koje se uzima kao pretpostavka za zajedničku evropsku budućnost. Utoliko su pesme svedoci iz druge zemlje. Istovre-



meno njima inherentno simboličko-alegorijsko transcendiranje stvarnosti daje mogućnost adaptacije na nove – ništa manje konfliktne – odnose.

Tako sedmi brat vrlo brzo leži pred sopstvenom (nemačkom, francuskom, švajcarskom...) kućom. A ova kuća je predstava o boljem (demokratskom) svetu, ka kome streme i graditelji stepskog grada Čevengur.



## O KANONIZACIJI CRNOGORSKE KNJIŽEVNOSTI U OKVIRU JEZIČKE GLOBALIZACIJE<sup>1</sup>

Zahtjev za crnogorskim jezikom i crnogorskim književnim kanonom analognom srpskom ili hrvatskom jeziku i književnosti sasvim je logičan. Zašto i Crna Gora ne bi postupala isto kao i ostale zemlje bivše Jugoslavije u kojima je srpskohrvatski zamijenjen jednim državnim jezikom, koji nosi ime najmnogobrojnijeg naroda? Sasvim sigurno da takav jedan zahtjev može biti vođen „romantičnom“ idejom *jezičke nacije* koja raspolaže sopstvenim endogenim jezikom, zvaničnom historiografijom i književnošću. Ali kasno stvaranje nacije ne mora biti argument protiv stvaranja nacije. I ne pokazuje li cijelo štokavsko područje slične jezičnopolitičke odnose, ako se ove posmatra iz perspektive FNRJ/SFRJ i Novosadskog dogovora<sup>2</sup>? I na kom jeziku se danas treba oficijelno pisati u Crnoj Gori i prema kojim gramatikama koncipirati školske knjige? Na srpskohrvatskom? Od posljednjeg aktualiziranja srpskohrvatskog je proteklo nekoliko decenija. Ili na hrvatskom? Ili ijekavskom srpskom? Ili liberalnom varijantom bosanskog? Sasvim sigurno je pri svemu tome velika prepreka samo ime jezika: Događajima iz 90-tih je „srpskohrvatski“ suviše markiran i povezan sa dvije etnije, tako da taj naziv za druge etnije najčešće nije više prihvatljiv. (Iz tog razloga i označavamo ovdje taj policentrični jezični sistem pojmom „štokavski“.)

Pitanje kodifikacije crnogorskog jezika i književnosti ne može se odvojiti od ostalog štokavskog područja i u tom okviru će se ovdje i posmatrati. Ipak se može ustvrditi jedna izvjesna razlika među četirima deklariranim državnim jezicima:

U Srbiji postoje samo malobrojne manjine koje svoju štokavsku bazu ne označavaju kao srpski jezik: kao bosanski odnosno bošnjački 1,93%, kao hrvatski 0,27% i kao bunjevački 0,1% stanovništva<sup>3</sup>. Sličnu sliku pokazuje i Hrvatska gdje je udio srpskog stanovništva opao sa 600000 iz 1991. godine (upor. Sundhausen 2007<sup>4</sup>) na jednu trećinu tog broja. (Od tih 200000 na popi-

<sup>1</sup> Referat na konferenciji „Njegošovi dani 5“ u Nikšiću, 4-7. 9. 2013.

<sup>2</sup> Novosadski dogovor od 10.12. 1954. precizirao je u članku 1. sljedeće: „Narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan je jezik. Stoga je i književni jezik koji se razvio na njegovoj osnovi oko dva glavna središta, Beograda i Zagreba, jedinstven, sa dva izgovora, ijekavskim i ekavskim“.

<sup>3</sup> Stanovištvo prema maternjem jeziku, po popisu 2011.

<http://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%80%D0%B1%D0%B8%D1%98%D0%B0>

<sup>4</sup> Holm Sundhausen: Geschichte Serbiens. Wien, Köln, Weimar 2007.

su 2011. srpski jezik kao maternji navelo je 52879, odnosno 1,23% ukupnog stanovništva Hrvatske<sup>5</sup>). U Crnoj Gori je, međutim, na popisu 2011. 42,88% stanovništva svoj maternji jezik označilo kao srpski, 5,33% kao bošnjački, 2,63%, kao srpsko-hrvatski, 0,45% kao hrvatski i konačno samo jedna dobra trećina (36,97%) kao crnogorski. Ako se uzme u obzir da su se kod etničkog opredjeljenja stanovništva kao Crnogorci izjasnilo 44,98%, kao Srbi 28,73%, kao Bošnjaci 8,65%, kao Muslimani 3,31% i 0,97% kao Hrvati, onda iz toga prozilazi da je uvođenje crnogorskog jezika kao „službenog jezika“ čak i za jedan dio „etničkih“ Crnogoraca nepoželjno. Ništa manje problematično za znatan dio stanovništva ne bi bilo ni uvođenje srpskog kao „službenog jezika“. Slično kompleksni odnosi obilježavaju i situaciju u Bosni i Hercegovini u odnosu na etabliranje bosanskog odnosno bošnjačkog jezika.

Ovdje se može napraviti prigovor da se pri institucionaliziranoj jezičkoj centralizaciji jezička periferija (čak i ako ona čini većinu) skoro nikad nije pitala za mišljenje. Da li bi u 19. vijeku većina stanovništva Hrvatske, da se pitala, odobrila prelazak sa kajkavskog (i čakavskog) na štokavski dijalekat? Kako bi npr. većina „patois“<sup>6</sup> govornika zapadne Švicarske glasala za francuski? Kako Sicilijanci, Katalonci ili Sardinici?

Međutim, prije nego što se vratimo na kodifikaciju štokavskog u ova četiri državna jezika i književnosti potrebno je ovu diskusiju postaviti u jedan širi kontekst.

### „Male književnosti“

Ko zna jednog holandskog pisca? Zašto na holandskom govornom području postoji očigledan jaz između stepena poznatosti te književnosti i opšteg kulturnog i ekonomskog značaja te zemlje? Može li se jedan pisac koji piše na engleskom, ruskom, španskom, francuskom ili njemačkom pozivati na bogatiju tradiciju i iz nje crpiti tako da se i njegovi tekstovi uzdižu na jedan viši nivo? Postoji li i u književnosti neka veza između kvantiteta i kvaliteta? Ne isključujući sve ove faktore potrebno je, međutim, ipak uzeti u obzir druge razloge.

Jedan jezički centralizovan državni narod, koji posjeduje izvjesnu moć, raspolaze i jednim širim književnim unutrašnjim tržištem. Knjige imaju veći tiraž i mogu se otuda i ponuditi po prihvatljivijoj cijeni. Široko tržište dozvoljava stvaranje dobro dotiranih književnih institucija – od domaćih univerzitetskih filologija preko književnih televizijskih emisija do promocije sop-

<sup>5</sup> Stanovištvo prema maternjem jeziku, po gradovima/općinama, popis 2011.

[http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01\\_01\\_08/h01\\_01\\_08\\_RH.html](http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_08/h01_01_08_RH.html)

<sup>6</sup> Sam izraz „patois“ je govorni. Izvodi ga se iz riječi „patte“ (šapa) čime je simbolizirano ponašanje jednog taepiskog seljaka. A označava franko-provansalske dijalekte zapadne Švicarske.

stvenog jezika i književnosti u inostranstvu kroz jezičke institute, lektorska mjesta, zastupništva na sajmovima knjiga, potpora prevodilaštva ili dogovora sa velikim izdavačkim kućama i pres-centrima. Pri svemu tome dobija sve više na značaju i digitalizacija nacionalnog fonda i biblioteka, čiji sadržaj dobija pristup internetu. Jedinstven u Evropi po tome je projekat „Gallica“ kojega vodi „Francuska nacionalna biblioteka“ („Bibliothèque nationale de France“) u okviru koga je već učinjeno da su stotine hiljada knjiga i dokumenta besplatno dostupni na internetu. I nije slučajno da su, a nakon uvođenja „google-books-a“, novčana sredstva francuske države za taj projekat sistematski povećana.

Kako snažno unutrašnje tržište tako i zastupljenost u inostranstvu i na internetu djeluju pozitivno i dugoročno na sopstveno i izvanjsko vrednovanje neke nacionalne književnosti:

Ako jedan pisac kod kuće već uživa jednu širu čitalačku recepciju, a uz to i izvjesnu auru internacionalnosti (tj. internacionalnog uspjeha), to se iskustvo neće samo na njega samoga motivacijski odraziti nego će ga i domaći čitaoci više cijiniti i time mu prije omogućiti da živi od svojih knjiga. Ovo će se opet dalje pozitivno odraziti na motivaciju i njegovog okruženja da se i ono takođe bavi književnim poslovima.

Status jedne takve nacionalne književnosti razlikuje se, dakle, odlučno od statusa regionalno ograničenih književnosti. I ne radi se o tome da regionalne književnosti nemaju svojih draži, nego su one jezički i tematski od samog početka usmjerene na jednu lokalno ograničenu publiku. Ovo posljednje se vidi između ostalog i po tome da se regionalne književnosti skoro uopšte ne prevode (upoređi npr. kajkavske spram hrvatsko-štokavskih ili „švicardojč“ (švicarski njemački) naspram švicarskih autora koji pišu na standardnom njemačkom).

I u inostranstvu institucionalna snaga jednog jezika podupire spremnost nekoga da se bavi datim jezikom i kulturom. Time raste i opšte znanje koje je potrebno da bi se književni tekstovi odgovarajuće vrednovali, bilo u originalu naučenog jezika ili u odgovarajućem prijevodu.

Ovo znanje je naročito važno za one autore koji internacionalno nisu lako prijemčivi. Ovdje mislim na štokavskom području prije svega na pisce poput Miroslava Krleže, Hamze Hume, Momčila Nastasijevića, Skendera Kulenovića, Dragoslava Mihajlovića, Marka Vešovića ili kod mlađih Dalibora Šimprage i Gorana Petrovića, koji primjenjuju jedan markirani jezik, a i tematski zahtijevaju mnogo lokalnog znanja. Sasvim izvjesno u ovom nizu stoji i Njegoš.

Za internacionalnu publiku su, međutim, kompatibilniji tekstovi Meše Selimovića, Aleksandra Tišme, Miljenka Jergovića (naročito *Mama Leone*), Davida Albaharija, Mihajla Pantića (naročito *Ako je to ljubav*) ili Aleksandra Gatalice (naročito *Veliki rat*).

Međutim, ako jedan jezik broji pola miliona govornika, ne može tiraž ni popularnih pisaca biti velik. I sasvim sigurno će se stručne knjige fizike, medicine pa i društvenih nauka iz financijskih razloga samo vrlo sporadično prevoditi. I prevođenje svjetske književnosti na ovaj jezik će biti vrlo slabo. Čak i ako takva jedna država sistematski finansira dvojezične rječnike – koja će biblioteka u inostranstvu nabaviti takav jedan rječnik? I konačno koji će se strani državljani odlučiti da uči takav jedan jezik? Nazadak južne slavistike od 90-tih godina na njemačkom govornom području je u tom smislu vrlo simptomatičan (iako on nije sasvim uslovljen samo jezičkim partikularizmom). I prije svega neće takva država imati dovoljno ljudskih, finansijskih ni političkih resursa da bi bila prisutna na onim mjestima gdje se internacionalno organizuje i obavlja književni posao, tamo gdje se veliki izdavači i masmediji dogovaraju o trendovima i autorima.

Ako, dakle, jedan crnogorski pisac razmišlja pragmatički (a nije pri tome podržan i potpomognut od države), on skoro da ne može ni htjeti da se njegove knjige štampaju na jednom pismu koje se koristi samo u njegovoj zemlji. A za pretpostaviti je da ovakav pisac egzemplarno predstavlja i jednog normalnog građanina. I, konačno, može se pretpostaviti da ovi odnosi važe i za cijelo štokavsko govorno područje.

### **Globalizacija i regionalizacija kao komplementarne tendencije**

Očigledno je da je partikularizacija štokavskog govornog područja djelimično motivisana tendencijama globalizacije. U globalnoj ekonomiji igraju nacionalne države sve manju političku ulogu. Otuda je shvatljivo da ekonomski jake regije – kao npr. sjeverna Italija, Katalonija, ili Baden-Württemberg – teže ka više samostalnosti. One pokušavaju takoreći da se „desolidarišu“ od onih regija koje važe za „slabije“. Takvoj regionalnoj orijentaciji, međutim, ima smisla samo onda težiti ako ona istovremeno ima izgleda da se „kompenzuje“ nekim internacionalnim povezivanjem.

Kao što je poznato SFRJ je bila obilježena pojačanim osamostaljenjem regiona, odnosno republika već u 70-tim godinama, kada je unutrašnja robna razmjena između bogatijih sjevernih republika i osjetno siromašnijeg juga<sup>7</sup> ponovo počela opadati. Nakon pada željezne zavjese, kada je Jugoslavija kao nesvrstana zemlja počela gubiti na značaju, poklopio se ovaj pad sa sve većom političkom orijentacijom sjevernih republika prema sjeveru. I u odnosu na

<sup>7</sup> Sredinom sedamdesetih godina bio je bruto nacionalni dohodak Slovenije duplo veći od državnog prosjeka (i u centralnoj Srbiji), a šest puta veći nego na Kosovu. Takođe i procenat nepismenosti pao je u Sloveniji do 1971. na 1,8%, dok je na Kosovu iznosio još uvijek 44%.

SFRJ nameće se, dakle, momenat „desolidarizacije“ kao „racionalni“ motiv raspada, iako je ovaj motiv bio skoro u potpunosti i religiozno-ideološki opterećen.

Korelacija između globalizacije i regionalizacije ima konačno i svoje jezičko lice. U cijeloj Evropi odrasla je jedna generacija koja sa izvjesnim podrazumijevanjem govori engleski. Preko 80% svjetskih informacija pohranjenih na kompjuterima su na engleskom.<sup>8</sup> U mnogim velikim firmama i na njemačkom govornom području je engleski tzv. *Corporate Language* – to znači da se kompletna vanjska i unutrašnja korespondencija odvija na engleskom. Time se uštedeju vremenski zahtijevni i skupi prijevodi. Sa internacionalnim koncernima neposredno je povezan i jedan njemački prijedlog zakona koga je 2010. predložila Savezna skupština (Länderkammer). Prema ovom prijedlogu treba da se u cijeloj Njemačkoj sudski procesi mogu odvijati u potpunosti na engleskom. Do tada je prema § 184 njemačkog ustavnopravnog zakona njemački jezik bio isključivi sudski jezik.<sup>9</sup>

Čak i politička institucija kao što je EU, koja u § 21 „Povelje osnovnih prava“ zabranjuje svaku „diskriminaciju po osnovu spola, rase, boje kože, etničkog ili socijalnog porijekla, genetskih osobina, jezika, religije ili svjetonazora [...]“ i u § 22 na svojoj zastavi proklamuje „raznolikost kultura, religija i jezika“, dakle i takva EU se približava jezičkoj realnosti – od Vijeća Evrope, Zapadnoevropske unije (WEU), Evropske slobodne trgovačke zone (EFTA), Evropske svemirske organizacije (ESA) i Evropske radio unije – u kojoj su praktično engleski i francuski jedini radni, odnosno saobraćajni jezici.<sup>10</sup> Njemački spada u Bruxellesu, doduše, među tri radna jezika, ali ipak vanjska komunikacija EU-činovnika na njemačkom jeziku iznosi samo 1%<sup>11</sup>. Ko se, dakle, želi informisati o pravnoj osnovi EU-a, neće to ubuduće moći bez znanja engleskog.

I slika na evropskim univerzitetima se mijenja razantno. Sve više se osniva engleskih studijskih grupa. Prije svega program „Erasmus“ doprinosi tome da se univerziteti trude da ponude predavanja na engleskom jeziku. Ankete među studentima Erasmusa su pokazale da se oni, doduše, vraćaju iz evropskog inostranstva sa boljim poznavanjem engleskog, ali ne i sa boljim znanjem nacionalnog jezika<sup>12</sup> zemlje u kojoj je student boravio.

<sup>8</sup> Even the English Language is Undergoing Globalisation. // English Trackers. 2.11.2013. <http://blog.englishtrackers.com/even-the-english-language-is-undergoing-globalisation/>

<sup>9</sup> Pierre-Christian Fink: Im Namen der Globalisierung. // Zeit on-line. 23.05.2010. <http://www.zeit.de/2010/21/Justiz-Prozesse-Englisch>

<sup>10</sup> <http://www.europa-digital.de/aktuell/dossier/sprachen/organe.shtml>; prvo objavljivanje 22. 09. 2004.

<sup>11</sup> <http://dip.bundestag.de/btd15/015/1501574.pdf>

<sup>12</sup> <http://www.europa-digital.de/aktuell/dossier/sprachen/sprache2.shtml>

Simptomatičan za ovu situaciju je i jedan prijedlog Univerziteta u Hamburgu (2013) za poboljšanje internacionalizacije Hamburga kao univerzitetskog grada: Da bi se pospiješilo predavanja na engleskom, pokušava se profesorima filozofsko-istorijskog fakulteta napraviti financijske ustupke. Vrlo poučno u tom smislu je da se npr. u okviru studijske grupe romanistike jedno predavanje na španskom za inostrane hispaniste ne uzima u obzir kao mjera za internacionaliziranje faha romanistike.

Još dalje se ide u području naučnih publikacija. Prije svega u društvenim naukama se pretežno, a djelimično i samo publikuje na engleskom. Jedan važan kriterij za etabliranje internacionalno priznatih časopisa (*peer-reviewed journals*) jeste udio engleskih priloga u njima (ovo važi i za strane filologije). U međuvremenu je čak praksa da se i za EU-projekte, pa makar oni bili i germanistički, aplicira isključivo na engleskom.

Sve ove tendencije upućuju na jedan smjer koji se po Fishmanu (1967, 29-38) može nazvati „extended diglossia“<sup>13</sup> – a što treba da označi funkcionalno razdvajanje dvaju jezika koji, drugačije nego kod Fergusonova pojma diglosije, ne moraju više biti međusobno srodni – sa engleskim kao (socijalno) „višim varijetatom“ (odnosno „jezikom“) koji je naučen na formalan način i maternjim idiomom kao „nižim“ varijetatom, koji se prije svega koristi u svakodnevnim situacijama i čiji je stepen normiranja niži ili ima jednu opadajuću tendenciju.

Takav razvoj se odvija u nekim „manjim“ evropskim državama, kao npr. u Skandinaviji, Danskoj ili Holandiji. Pošto se u ovim zemljama crtani filmovi u pravilu ne sinhronizuju, imaju djeca već od malih nogu pristup ka njihovom prvom stranom jeziku. Ova jezička socijalizacija ide sve do naučnih publikacija, koje su u pravilu na engleskom, i univerziteta koji podučavaju u cjelosti ili djelimično također na engleskom.

Ovo sve veće defokusiranje nacionalnog jezika u izvjesnim područjima javnog života ima i posljedice na stabilnost norme maternjeg jezika. U Norveškoj je Bokmål, kome je u osnovi danski književni jezik, doduše još uvijek dominantan standardni jezik, ali je ipak 27% norveških opština (to znači 12% stanovništva) uvelo kao zvanični jezik Nynorsk. (Daljnjih 36% opština se deklarirše kao jezički neutralno, što u pravilu znači preferiranje Bokmåla). I u Belgiji se flamanski (belgijski-holandski) sve više emancipuje od holandskog standardnog jezika i približava se regionalnom kolokvijalnom jeziku Flandrije. Jedna od posljedica ovoga je izmijenjen odnos prema nekadašnjem jezičkom centru, Holandiji.

Uopšteno govoreći: niži varijetet (odnosno jezik) postaje sve više lokaln, a standardnojezički centar ne predstavlja više onu orijentirajuću tačku

<sup>13</sup> Up. Fishman 1967, 29-38.



kojoj svi govornici teže. Time opada i stepen normiranja standardnog jezika u korist engleskog.

Simptomatičan za ove tendencije je unutar njemačkog govornog područja Švicarska. Ne označava se njen jezički razvitak slučajno kao „Holandizacija“, čime se aludira na osamostaljenje holandskog standardnog jezika od njemačkog u 17. vijeku.

Lingvist Joachim Scharloth smatra da je [...] „Švicarska /je/ vjerovatno jedini nacionalni centar njemačkog jezika u kome standardni jezik kod većine govornika vrijedi kao strani jezik“. On je ustanovio „da *švicerdojč* nalazi primjenu u sve više domena da se čak i sve češće upotrebljava i u pisanim medijima<sup>14</sup>. Pri tome se ne preduzimaju nikakvi pokušaji da se pojedinačna narječja normiraju ili pak da se stvori jedan jedinstven i obavezujući švicerdojč. Tako stranci slušaju u Švicarskoj sve češće na radiju i televiziji dijalekt a da nemaju mogućnosti da provjere neku riječ ili gramatičku konstrukciju. To znači da se sve više rasprostranjuje jedan varijetet za koga niko ne zna pouzdano kako se piše. Posljedica toga je npr. da se u komunikaciji između Švicaraca koji govore francuski i onih koji govore njemački sve manje koriste francuski ili njemački. Već je 2004 prema jednoj studiji UNESCO-a 63,8% upitanih mladih Švicaraca navelo da u nematarnjoj komunikaciji pretežiraju engleski<sup>15</sup>.

Jedna daljnja posljedica ovog prevrednovanja narječja jeste umanjena kompetencija standardnog književnog jezika, kako to pokazuju PISA-studije OECD-a koje su započete 2000. godine. Ovaj deficit je u prvoj deceniji 21. vijeka doveo do uredbe da u dječijim vrtićima jedan dio „nastave“ treba da se izvodi na „književnom njemačkom“. U međuvremenu se raspoloženje ponovo promijenilo. Tako je 15.5.2011. u kantonu Zürich uredba da se jedna do dvije trećine nastave u vrtićima odvija na „književnom njemačkom“ odbijena od 54% građana sa pravom glasa. Kod ove odluke može bez sumnje određenu ulogu igrati i masovna radna migracija iz Njemačke, ali je ipak odlučujuće izmijenjeni odnos prema jezičkom centru.

Obrazovanje i uspjeh ne mjere se više toliko kompetencijom u književnom njemačkom nego mnogo više znanjem stranih jezika (u prvom redu engleskog). Tako je razumljivo da se neko sa dobrim poznavanjem engleskog može dokazati bez štete po svoj imidž, dok se njemački doživljava kao „strani jezik“.

Švicarska je na njemačkom govornom području sasvim sigurno jedan ekstremni slučaj, ali ipak ima na njemačkom govornom području i drugih svakako uporedivih tendencija. Tako postoje u Austriji pokušaji da se austrijska književnost snažnije nacionalno odredi. Baden-Württemberg se 1999. borio

<sup>14</sup> „Junge Freiheit“. Sedmične novine za politiku, ekonomiju, kulturu, nauku i debate. 7.8.1913. *Holandizuje li se Švicarska?* Kolumna Thomasa Paulwitza. 21.5.2011.

<http://www.jungefreiheit.de/Single-News-Display-mit-Komm.154+M58f09cbe1d3.0.html>

<sup>15</sup> Cornelia Brüll: <http://www.europa-digital.de/aktuell/dossier/sprachen/ligua.shtml>; objavljeno 25.08.2004.

protiv poravnavanja saveznog budžeta sloganom: „Mi možemo sve. Osim standardni njemački (Wir können alles. Außer Hochdeutsch).“ Ili npr. željezničku stanicu u Kölnu krase jedna reklama za pivo velikih dimenzija sa sloganom: „Kölsch<sup>16</sup> je jedini jezik koji se može piti.“ („Kölsch ist die einzige Sprache, die man trinken kann.“)

Svakako se u ovim sloganima može prepoznati i izvjesna doza samoironije, ali ipak i oni svjedoče o promijenjenoj jezičkoj i normativnoj svijesti.

Na ovom mjestu se možemo vratiti štokavskom govornom i jezičkom području.

Ako se partikularizacija standardnih jezika posmatra kao fenomen koji stoji u korelaciji sa jezičkom globalizacijom, onda je najnoviji štokavski jezički razvoj potpuno u trendu sličnih procesa u Evropi. Razdvajanjem štokavskog na četiri državna jezika ubrzava se takoreći dekretom razvoj ka jednoj „ekstendiranoj diglosiji“. (Da li je upravo to u krajnjoj intenciji pokretačka snaga ove partikularizacije, čini se više kao retorsko pitanje).

Pa ipak je opravdano pitanje zašto „ekstendirana diglosija“ ne bi bila poželjna? Ko se kreće u jednom globaliziranom svijetu, gledaće u pravilu kao na prednost na činjenicu da se sa jednim jedinim stranim jezikom može sporazumijevati u cijelom svijetu. Kada jedan naučnik piše svoje tekstove, on svakako želi da bude čitan u cijelom svijetu, a to praktično znači da se njegovi tekstovi objavljuju na engleskom. I s druge strane kojem se stanovniku zemlje može zamjeriti da on osim svoje oficijelne i globalne (engleske, španske ili kineske) komunikacije ima i potrebu da kod kuće priča onako kako mu je volja i kako je naučio od majke, a ne onako kako to jezički udžbenici nekog dalekog centra propisuju? I nije li predstava da nacionalni jezici treba da konzerviraju njihov status jednako anahronična kao i same nacionalne države koje unutar sopstvenih granica ne mogu da organizuju ni smislen poreski sistem?

Ovo pitanje očigledno nije lako rješivo. Pa ipak se čini da jedan argument s tim u vezi ima svoju težinu: Čak i ako se jedan strani jezik od malih nogu nauči, jedan dio stanovništva neće nikada doseći taj nivo znanja tog jezika koji mu je potreban da bi uzeo učešća u centralnim političkim debatama. Te grupe stanovništva bi onda bile isključene iz demokratskog života mnogo više nego što su to već sada na osnovu nedovoljnog obrazovanja. Oni ne bi više bili – kantovski rečeno – „mündig“, tj. sposobni da samostalno odlučuju (njemačka riječ dolazi od „Mund“: usta).

Ali kako stoji stvar sa književnošću? Da li je i ovdje moguće da u bliskoj budućnosti jedan slovenački ili crnogorski autor kod ranog usvajanja drugog jezika piše „world literature in English“ kao što je to slučaj sa indijskim ili mnogim afričkim autorima?

<sup>16</sup> Naziv kelnskog dijalekta, ali i poznatog kelnskog piva.

Najpoznatiji autor sa štokavskog govornog područja na engleskom je trenutno Aleksandar Hemon. No, ipak Hemon živi od 1992. u SAD-u. A kako je teška ta jezička promjena čak i za emigrirane autore, prikazuje David Albahari u svojim knjigama (npr. u *Mamcu*). Pri tome piše Albahari još jednim stilom koji čitaoca neznatno obavezuje svojom jezičkom specifičnošću (i što, dakle, ne uslovljava posebno zahtijevan engleski).

No, čini se ipak da je za sljedeće generacije manje vjerovatno da bi jedan štokavski autor, koji ne piše obične kriminalističke romane, mogao odustati od svog maternjeg jezika.

Ali kako će izgledati taj maternji jezik?

Za jednu diglosiju je karakteristično da niži varijetet (odnosno jezik) ne opslužuje više sva funkcionalna područja, pošto su oni preuzeti od strane višeg varijeteta. A ako se na jednom jeziku ne može više pisati ili govoriti o prirodnonaučnim temama, tehnološkim razvojem ili aspektima EU-prava, onda je samo pitanje vremena kada će ovaj jezik prestati i za književnost biti adekvatno izražajno sredstvo. I onda je dosegnut momenat da ta književnost padne na nivo regionalne književnosti. Za izvanjske posmatračice mogla bi ona, doduše, još imati neku fascinaciju egzotičnog „folklor“, ali ona ne bi više bila shvaćena kao konfrontacija sa životom koji bi se shvatao kao svoj sopstveni.

Na pitanje, koliko je moguće da se ovakve tendencije zaustave ciljanim nacionalnim projektima poput „Gallice“ i sistematskom potporom sopstvenog jezika u inostranstvu – Njemačka investira u te svrhe godišnje 315 miliona eura<sup>17</sup> – ili državnim finansiranjem prijevoda naučnih, tehničkih i slabotiražne beletrističke književnosti, vrlo je teško odgovoriti.

Međutim, ako smo ubijedeni u nužnost jednog polifunkcionalnog nacionalnog jezika, onda se u jedno ne može sumnjati: Što je jedna jezička zajednica demografski, finansijski i politički moćnija, utoliko će ona i u budućnosti moći uložiti više resursa da pokrije sva funkcionalna područja jednog standardnog jezika. A to znači za štokavsko govorno područje da je sasvim logično da se sistematski iskoristi potencijalno tržište od 20 miliona govornika. Ovo međutim znači dalje i to da svako svjesno i propisano razdvajanje i međusobno udaljšavanje četiriju državnih jezika ide u pogrešnom smjeru.

U jednom sistematski proširenom tržištu knjiga ne mora se niko odreći nacionalnog imena jezika. Nije odlučujuće to da li se sopstveni jezik označava kao „američki“, „australski“ ili „engleski“, nego da li se u Australiji čini sve da se sopstveni varijetet odvoji od engleskog ili američkog, i da li je jedan

<sup>17</sup> S obzirom na opadanje broja onih koji uče njemački u inostranstvu, ulaže Njemačka trenutno godišnje 315 mil. eura za potporu njemačkog jezika u inostranstvu, sa težištem na školama u inostranstvu, visokim školama i na obrazovanju odraslih.

[http://www.auswaertiges-amt.de/DE/Aussenpolitik/KulturDialog/Sprache/Deutsche-Sprache\\_node.html](http://www.auswaertiges-amt.de/DE/Aussenpolitik/KulturDialog/Sprache/Deutsche-Sprache_node.html)

Englez spreman da čita jedan američki roman. Zajedničko tržište knjiga ne govori ni u kom slučaju protiv kodifikacije nacionalnog kanona. U Austriji postoji vrlo izražena svijest o tome šta je jedan austrijski autor. To, međutim, ne znači da se u predmetu njemačkog jezika u austrijskim gimnazijama pored Grillparzera, Musila i Handkea ne čitaju i Goethe, Frisch i Grass.

I tako bi mogao i Njegoš ponovo stajati u školskim programima ne samo Crne Gore i Srbije nego i Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

## Beleška o autoru



Robert Hodel je rođen 22. 8. 1959. godine u Butis-holcu (Švajcarska). Studirao slavistiku, filozofiju i etnologiju u Bernu, Sankt Peterburgu, Novom Sadu i Pragu. Doktorirao je 1992. sa tezom „O skazu N.S. Ljeskova i Dragoslava Mihailovića“, a habilitirao 1998. na temu „Doživljeni govor u ruskoj književnosti“. Priređivač je više zbornika i autor znatnog broja radova usmerenih na analizu teksta i naratološke postupke. Prevodi poeziju sa jugoslovenskih i ruskog jezika.

Od 1997. je profesor na Institutu za slavistiku Univerziteta u Hamburgu. Od 2011. je član Lajbnic-Akademije nauka (Leibniz-Sozietät der Wissenschaften) i od 2013. je predsednik Hamburškog odseka Društva Jugoistočne Evrope (Südosteuropa Gesellschaft SOG).

Član je osam redakcija časopisa: *Slavica Gandensia* (Belgija), *Letopis Matice Srpske*, *Annales Pont* (Koper), *Prace Filologiczne* (Varšava), *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik* (Novi Sad), *Slavonica* (Manchester), *Dositejev vrt*. Godišnjak Zadužbine „Dositej Obradović“, *Tekst i tradicija* (Institut ruske književnosti Ruske akademije nauka, Sankt-Peterburg).

## Monografije

- Momčilo Nastasijević. Sind Flügel wohl... Gedichte und Prosa. Leipzig 2013. Priredio i preveo: Robert Hodel (Uvod u život i stvaralaštvo M. Nastasijevića i prevod: „Sedam lirskih krugova“, „Zapis o darovima moje rođake Marije“, „Za maternju melodiju“)
- Hundert Gramm Seele/Deset deka duše. Antologija srpske poezije druge polovine XX veka. Leipzig 2011. Priredio i preveo: Robert Hodel.
- Andrić i Selimović: forme aktuelnosti. Sarajevo 2011.
- Diskurs (srpske) moderne. Seminarium serbicum 2. Beograd 2009.
- Erlebte Rede in der russischen Literatur. Vom Sentimentalismus zum Sozialistischen Realismus/Doživljeni govor u ruskoj književnosti. Od sentimentalizma do sočrealizma (tom 1). *Slavische Literaturen*. Band 22. Frankfurt a.M., ... 2001.

- Erlebte Rede bei Andrej Platonov/Doživljeni govor kod A. Platonova (tom 2). *Slavische Literaturen*. Band 23. Frankfurt a.M., ... 2001.
- Betrachtungen zum *skaz* bei N.S. Leskov und Dragoslav Mihailović. *Slavica Helvetica*, Band 44. Bern, Berlin..., 1994.

## Sadržaj

Predgovor.....	5
Dositejeva basna <i>Kurjak i jagnje</i> (u kontekstu njegovog doba).....	7
Matavulj: <i>Bakonja fra Brne</i> – struktura pripovedanja .....	29
Motiv incesta i njegova funkcija u Nastasijevićevoj poeziji „Sedam lirskih krugova“ .....	49
O književnom prevođenju (Momčilo Nastasijević: <i>Sind Flügel wohl...</i> ) .....	65
Andrić i socijalno pitanje .....	87
<i>Travnička hronika</i> : javni i privatni život (Il faut cultiver son jardin) .....	99
O funkciji divergencija u <i>Prokletoj avliji</i> .....	117
Zajednica i društvo u Andrićevom romanu <i>Na Drini ćuprija</i> .....	137
Imperijalni okviri (srpske) književnosti – slučaj Meše Selimovića.....	149
Funkcija mirisa u Selimovićevom romanu <i>Tvrđava</i> .....	161
Muslimanski podtekst ( <i>Tvrđava</i> ) .....	175
O internacionalnoj recepciji i prevodljivosti Dragoslava Mihailovića .....	191
„... oduvek sam mnogo više želeo da slušam, nego sam da pričam“. Intervju sa Dragoslavom Mihailovićem (Beograd, 11. 9. 2007) .....	199

---

Vladimir Pištalo: <i>Manifesti</i> . Jedan osvrt.....	213
Sedmi brat (misli o promenljivoj recepciji u dva politička konteksta) .....	221
O kanonizaciji crnogorske književnosti u okviru jezičke globalizacije .....	227
Beleška o autoru.....	237



CIP - Каталогизacija у публикацији  
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41.09"17/20"

ХОДЕЛ, Роберт, 1959-

Raskršća književnog Juga : (od Dositeja do Mihajlovića) / Robert Hodel. - Beograd : Filološki fakultet : Institut za književnost i umetnost : Čigoja štampa, 2014 (Beograd : Čigoja štampa). - 240 str. : ilustr. ; 24 cm. - (Seminarium Serbicum 3)

Autorova slika. - Tiraž 300. - Beleška o autoru: str. [237-238]. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz pojedina poglavlja.

ISBN 978-86-531-0087-2 (ČŠ)

a) Српска књижевност - 18в-21в  
COBISS.SR-ID 209857036

